शास्त्रमुक्तावली - १४

मीमांसा कौस्तुभः

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्वरेण

खण्डदेवेन विरचितः ।

(प्रथमाध्याये द्वितीयःपादः ।)

श्रीकाञ्ची प्रतिवादि भयंकरम् - अनन्ताचार्येण

परिशोधितः

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

अमुद्र्यत ।

॥ श्रीकाञ्ची ॥

१९०२.

इदानीमेतन्मूल्यम् रू १ - ० - ०

मीमांसाकौस्तुभ प्रथमाध्याय द्वितीयपादस्थाना मधिकरणानां सूची ।

प्रथमाध्याय द्वितीयपादस्थानां सूत्राणां अकारादिक्रमेण सूची ।

पृष्ठांकाः ।

श्रीः

॥ शास्त्रमुक्तावली ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

॥ मीमांसाकौस्तुभः ॥

॥ मीमांसाकौस्तुभे प्रथमाध्याये द्वितीयोऽर्थवादपादः ॥

(अर्थवाद प्रामाण्याधिकरणम्)

विघ्नध्वान्तनिवारणैकतरणि र्भक्तैकचिन्तामणि र्विद्याकाननगाहनैकसरणि र्मच्चित्तभूषामणिः । भूयादेष कुतर्ककर्कशधियां हर्तापहर्ता तथा मोहानां सुधियां सदैव सविता कात्यायनीशात्मजः ॥

बृन्दाविपिनविहारी गिरिवरधारी स्वकीयसुखकारी । मच्चित्तरंगचारी भूयान्नृत्यप्रियः कृष्णः ॥

शब्दाब्धितरंगा विद्यागंगोत्तमांके यस्य । श्रीरुद्रदेवसंज्ञं जनकं वन्दे सदा स्फूर्त्यै ॥

१ सूत्रम् — आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते । ॥ १ - २ - १ ॥ (पू - १ -)

अत्र " सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं " " वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सएवैनं भूतिं गमयति " इत्यादयोऽर्थवादा धर्माधर्मयोः प्रमाणं नवेति सन्देहः । ~~कर्तृ~~लक्षणसंगति र्धर्माधर्मयोः प्रमाणनिरूपणात्सुलभैव । यस्यापि मते वेदप्रामाण्यनिरूपणमध्यायार्थः , तस्याप्यस्मिन्नधिकरणे तावत्संगतिस्सुलभैव । पाद ~~सम्बन्ध~~संगतिस्तु विध्यतिरिक्त वेदवाक्यप्रामाण्य निरूपणात्स्पष्टा । नामधेयस्यच विध्यन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वा न्नातिप्रसंगः । वाक्यपदेन वा पदरूपस्य नामधेयादे र्निरासः । अनन्तरसंगतिरपि पूर्वाधिक

रणे विध्यर्थमपि निरूपिते अपौरुषेयत्वे कर्तृस्मरणाभावरूप युक्तिसा म्या दर्थवादेषु प्रसक्ते तद्वदेव धर्मप्रमोत्पादकत्व मस्ति नवेति वि- चाराद्द्रष्टव्या ।

तत्राप्रमाणं धर्माधर्मयोरर्थवादा इति पूर्वः पक्षः, तथाहि- एते किं स्वातन्त्र्येण तयोः प्रमाणं? विध्येकवाक्यत्वेन वा? आद्येपि- किं स्वशक्त्या? लक्षणाध्याहारादिभिर्वा? नाद्यः, सदसद्रूपसिद्धार्थबोधक त्वेन धर्माधर्मबोधानुत्पादनात् । नद्वितीयः, लक्षणादिकंहि तात्पर्यानु पपत्त्यावा स्यात, अन्वयानुपपत्त्यावा? नतावत्तात्पर्यानुपपत्तिः, धर्मा- धर्मतात्पर्यकत्वस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धेः । नचाध्ययनविधिनैवार्थज्ञाना र्थत्वेनाध्ययनं विदधता निष्प्रयोजनार्थज्ञानस्य भाव्यत्वानुपपत्तेः प्र- योजनवदर्थज्ञानार्थत्व मध्ययनस्य बोधयतार्थवादानां धर्माधर्मयोस्ता त्पर्यमवगम्यते । अतश्च स्वरसतस्तेषां विधिव त्तदनवाप्तेः लक्षणा सिद्धिरिति वाच्यम् । अर्थज्ञानार्थत्व मध्ययनस्य लोकतएव सिद्ध- मिति तदंशे विधिवैफल्यात् । नचार्थज्ञाने उपायान्तरस्यापि पक्षे प्रा प्तत्वादध्ययननियमांशे विधे रर्थवत्त्वास्त्विति वाच्यम् । नियमस्या प्यध्ययने तत्कार्ये वाऽर्थज्ञानेऽनुपयोगेन विधिवैयर्थ्यात् । नचावघाता दिनियमवदपूर्वसाधनत्वोपयोगा दर्थवत्ता । अध्ययनविधे रनारभ्या- धीतत्वेन प्रकरणा दपूर्वसाधनत्वानुपस्थितेः ।

नच पर्णतादाविवाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात्तदुपस्थानं ; अर्थज्ञान स्य क्रतुं विनाप्यध्यापनादिद्वारा द्रव्यार्जनोपयोगसम्भवेन व्यभिचारात् ।

नच नियमस्य पुरुषार्थत्वकल्पनया स्वर्गार्थ पापक्षयार्थवा विधि रर्थवानस्त्विति वाच्यं , एवमप्यध्ययनविधे रर्थज्ञानार्थत्वेनाध्ययनविधाने व्यापारोऽस्ति नवा ; आद्ये विध्यानर्थक्यं, अन्त्ये अर्थवादानां प्रयोजन वदर्थतात्पर्यकत्वस्या ध्ययनविध्यधीनत्वाभावा त्तल्लक्षणासिद्धिः ।

एतेन " अनधीयाना व्रात्याभवन्ती" तिवचना दध्ययनाकरणे प्र त्यवायावगतावपि भावनाया भाव्यापेक्षायां दृष्टत्वा त्प्रयोजनवदर्थज्ञानमे व भाव्यत्वेनाध्ययनविधि स्स्वीकरोतीत्यपास्तम् । अध्ययनविधे रर्थज्ञान

भाव्यकत्वे तात्पर्यस्वीकारे लोकसिद्धत्वा द्विध्यानर्थक्यं , अस्वीकारे भावनाया लोकदृष्टनान्तरीयकतया अर्थज्ञाने भाव्यतया सम्बध्यमानेष्य र्थवादकृतं भूतार्थज्ञानमेव भाव्यतया सम्बध्येत, नप्रयोजनवदर्थज्ञानं- विधितात्पर्याभावात्। अतश्च लक्षणाया असिद्धिस्तदवस्थैव।

किञ्च सत्यामपि लक्षणादिसिद्धौ अनेकेष्वर्थवादेषु लक्षणाद्यपेक्ष याध्ययनविधे रेवैकस्या अदृष्टार्थत्वकल्पनोचिता । आवश्यकं चा- ध्ययनविधे रदृष्टार्थत्वं हुंफडाद्यध्यनांशे । अत एवावैरूप्या दर्थवादां शेप्यदृष्टार्थत्वमेव कल्प्यम्।

नचैवं विध्यध्ययनस्याप्यदृष्टार्थत्वापत्ते स्तेषां धर्मे प्रामाण्यानाप त्तिः, तदध्ययनस्या दृष्टार्थत्वेपि स्वशक्त्यैव विधीनां प्रयोजनवदर्थप्र मापकत्वरूप प्रामाण्योपपत्तेः। अतोध्ययनविधि स्स्वर्गार्थं पापक्षयार्थ मेववाध्ययनं विधत्ते, यथाश्रुतार्थज्ञानार्थंवा , अध्ययनमेववा समानप- दोपात्तत्वात् भावनाभाव्यमस्तु । नचैवमन्त्यपक्षद्वये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः , अपुरुषार्थत्वादिति वाच्यम्। "अनधीयाना"इति वाक्येनाकरणे प्रत्यवाय बोधनादेव प्रवृत्तिसिद्धेः । एवंच सर्वथानाध्ययनविधि स्तात्पर्यग्राहक- इति सिद्धम् । तस्मा न्नतावत्तात्पर्यानुपपत्ति र्लक्षणाबीजम् । नाप्य- न्वयानुपपत्तिः । " वायुर्वै क्षेपिष्ठे " त्यादिपदार्थान्वयस्योपपन्नतरत्वा- त्। यद्यपि " ग्रावाणः प्लवन्ते " " यजमानः प्रस्तर " इत्यादिष्वन्वया नुपपत्ति र्धर्माधर्मलक्षणाबीजं शक्यते वक्तुं। तथापि धर्माधर्मयो र्नि- र्धारणाभावः। ग्रावाणोपि प्लवन्ते अतोऽन्येनचेतनेन नप्लवितव्यं, अथ वा ग्रावाणोपि मूर्खा यत्र प्लवन्ते तत्रान्येन जानता कथं न प्लवितव्य मिति। यदितु निषेधकल्पनातो विधिकल्पनायां लाघवं नियामकं शं क्येत, तदो "नबाहुभ्यां नदीन्तरे" दित्यादि शास्त्रविरोधो वक्ष्य- माणो दुष्परिहरः। तस्मा दुभयधापि स्वातन्त्र्यपक्षो ऽयुक्तः।

अथ विधिनिषेधैकवाक्यताबलेन प्राशस्त्याप्राशस्त्य लक्षणया- प्रामाण्यमुच्यते, ततो वाक्यस्वारस्येन भिन्नवाक्यत्वप्रतीते र्नैक

वाक्यत्व एव प्रमाणं पश्यामः । नचान्यत् प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षणायां प्रमाणमस्ति । अध्ययनविध्यदृष्टार्थत्वस्य स्थापितत्वात् ।

किंच किमिदं प्राशस्त्य मप्राशस्त्यंवा, तद्धि गुणवत्त्वं दोषव वत्त्वंवा तच्छब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धं, तद्यदि विधिनिषेधविषय त्वं, इष्टानिष्टफलकत्वविशिष्टेतिकर्तव्यताकत्वं वा गुणदोषवत्त्वं? तद न्यतस्सिद्धत्वा न्नार्थवादापेक्षम् । नच स्तुतिनिंदयो र्विधिनिषेधोपक रकत्वं सम्भवति, तद्धि इच्छानिच्छोत्पादकत्वेनवा स्यात् प्रवृत्ति निवृत्तिप्रतिबन्धकालस्योत्साहनिवर्तकत्वेनवा? नाद्यः ; विधिनिषेधाक्षि प्तेष्टानिष्टफलकत्वादेव तत्सिद्धेः । नान्त्यः, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतविधि-निषेधाभ्यामेव तत्सिद्धेः । एतेन साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वं प्रत्युक्तं । अर्थ-वादोपात्तस्तुतिनिन्दाभ्यामेव तत्सिद्धेः विधिनिषेधवैयर्थ्यशंकातु अ-र्थवादेभ्य स्स्वरसत स्स्तुतिनिन्दयोरप्रतीतेः अध्ययनविधिवशेनच प्रयोजनवत्त्वावगमेपि स्तुतिनिन्दालक्षकत्व एव प्रमाणाभावा न्निराकर्त-व्या । किंच सत्यपि विधेः प्राशस्त्यापेक्षत्वे निरर्थवादकविधौ विधे-रेव प्राशस्त्यप्रतिपादने दृष्टशक्तिकस्य प्राशस्त्यपरत्वोपपत्तौ नादृष्टश क्तिकार्थवादापेक्षणं युक्तम् । एवंचानपेक्षितत्वा दयोग्यत्वाच्च विद्य मानोपि सन्निधिर्नैकवाक्यत्वकारणमिति न धर्माधर्मयोः प्रमाण मर्थ वादः । नच धर्माधर्मयोः प्रामाण्यासम्भवेपि स्वार्थएव प्रामाण्यसम्भ-वः, वायुक्षेपिष्ठत्वादीनां मानान्तरप्राप्तत्वेना नधिगतार्थगन्तृत्वरूपमु ख्यप्रामाण्यासम्भवात् । ग्रावाणः प्लवन्त इत्यादौ याथार्थ्यलक्षणस्या प्यसम्भवाच्च । तस्मादप्रमाणमर्थवादाः । सूत्रन्तु, आम्नायस्य तद्भूता-धिकरणे अंशत्रयविशिष्ट भावनारूपक्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यस्य-स्थापितत्वात अतत्प्रतिपादकाना मर्थवादानाम्, आनर्थक्यम् – प्रयो जनवदर्थराहित्यं, तस्मादप्रमाणमेवं जातीयक मर्थवादजात मिति-व्याख्येयम् । यत्तु मूले आदावर्थवादमन्त्रनामधेयानां त्रयाणां सा-मान्यतो ऽप्रामाण्यपूर्वपक्षं कृत्वा तथैव सिद्धान्तसूत्रे निराकरणं कृतं, तत् पृथगधिकरणे मन्त्रनामधेययोः पृथगप्रामाण्यस्य निराकरिष्य-

माणत्वेन पुनरुक्तत्वा दनुपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितम् । मूलेतु शिष्यशिक्षार्थं कृतमिति वेदितव्यम् ॥ १ ॥

२ सू – शास्त्रदृष्टविरोधाच्च । ॥ १ - २ - १ ॥ (पू - २)

किञ्च वायुर्वैक्षेपिष्ठेत्यादौ धर्मप्रमानुत्पादनेपि स्वार्थेपि तावत्सत्यत्वनिश्चयः, सोरोदीदित्यादावप्यतीतार्थकथनेन योग्यानुपलब्ध्य भावान्न स्वार्थासत्यत्वनिश्चयः । " स्तेनम्मनोऽनृतवादिनी वागि " त्यत्रतु - स्तेयमनृत वदनशीलत्वञ्च वाङ्मनसयोरुच्यमानं योग्यानुपलब्ध्या - स्यार्थेप्यप्रामाण्यमापादयति । यदित्वौपचारिकं स्तेनशब्दलक्षितं प्रच्छन्नरूपत्वं मनसो वाचश्च प्रायिकमनृतवादिनीत्व मनूद्येत, तस्रोभूतानुवादा दप्रामाण्यम् । अथतु प्रामाण्यलिप्सया पूर्वोक्तदूषणगणमभ्युपगम्याप्यध्याहारादिभि र्विधिः कल्प्येत - वाङ्मनसे अपि यत स्तेनानृतवादिनी तस्मादन्येनापि पुंसा स्तेयं मृषोद्यश्च कर्तव्यमिति, तत्राप्यय मपूर्वविधिर्वा स्यात् ; परिसंख्याविधिर्वा; द्रव्यार्जनं वाग्व्यवहारंवा कुर्वन् स्तेयातिरिक्तं मृषोद्यातिरिक्तश्चोपायं न कुर्वीतेति । नियमविधिर्वा स्तेयं मृषोद्यञ्च कुर्वीतैवेति । नाद्यः; प्राप्तार्थत्वात्, स्वर्गार्थत्वकल्पनेच गौरवापत्तेः, ' स्तेयं न कुर्यात् ' ' नानृतंवदे ' दित्यादिशास्त्रस्यापूर्वाविषयकत्वकल्पनाय संकोचरूपबाधापत्तेश्च । नद्वितियः, दोषत्रयापत्तेः; परिसंख्याफलकत्वस्य सत्यां गतावन्याय्यत्वाच्च । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमार्जयेत् सत्यमेव वदेदि त्यादिशास्त्रविरोधश्च तदवस्थः । एवं यद्यपि गौरवत्रैदोष्यभिया ' ऋतौ भार्यामुपेया' दितिवन्नियमविध्याश्रहणं; तथापि "स्तेयंनकुर्या"दित्यादिशास्त्रविरोध स्तदवस्थएव । नच ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः, क्लृप्तकल्प्यत्वेन वैषम्यात् । नच " नतौपशौ करोती " ति वत् कल्प्यविधिप्राप्तेनापि-क्लृप्तविधिविहितस्योपजीव्यत्वात विकल्पोस्त्विति वाच्यम् । तद्वदिह निषेधस्य रागप्राप्तस्तेयानृतवादोपजीवनेन कल्प्याविध्युपजीवकत्वाभावात् । अत श्शास्त्रविरोधापत्ते रप्यप्रमाणम् ।

किंच " धूम एवाग्ने र्दिवा ददृशे नाग्नि रर्चिरेवाग्ने र्नक्तं ददृशे न धूम " इत्यादे र्दृष्टविरोधात् स्वार्थेप्यप्रामाण्यं निर्विदं । एवं त दुपपादकस्य - " दिवाग्निरादित्यं गतो रात्रावादित्यस्त " मित्यस्यापि । अतश्च निरालंबनत्वा त्सिद्धान्त्यभिप्रेतस्तावकत्वेन विध्येकवाक्यतापि दुरुपपादा । तथोदाहरणान्तरेपि " नचैतद्विद्मो ब्राह्मणास्स्मो वयमब्राह्मणावे" त्यत्र दृष्टविरोधः ।

ननु नायं दृष्टविरोधः, " सवर्णेभ्यस्सवर्णासु जायन्तेहि स जातय " इत्यादिशास्त्रगम्यत्वा द्ब्राह्मणत्वादीनां । ब्राह्मण मातापितृ संबन्धानभिज्ञस्य चक्षुस्सन्निकृष्टेपि ब्राह्मणे ब्राह्मणोय मित्यननुभवाच्च । नच ब्राह्मणमातापितृसंबन्धस्य ब्राह्मणत्वजात्यभिव्यञ्जकस्यानुपस्थिते र्नक्षतिरिति वाच्यं, नैवोत्पादकब्राह्मणत्वजातिज्ञानस्य सहकारित्वमा त्माश्रयापत्तेः ।

वस्तुतस्तु ब्राह्मणत्वादिजातावेव मानाभावः, विश्वामित्रादौ सांकर्यप्रसंगात् । अतो विशुद्धमातापितृजन्यत्वं, " शमोदमस्तपश्शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मंकर्मस्वभावजम् ॥ " इतिस्मृतेर्वाशमदमादिजन्या दृष्टवत्त्वं ब्राह्मणत्वम् । तस्यच - प्रत्यक्षागोचरत्वा त्कथं दृष्टविरोधोदाहरणत्वमिति चेन्न, ब्राह्मणोय - मित्यनुगतप्रतीत्या घटत्वादिजातिवत ब्राह्मणत्वादिजातिस्वीकारे बाधकाभावात् , न सांकर्यम् - विश्वामित्रे तपः प्रभावेन ब्राह्मणाधिकृत कर्माधिकारोत्पत्तावपि ब्राह्मणत्वादिजाते रस्वीकारात् । एवं " मांसेन शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयादि " त्यादावपि न शूद्रत्वादिजातिमत्ता, अत एव शूद्रीभवतीत्यभूततद्भाववाचि च्विप्रत्ययप्रयोगः । नचाभिव्यञ्जकाभावः, ब्राह्मणत्वजातिमन्मातापितृसम्बन्ध जन्यत्वस्याभिव्यञ्जकत्वात् । एकत्वेपि चोत्पादकव्यक्तिसम्बन्धित्वेनाभिव्यञ्जकत्व मुत्पाद्य व्यक्तिसम्बन्धित्वेन चाभिव्यंग्यतेति न विरोधः । तच्चाभिव्यंजकज्ञानं मातुः प्रत्यक्षेण अन्येषामाप्तोपदेशादिने त्येतावान्विशेषः । नत्वेतावताभिव्यञ्जक ज्ञानवत चक्षुषा ब्राह्मणत्वप्रत्यक्षे कश्चिद्विरोधः ।

अत्र " विन्नास्वेषविधिस्स्मृत " इतिवचनादभिव्यंजके विवाहितपदं देयं; तेन कुण्डगोळकयो र्व्यभिचारोत्पन्नयो र्नब्राह्मणत्वमितिकेचित्।

वस्तुतस्तु गौरवापत्ते र्नविवाहितपददानं, गोर्गव्युत्पन्नस्य गोत्ववद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नस्यैव ब्राह्मणत्वोपपत्तेः । विन्नास्विति वचनन्तु ब्राह्मणाधिकार विहितकर्मानधिकारमात्र प्रतिपादनपरं । कुण्डगोळकयोस्तु सत्येव ब्राह्मण्येवान्तरसंज्ञांकरणं कार्यविशेषविधानार्थम् । अतएव श्राद्धे तयो र्निषेधो ब्राह्मणत्वेन प्रसक्तत्वा त्संगच्छते।

नचोक्तविधाभिव्यंजकस्य सृष्टयाद्यब्राह्मणे ऽभावादव्यापकत्वं, अस्मन्मते प्रळयप्रतिपादकवचनाना मर्थवादत्वेन सृष्टयादे रनंगीकारात् ।

यत्तु शमादिवचनं, तन्न शमादिजन्यादृष्टवत्त्वं ब्राह्मणत्वमित्येतत्परं, गौरवापत्तेः । नापि शमादीनां तदभिव्यञ्जकत्वपरम्, शमादिमत्यदुष्टशूद्रे व्यभिचारात् । अतः प्रायिकद्योतकत्वपरम्, शमाद्यधिकारविधानार्थंवेति द्रष्टव्यम् ।

तस्माद्ब्राह्मणत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा त्तद्विरुद्धं " नचैतद्विद्म " इत्यादिवचनं स्वार्थेप्यप्रमाणम् । तथा " कोहितद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके अस्तिवा नवेती" त्यादीनां स्वर्गसद्भावाज्ञानप्रतिपादना न्न स्वार्थेपि,प्रामाण्यम्, "ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेते " त्यादिशास्त्रस्य ज्ञापकस्य सत्त्वेन शास्त्रविरोधात । अत्र शास्त्रविरोधदृष्टविरोधयो रुदाहरणद्वयं परिहारहेतुभेदात् प्रदर्शितं । व्युत्क्रमश्च परिहारसूत्रक्रमानुरोधेन, तत्कारणन्तु तत्रैव प्रदर्शयिष्यते । सूत्रं निगदाख्यातम् ॥ २ ॥

३ सू – तथा फलाभावात् । ॥ १ - १ - ३ ॥ (पू - ३)

गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्यश्रयते- " शोभतेऽस्य मुखं यएवंवेद"इति। अत्र गर्गत्रिरात्रब्राह्मणार्थज्ञानकाले उच्यमानाया वर्तमानमुखशोभाया योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् स्वार्थे ऽप्रामाण्यं, नहि तज्ज्ञानकाले मुखशोभा दृश्यते, आयासेन विपरीतशोषदर्शनात् । अथ ज्ञानफलानु

वादः, तदपिप्रत्यक्षविरुद्धं ; तदानीं मजायमानत्वात् । नच कालांतरे भविष्यतीत्यत्र नियामकमस्ति । नच शोभतइत्यस्यैव विभक्तिव्यत्यये न भविष्यदर्थकत्वं परिकल्प्य रात्रिसत्रवत्फलपरत्वसम्भवः, ज्ञानस्य गर्गत्रिरात्रानुष्ठानयोग्यतासंपादनद्वारा तत्कर्तृसंस्कारकस्य 'तीर्थे स्नाती' त्यादिवत्परार्थत्वेन प्रयोजनानाकांक्षत्वा त्फलपरत्वकल्पनानुपपत्तेः । अतश्च पर्णमयीन्यायेनैवास्य फलकल्पकत्वासम्भवादप्रामाण्यं । नच्च-तनगौनरुक्त्यं - एतत्सूत्रे फलपरत्वासम्भवेनानर्थक्यमाशंक्यते, तत्र क्रतुफलपरत्वासम्भवेनैवार्थवादत्वं सिद्धान्त्यत इत्यदोषः । सूत्रंस्पि-न्नितम् ॥ ३ ॥

४ सू - अन्यानर्थक्यात् । ॥ १ - २ - ४ ॥ (पू - ४)

"पूर्णाहुत्या सर्वान् कामा नवाप्नोति । पशुबन्धयाजीसर्वान् लोकानभिजयति । अतिमृत्युं तरति । पाप्मानं तरति । तरति ब्रह्महत्याम्, योश्वमेधेन यजते, यउचैनमेवंवेद " इति-

अत्रापि पर्णमय्यधिकरणन्यायेन पूर्णाहुते राधानांगभूतकर्मरूपत्वात् प्रयाजादिवत्प्रयोजनानपेक्षत्वं । मूलेतु अग्निसंस्कारकत्वादित्युक्तं । पशुबन्धस्यापि ज्योतिष्टोमांगभूतकर्मरूपत्वादेव नफलापेक्षत्वं, अश्वमेधज्ञानस्यतु गर्गत्रिरात्रब्राह्मणज्ञानवत् कर्तृसंस्कारकत्वादेव प्रयोजनानपेक्षत्वं, अतश्चानपेक्षत्वादेवेतेषां फलकल्पकत्वासंभवः, अभ्युपेत्यापितु फलकल्पकत्वं प्रामाण्यउच्यमाने यदि तावत्स्वतन्त्रफलार्थत्वं ततो वाक्येन कल्प्येन प्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वबाधः, अथायुरादिवदानुषंगिकफलार्थत्वं - ततः पूर्णाहुत्यादिनैव सर्वकामावाप्तौ जातायां तदुत्तरभाविनां क्रतुविधीनामानर्थक्यप्रसंगः । नहि पूर्णाहुतिमग्न्युत्पादकाधानांगभूतामकृत्वा अग्निसाध्येषु कर्मस्वधिकारस्सम्भवति । नचाग्नीषोमीयमकृत्वा ज्योतिष्टोमे सांगतास्ति, अश्वमेधज्ञानंविना चाश्वमेधाकरणमसामर्थ्यात् स्पष्टं । अतश्चपूर्वभाविभिः पूर्णाहुत्यादिभिरेव तत्तत्फलावाप्तौ तदुत्तरभाविनां क्रतुविधीना मानर्थक्यप्रसंगो दुर्वारः । सूत्रम् निर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

5 (సూ) అభాగిప్రతిషేధాచ్చ ॥ 1-2-5 (సూ)

“న పృథివ్యామగ్నిశ్చేతవ్యో నాన్తరిక్షే న దివి” ఇత్యన్తరిక్షే దివి చా [illegible]
[illegible] ప్రాప్త్యభావాత్ ప్రతిషేధో [illegible]
కర్తవ్యః - అన్తరిక్షే అదివి చ పృథివ్యాం చయన [illegible]
దివి చయన ప్రతిషేధో [illegible] చయనవిధేః [illegible]
[illegible] - నహి చయనం [illegible] పృథివ్యాం చయన [illegible]
[illegible] । అతః [illegible]
[illegible] । ఏవం [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] చయన ప్రతిషేధార్థమేవ [illegible] కర్తవ్యం ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రతిషేధో [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రతిషేధో [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] “[illegible]” ఇతి వచనాద [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రతిషేధానర్థక్యం । కిం చ పృథివీ చయన నిషేధస్య చయన [illegible]
[illegible] చయనవిధేః [illegible] । అతః
ఏవం [illegible] । అప్రతిషేధ [illegible]
[illegible] ॥ 5 ॥

6 (సూ) - అనిత్యసంయోగాత్ ॥ 1-2-6 (సూ)

“బబరః ప్రావాహణిరకామయత” [illegible] ఇత్యత్ర
[illegible]
[illegible]
[illegible] “[illegible]

[illegible]

...చ సంస్కారనాశస్య (జ్ఞానార్థకత్వే పద్ధ్యయ... [illegible]
నిష్ప్రయోజనార్థజ్ఞానస్యాపి యోజకత్వాసంభవాత్ ప్రయోజనవత్త్వానర్థక్య... [illegible]
...విధిరవబోధయతి। ...ం తార్థవాదానాం వాక్యార్థస్య నిష్ప్రయోజనత్వ... [illegible]
తగసంభవే లాక్షణికస్యాపి ప్రాశస్త్యస్య గౌణాదామర్థస్య ... [illegible]
ధ్యాయవిధిబలాదవగమ్యతే॥ యత్తు - పార్థసారథి - ... [illegible]
... అర్థవాదానాం ప్రాశస్త్యే లక్షణోపపాదనా... [illegible]
దృతిసంభవదేవే నాధ్యయనస్యార్థజ్ఞత్వం ... [illegible]
...తంతం ... తద్ధ్యయనార్థకత్వమేవేత్యుక్తం। తన్న। ఉక్తవిధయ... [illegible]
సంస్కారకర్మకత్వపక్షే విని యోగభంగే ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]

తతశ్చ విధివాక్యానామర్థవాదవిధ్యుపాదేశకతిత్వైవాంశ్చైతవతక్త్వమితి అధ్యయ
నవిధిరేవ తత్ర లక్షణేదన్యార్థతాత్పర్యనిర్ణాయక ఇతి నసత్యవిధ్యర్థత్వే విధి
స్త్రైకల్ప్యమితి ॥ అధ్యయనవిధినా జ్ఞాతే తత్ర విధాయకవాక్యార్థజ్ఞానముక్తం
ఇతి వార్తికకృద్గ్రంథాదధ్యయనవిధేరేవ తత్సాధ్యత ఇతి నిర్ణయత ఇతి ॥

నన్వేతదయుక్తమివ ॥ శాబ్దజ్ఞానస్యాపేక్షిత్వం శ్రుతి తాత్పర్యజ్ఞానస్యాపి
తదాక్షిప్య ఘటాదివాక్యాదనక్షత్రతాత్పర్యజ్ఞానం శాబ్దబోధకారకత్వేః - అతో లక్షణా
దిభిన్నశాబ్దబోధేనానార్థస్థలేషు తన్నిర్ణాయకత్వం, నసర్వత్ర, న్యాయ
సామ్యాత్। నచ్చైతతాత్పర్యనిర్ణాయకత్వప్రయోజనాభావేన శాబ్దబోధ
కాత్ర్యపేక్షిత్వం శ్రుతి కారకత్వే వక్తుక ఘటాది వాక్యే విశేష తాత్పర్యజ్ఞానం
శబ్దనిష్ఠధర్మవిశేష తాత్పర్యజ్ఞానవాకారకత్వేన కల్ప్యతాభిరితివాచ్యం।
తాత్పర్యజ్ఞానస్య నైకార్థబోధక పదజన్యశాబ్దబోధక్షత్రాపేక్షిత్వశ్రుతి
కారకత్వకల్పనేనాన్యత్ర తత్ర విలంబవవృత్త్యాపి శాబ్దత్వాత్। అత ... ॥
సర్వత్రైవ కారకత్వం; తథాపి ఘటాదివాక్యస్థలే తత్తాత్పర్యజ్ఞానస్య ... భావే
న జాతేతిధాన ... వాక్యైవ। అథ తత్ర శబ్దస్వరూపాదేవ తాత్పర్యమవగమ్యతే
తదా ... అధ్యయనవిధినా। కించ అధ్యయనవిధే-
రర్థజ్ఞానతాత్పర్యకత్వే ... మిత్యర్థాదకమితి - ...
మితి నకించిదేతత్ ॥ అతఏవం పరిశతత్త్వం - ...
... విధిరనధిగతమేవ ...
వరదర్థజ్ఞానార్థత్వమధ్యయనస్యావబోధకమితి, తత్త్వాలంకా అర్థవాదేషు
... తాత్పర్యతత్త్వబోధః ॥ ... దండవలం విధిషు నకించిదపి -
అధ్యయనవిధ్యుపాదేవిధిషు ... తాత్పర్య ...
రణ సంభవాత్, తథాప్యర్థవాదేష్వేవ ...
యుక్తం ॥ ... నవిధి ... అర్థజ్ఞానవన
వవ ... విధినా జ్ఞానార్థ ...
... నివృత్తి ఫల ... అధ్యయనవిధినియమః । ...
... విధినియమో ... అర్థజ్ఞానార్థ ...
... మధ్యాపనవిధేరత్ । అత ...
... మధ్యయనవిధేరుపపన్నమేవ ॥ న చ ...
... సంభవాదితి ...
... "అనధీయానా ... " ...
...

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ప్రవృత్తి [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ప్రవృత్తి [illegible]

[illegible] ప్రవృత్తి [illegible]

వర్తితా । తేనాచార్యసమవేత [illegible] దుగ్ధపానాదేః గామానయేతి వాక్య [illegible]
[illegible] ఆచార్యనిష్ఠప్రవృత్తిజనకత్వేతి తస్య ప్రవృత్తిజనకత్వే ప్రమాణాభావాన్నాతి
ప్రసంగః । ఏవం ధర్మేఽలౌకికే ప్రేషాదిరూపాః పురుషాణాం [illegible] విశేషః । వేదేషు
[illegible] అభావాల్లిఙాదిశబ్దనిష్ఠ ఏవ [illegible] । ప్రేషాదీనాం ప్రవృత్తిజనక
[illegible] ఆచార్యప్రేషితోఽహం గామానయామి [illegible] అనుభవసిద్ధం । జనకత్వం [illegible]
[illegible] ప్రమాణాభావాత్, [illegible] జనకత్వం । తజ్జప్రవృత్తి [illegible]
[illegible] సాధన [illegible] జ్ఞానవిషయత్వం । ప్రవర్తనారూప [illegible]
[illegible] ఇష్టసాధనత్వానుమానాత్ । అతోఽయుక్తం [illegible]
ప్రేషాదీనాం నిరుక్త ప్రవృత్తిజనకత్వం । అతస్తు ప్రవర్తనాజ్ఞాన [illegible]
[illegible] శబ్ద [illegible] [illegible]
[illegible] అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం [illegible] ప్రేషాదిరూప ప్రవర్తనాయాం
[illegible] తత్ర విధినిష్ఠ [illegible] [illegible]
[illegible] లౌకికము [illegible] విషయే [illegible] ప్రేష ఇతి విశేషః । [illegible]
[illegible] ఆచార్య [illegible] ప్రవర్తనం । [illegible]
[illegible] ఇదమేవ [illegible] । [illegible]
[illegible] । అత్ర [illegible] ప్రవర్తనాత్వ
[illegible] । [illegible]
[illegible] ప్రవృత్తి [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥

అథవా విధ్యాది [illegible] వైదిక [illegible]
అలౌకికే ధర్మే ప్రవర్తనాత్వ [illegible] ప్రవృత్తి [illegible]
[illegible] కల్ప్యతే । [illegible]
[illegible]
[illegible] ప్రవృత్తి [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] విధ్యాది [illegible] లౌకిక [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ప్రేషాదీనాం [illegible]
[illegible] ప్రవర్తనా [illegible] శక్తేః [illegible]

ధీన ప్రవర్తనావిశేషరూపస్య విధిత్వే తస్య నైయోగికాదీనామపి
రూపస్య అతిరిక్తధర్మస్య కల్పనే । కిం చ ప్రవృత్తిజనకత్వ
రూపవిధిత్వే కిం ప్రవర్తనాత్వేన [illegible] జనక
త్వే విధిప్రవృత్తిజనకత్వే ప్రవర్తనాజ్ఞానజనకత్వే ॥ [illegible]
[illegible] ప్రవర్తనాజ్ఞాన [illegible] ఇష్టసాధనత్వ [illegible]
జ్ఞానం [illegible] ప్రవృత్తిజనకత్వాద్ [illegible]
నా [illegible] ॥

అత్ర [illegible] శ్రీ [illegible] సార్వభౌమః - నాతిరిక్తధర్మ
కల్పనం, తథా [illegible] తద్భావః తజ్జ్ఞాత ప్రవృత్తిజనకత్వం ఇష్టాదినిష్ఠ
[illegible] చతుష్టయకల్పనాద్వారా [illegible]: ॥ అతో [illegible]
భావనాయా [illegible] ఆఖ్యాతయోః ఇష్టాదినిష్ఠత్వేన [illegible]
యోః ప్రవృత్తిజనకత్వం ఇష్టాదిలక్షణత్వం చ కల్ప్యం ; తస్యైవ ప్రవర్తనాత్వే
అపూర్వస్య [illegible] ప్రవృత్తిజనకత్వాదివదాఖ్యాతార్థేన యుక్తిః ॥ తన్న ॥ తథా
తస్యైవ [illegible] ఇష్టసాధనత్వస్య ప్రవృత్తిజనకత్వేనాపి [illegible]
లక్షణత్వే మాత్రం కల్పనాయాం ప్రవర్తనావిశేషస్యాపి [illegible] తత్రైవ । న చ
ఇష్టసాధనత్వస్య [illegible] ఇష్టాదినిష్ఠత్వేన [illegible]
త్వేన ప్రవర్తకత్వం [illegible] ప్రవర్తనాంతరాః ప్రవర్తకనిష్ఠత్వేన [illegible]
ఇష్టసాధనత్వస్య ప్రవర్తనావిశేషత్వే విధిత్వమితి వాచ్యం । తదితర [illegible]
[illegible] విధిత్వేన [illegible] ప్రవర్తనాయా [illegible] ఇష్టా [illegible]
వర్తనా [illegible] ప్రవర్తకత్వే [illegible]
[illegible] ప్రవృత్తిజనకత్వం ఇష్టత్వేన [illegible] ప్రవర్తనాత్వేన [illegible]
[illegible] పరికల్ప్య ప్రవర్తనావిశేషత్వే విధిత్వే [illegible]
న చ [illegible] ప్రవర్తకత్వే ఇష్టత్వే ప్రవృత్తిజనకత్వాన్వయి [illegible]
[illegible] ఇష్టసాధనత్వేన తస్యైవ ప్రవర్తనావిశేషత్వే విధిత్వ
[illegible] తదా [illegible] విధినిగమనా [illegible] వాచ్యం । ఇష్టాపత్తిః
[illegible] ఇష్టసాధనత్వాదివిధిత్వేన ప్రవర్తకత్వే [illegible] ప్రవర్తకత్వే
[illegible] ఇష్టాదివదవాచ్యత్వే కల్పనంతరా ప్రవర్తనావిశేషత్వే విధిత్వే త
దాదాం [illegible] విధినిగమనావిరహస్యాపాదనాత్ । న చ [illegible]

నాదిత్వప్రకల్పనేన ప్రవర్తకమాత్రే ఇష్టత్వాభావాన్న తేషాం ప్రవృత్తిహేతుత్వకల్ప
నాశంకా। తత్రాపి లిఙాదిపదసమభివ్యాహృతస్యేష్టత్వాత్। తస్మాత్ ప్రవృత్తివిని
గమనాభావాదర్థాంతరకల్పనైవోచితేత్యుక్తప్రాయం ॥ నచైవం తర్హా
[illegible] లిఙాదినిష్ఠత్వం ఇష్టాదినిష్ఠత్వం చాదోషాయ విగమనాభావాత్। [illegible]
ష్టాదేరనన్యలభ్యత్వేన న్యాయతర్కాంతరకల్పనాయామనుపపత్తేః ॥ ఇదమేవ
ప్రతిపాద్యాంతరం శాస్త్రాభావనేత్యుక్తత్వాత్॥ ఏవం "న కలంజం భక్షయేత్" [illegible]
[illegible] "నభుంజీత" ఇత్యాదౌ ప్రవర్తనావన్నివర్తనాపి లి
ఙర్థః ॥ భావిపురుషప్రవృత్తినివృత్తిహేతుః నివర్తనారూపధర్మః ॥
ఇదమేవం నివర్తనారూపమిత్యనుభవసిద్ధః ॥ తద్విశేషాశ్చ [illegible] పాదయః
తేన తదర్థాంతరం చ నివారణా నిషేధప్రతిషేధావరతత్వాన్యమతే వేద
[illegible] ప్రసాధ్యం। తత్ర చైషాం విశేషః। నచ [illegible] లిఙాదేః ప్రవర్త
నావన్నివర్తనామభిధత్తే, కింతు నఞో ధర్మాభివ్యాహృతత్వమేవ। తత్ర న
ఞో [illegible] మాత్రం। లిఙాదేస్తు నివర్తనాం [illegible] ॥ ని
[illegible] ప్రతిషేధానాం [illegible] సిద్ధత్వాత్। ఆధారవిశేషాం
[illegible] తద్విశిష్టతదభావతద్విరుద్ధేషు నఞో [illegible]
[illegible] దభావవాచిత్వేన [illegible] నివర్తనావాచిత్వే కల్పనే మహా
గౌరవం ॥ లిఙాదిసమభివ్యాహారాభావేఽపి [illegible] ఇత్యాదౌ నివర్తనా
[illegible] ప్రతీతేః। తస్మాత్ [illegible] కల్పనే గౌరవప్రసంగాత్
[illegible] నావిప్రతిషేధ [illegible] ఇతి [illegible] వ్యర్థం ॥
తదంతరం [illegible] అర్థః। తథాచ [illegible]
[illegible] వర్తనానాం ప్రవృత్తిరూపా [illegible]
[illegible] లిఙా తన్నివృత్తిఫలక [illegible] రూపా నివర్తనావిధీ
[illegible] న [illegible] వాచిత్వేన ప్రధాన [illegible]
[illegible] నివర్తనానాం [illegible] విరుద్ధం [illegible]

श्योद्देश्यत्वासम्भवात, हविरार्तिन्यायेन धात्वर्थतत्कारकयो रुद्देश्यान्तर्गत्या कृतिविशेषणत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, तद्विवक्षाया मपि कर्तृकर्मादि कारक निष्ठ लिङ्गसंख्यादि विशेषणाना मविवक्षा उद्देश्य विशेषणत्वा दुपपन्ना।

नच-लिङः प्रवर्तनावाचित्वेन नञ श्चाभाववाचित्वेन क्लृप्तस्य निवर्तनावाचित्वकल्पने गौरवापत्तेः प्रवर्तनाभाव एव निषेधाधिकारे वाक्यार्थोऽस्त्विति वाच्यम्;- लिङ्गिष्ठ प्रवर्तनाभावबोधेपि रागादिना प्रवृत्तौ प्रत्यवायाभाव प्रसंगात।

नच-रागादिनिष्ठप्रवर्तनाभाव एव वाक्यार्थः, तस्या लोके वेदेवा लिङादिवाच्यत्वेनाक्लृप्तेः, तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवतादवस्थ्यापत्तेः।

एतेन "नञोऽभाववाचकस्यापि लिङादिसमभिव्याहारे सति निवर्तनावाचित्वम्, 'अमानोनाविप्रतिषेध' इति प्रसिद्धेः, नतु लिङः प्रवर्तनावाचित्वेन क्लृप्तस्य, गौरवात्; अतश्च रागा दर्थप्राप्तां पानादि प्रवर्तनां लिङादिनोद्दिश्य नञा निवर्तना विधीयते" इत्यपास्तम्। रागादिनिष्ठप्रवर्तनावाचित्वस्य लोके वेदेवा क्लृप्तत्वेनानुवादायोगात, स्वनिष्ठप्रवर्तनाया श्चाप्राप्तत्वेन लिङादिनाऽननुवादात्। विधाने वाक्यभेदो विकल्पापत्तिश्च। अत एवायं पक्षो वार्तिककृता "ते [ये] षा" मित्यादिनाऽन्यमतत्वेनोक्तः। केषांचि दत्र स्वमतत्वप्रमिति र्भ्रमएव।

वस्तुतस्तु-लिङोपि न निवर्तनायां शक्तिः, किन्त्वनुकूलव्यापारत्वे ऽखण्डोपाधौवा। तत्र यथा नञोऽभावे प्रवृत्तिनिरूपितत्वं संसर्गः, एवं नञ्सत्वे प्रवृत्त्यभावनिरूपितत्व मिति नाकिञ्चि त्कल्प्यम्। अत्रापि निवृत्तिहेतुत्वंनाम प्रवृत्त्यभावप्रयोजकत्वमेव, नतु निवृत्तिः पदार्थान्तरं हेतुत्वं वा जनकत्वम्, प्रमाणाभावात। प्रजोकत्वंच

प्रवृत्त्यभावकारणीभूता निष्टसाधनत्वानुमितिजनक ज्ञान विषयत्वम् पूर्ववत् । अनिष्टसाधनत्वज्ञानस्या भावकारणताच योगक्षेमसाधारणी, तत्त्वं चाभावप्रतियोगि प्रवृत्ति सामग्री विघटकत्वं । अनिष्टसाधनत्वे हि बुद्धेऽ निष्टबोधा त्तद्गतं बलवत्त्वं झटिति बुद्ध्यत इति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञाना त्प्रवृत्तिकारणीभूतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावप्रतिबन्ध स्सुलभः । अत श्चात्रापि प्रवृत्ते स्तदभावस्यानुकूलत्वस्य चान्यतएवभाना न्नञो नातिरिक्ता निषेधस्थलेशक्तिः, किन्तु विधिसाधारण्येना खण्डोपाधावेवेति सिद्धम् । तेन सिद्धा निषेधाधिकारेपि निवर्तनाविशेषरूप निवारणापरनामधेया शाब्दीभावना । चेतनप्रवृत्तिनिवृत्त्यो श्चेष्टानिष्टसाधनताज्ञानं विना ऽसम्भवा द्विधिनिषेधाभ्यां स्वसहकारितये ष्टानिष्टसाधनत्वं प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्या क्षिप्यते । तयोश्च शाब्दभावनयो र्भाव्यापेक्षाया माख्यातवाच्या प्रवृत्ति र्विधिरूपायां नञ्वाच्यावा तन्निवृत्ति र्निषेधरूपायां भाव्यत्वेनान्वीयते । करणाकांक्षायांच प्रेरणानिवारणयो स्स्वरूपेण प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वायोगा ल्लिङादिजन्यं तयो र्ज्ञानमेवकरणं । केचित्तु लिङ्भावनयो स्सम्बन्धरूपशक्ति [स्मरण] ज्ञानमेव करणं, भावनाज्ञानं त्ववान्तरव्यापारः, इत्याहुः । इतिकर्तव्यताकांक्षायां च स्तुतिनिंदयोर [रेवा] न्वयः । तथाहि - विधिनिषेधाभ्या मिष्टानिष्टसाधनत्वाक्षेपा त्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छानिच्छोत्पत्तावपि तात्कालिकेष्टानिष्टसाधनत्वस्यापि प्रत्यक्षेणावगते द्वेषोत्साहसम्भवेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावप्रसगा त्तदपनायकापेक्षायां लोके तदपनयनशक्तत्वेनावगतस्य स्तुतिनिन्दाज्ञानस्या नुग्राहकत्वं परिकल्प्यते । ज्योतिष्टोमसुरापानादिरूपसाधनयो स्तदितिकर्तव्यतयोश्च द्वेषोत्साहौहि निसर्गसिद्धौ, तन्निवर्तकत्वञ्च स्तुतिनिन्दयो रुचिद्वेषोत्पादनद्वारा बहुक्षीरादिवाक्येषु लोकसिद्धमेव । अतः स्तुतिनिन्दाप्रतिपादकापेक्षायां प्रयोजनापेक्षिणा मर्थवादानामेव तल्लक्षकत्वं कल्प्यते । नच फलपदेन ~~[struck]~~प्रशस्तफलयुक्तत्वा द्विध्यादिपदेनवा निर्दोषविधि-

निषेधविहितत्वा दितिकर्तव्यतापदैर्वा विशिष्टेतिकर्तव्यताकत्वा त्प्रशस्तो ऽप्रशस्त इत्येवं तत्प्रतिपादनसम्भवः, तेषां श्रौतफलादि-परत्वेन लाक्षणिकस्तुतिनिन्दागमकत्वकल्पनानौचित्यात । नच रात्रिसत्रन्यायेन फलादिपरत्वे प्याकांक्षितप्राशस्त्यादिकल्पनापरत्वस-म्भवः । प्रयोजनाकांक्षिभि स्सन्निहितै रर्थवादै रेव तत्प्रतिपादन-सम्भवेना नुपपत्त्यभावात । यत्रतु सन्निधा वर्थवादाभाव स्तत्राप्या नुमानिक वचनातिदेशेन तत्प्राप्तिः ।

ननु - नार्थवादाना मतिदेशेन प्राप्तिः, साहि प्रयाजाद्यतिदेशेन वा स्यात ? भिन्नेन वा ? नाद्यः, अर्थभावनाया इति कर्तव्यताकांक्षया कल्पितेनातिदेशेन प्राप्तानां प्रयाजादीना मर्थभावनासम्बन्धोत्तर काल मंशत्रयविशिष्टभावनायै मेसति विधिप्रवृत्तौ प्राशस्त्यापेक्षायां विरम्यव्यापारत्वेन क्लृप्तातिदेशस्य तत्प्रापकत्वानुपपत्तेः । नान्त्यः, विधेरेव प्रवर्तनावाचकस्यापि रात्रिसत्रन्यायेन प्राशस्त्यादिपरत्वोपपत्तौ स्वतन्त्रातिदेशकल्पने गौरवात् । इतिचेत् ? - प्रयाजादिप्राप्तेः पूर्वम प्युत्पत्तिवाक्य इष्टसामान्यव दितिकर्तव्यतासामान्येना प्यंशत्रय वैशिष्ट्योपपत्त्या विधे र्भावनासम्बन्धोपपत्तौ तस्य प्राशस्त्यापेक्षाया मवश्यकल्प्यैनै केनैवातिदेशेनोभयप्राप्त्युपपत्तौ विधेः प्राशस्त्यपरत्व-कल्पनायां प्रमाणाभावात ।

नच - शाब्दभावनाया स्सामर्थ्याभावः । निर्वपति धातुम-द्वाक्यसम्बन्धित्वरूपस्य शब्दसादृश्यस्या र्थभावनायामिव शाब्दभाव-नायामपि तुल्यत्वात ।

नचैवम् - विश्वजिति ज्यौतिष्टोमिकार्थवादातिदेशे सति तत एव रात्रिसत्रन्यायेना र्थवादिकफलकल्पनोपपत्तौ विश्वजिन्न्यायभंग-प्रसंगः । अप्राकृतकार्यकारित्वप्रसंगेना र्थवादानां फलकल्पक-त्वानापत्तेः ।

नच - फलाकांक्षायां सत्या मप्राकृतकार्यकारित्वं न दोषः, यूपावटास्तरणबर्हिषोपि धर्माकांक्षायां बाहि [हिं] धर्माणां तत्कल्पनापत्तेः ।

अथ तत्र लौकिकोपाया क्षेपकल्पना त्तन्निवृत्तिः, तदा प्रकृतेपि स्वर्गकल्पनयेति तुल्यम् । अस्तुवा यदि ज्योतिष्टोमे फलविधिसरू पार्थवादश्रवणं- तदा विश्वजि त्यतिदेशप्राप्तार्थवादिक फल कल्पनं । सर्वथा विश्वजिति स्वर्गएव फलं । तदधिकरणन्यायस्तु पिण्डपितृ-यज्ञादिविषयो भविष्यतीति न किंचि दनुपपन्नम् । तन्त्ररत्न न्यायसु-धयोस्तु प्राशस्त्यानतिदेशकथनेऽभिप्रायं न विद्मः । एवं नामातिदेशेपि नाम्ना ग्निहोत्रधर्माणा मन्येषामिव प्राशस्त्यस्यापि तद्धर्मस्य लक्षणया प्राप्ति र्द्रष्टव्या । " एतद्ब्राह्मणानि पंचहवींषि " इत्यादौ वचनाति देशेतु तत्प्राप्ति रविवादैव । यत्रतु प्रकृतावेव दर्वीहोमेषु चोपदेशाति देशयो रभाव स्तत्र विधे रेव प्राशस्त्तापेक्षत्वा त्तस्यैव प्राशस्त्यकल्प-कत्वमपि रात्रिसत्रन्यायेनोचितम् , नतु फलादिपदानां , तेषां तदन-पेक्षत्वात । यत्रतु सन्निधा वर्थवादाः पठिता स्तत्र विधे रुभयपरत्व कल्पने प्रमाणाभावा दर्थवादाएव प्रयोजनापेक्षालक्षणया प्राशस्त्य मप्राशस्त्यंवा विधिनिषेधापेक्षितं प्रतिपादयन्ति । तच्च प्राशस्त्य म-प्राशस्त्यं वा रुच्यरुचियोग्यत्वरूपं निर्वाच्यम् । रुच्यरुचियोग्यत्व ज्ञा-नस्यापि प्रवृत्तिनिवृत्ति प्रतिबन्धक रुच्यरुचि अयोग्यत्व ज्ञानविरोधित्वे-न प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वात् । तत्वंच बलवदनिष्टा ननुबन्धित्वा नु-बन्धित्व योग्यत्वं । तज्ज्ञानस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणत्व मविवा-दमेव । अत उक्तविधमेव प्राशस्त्य मप्राशस्त्यंवा सर्वत्रार्थवादै र्लक्ष्य ते । योग्यतावच्छेदकीभूताः परं गुणदोषाः क्वचित् - " वायुर्वै क्षेपि-ष्ठा " इत्यादौ शक्त्या प्रतिपाद्यन्ते , क्वचित्तु " यजमानः प्रस्तरः " इत्यादौ गौण्यादिनेति विशेषः । रुच्यरुचि योग्यत्वरूप प्राशस्त्या प्रा-शस्त्य लक्षणातु सर्वत्राविशिष्टेति ध्येयम् ॥

वाक्येचेयं लक्षणा नैकस्मिन्पदे, इतरपदानां वैयर्थ्यापत्तेः । तेषां तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेच विनिगमनाविरहः । लक्षण [णा] प्रकारश्च गुणवादसूत्रे स्पष्टीकरिष्यते । तच्च प्राशस्त्य मप्राशस्त्यंवा शाब्दभावनयैवान्वेति, यागेन स्वर्गं भावये त्प्रशस्तत्वात्, न सुरां पिबे दप्रशस्तत्वा दिति । अतश्च विध्यर्थवादयो रेकवाक्यत्व सिद्धिः । तत्रापि पदैकवाक्यतैव, विध्यर्थवादानां स्वस्वार्थबोधे समाप्त्यभावा दित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । अतश्चार्थवाद सत्त्वे ऽ र्थवाद प्ररोचित मेव कर्माभ्युदयकारी त्यध्ययनविधिवशेन कल्पना न्नान्यत्प्ररोचनं कर्मांग मित्यपि नियमसिद्धिः । यत्रापि केवलार्थवादश्रवणं तत्रापि विधिकल्पनया प्रामाण्योपपत्ति रौदुम्बराधिकरणे वक्ष्यते ।

तस्मा त्सिद्धं साधनेतिकर्तव्यताविषय द्वेषोत्साहनिवर्तक स्तुतिनिन्दा लक्षकत्व मर्थवादानां, नतु स्वार्थपरत्वमपि, प्रमाणाभावा त्; युगप द्वृत्तिद्वय विरोधापत्तेश्च । एवंच यत्र सुखनरकादिरूपफले निसर्गतएव रुच्यरुची, तत्र प्रयोजनाभावात् - " य न्न दुःखेन संभिन्नं नच ग्रस्त मनन्तरं । अभिलाषोपनीतंच तत्सुखं स्वःपदास्पदं " इत्यादीनां न प्राशस्त्याप्राशस्त्य लक्षकत्वं, किन्तु विधिनिषेधापेक्षित स्वर्गनरकादि स्वरूपपरत्वमेव । एवं दूरस्थानामपि विनाशिदेहा दिव्यतिरिक्त नित्य कर्तृ भोक्तृरूपात्म प्रतिपादिकाना मुपनिषदां पर लोककर्मविध्यपेक्षितोक्तरूपात्म परत्वमेव । उक्तविधात्मज्ञानस्य चानाराभ्याधीतस्यापि सामर्थ्यात् - " यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति " इति वाक्याद्वा क्रत्वंगत्वाविरोधः । असंसारि सगुण निर्गुणात्म प्रतिपादिकाना न्तूभयविधोपासना विध्यपेक्षितत्वेन स्वार्थपराणामेवा भ्युदय निश्श्रेयस हेतुत्व मिति वार्तिके व्याकरणाधिकरण उपपादयिष्यते । तेन सिद्ध मर्थवादानां प्रामाण्यम् ।

सूत्रन्तु – विधीनां – विधेयानां, स्तुत्यर्थेन - स्तावकत्वेन, विधिनैकवाक्यत्व सम्भवा दर्थवादाः प्रमाणं स्युरिति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

(४ सू) - तुल्यंच सांप्रदायिकम् ॥ १ - २ - ८ ॥ (सि - २)

किंचा ध्ययनधर्माणां स्वाध्यायाध्ययनपरिपालनादीनां यथा प्रमाणभूतविध्यध्ययने क्रियमाणे ऽनुष्ठानं वैदिकानां, तथार्थवादाध्ययनेपि । तथाहि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वं, फलाश्रवणात्; " तपोविशेषै र्विविधै र्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य स्सरहस्यो द्विजन्मना " इति स्मरणेन धर्माणा मध्ययनांगत्वावगमाच्च । नचाध्ययने तत्कार्येवा र्थज्ञाने धर्माणा मनुपयोगेना नर्थक्यात्तत्पूर्वकज्योतिष्टोमादि कर्मांगत्वं वक्तुं शक्यम्, वाक्यप्रकरणाभ्यामध्ययनांगत्वेना वधारितानां धर्माणां क्रत्वंगत्वे प्रमाणाभावात् । उपयोग स्त्वध्ययन एव विघ्ननिवृत्त्यर्थत्वेनो पपन्न इति द्वादशे वक्ष्यते । तेनाप्रामाण्ये र्थवादानां तदध्ययन मध्ययनांगधर्मानुष्ठानंच साम्प्रदायिक पदाभिधेयम् विधिवदनुष्ठीयमान मनुपपन्नं स्यात्, अत स्तद्वदेव प्रमाणम् ।

अथवा – पूर्वपक्षिणाऽप्रामाण्ये प्यर्थवादानां मध्ययनस्या दृष्टार्थत्वांगीकारात्, धर्माणा मपि प्रयाजादिवद्वा विघ्नसमाप्त्यर्थत्वेन वाऽध्ययनांगत्वोपपत्त्या पूर्वव्याख्याया अयोगेपि – अर्थवादाना मर्थपरत्वाभावे ऽ दृष्टार्थस्याध्ययनस्य सर्वौषधावघातव त्सकृत्प्रयोगापत्तेः - आवृत्ते रविस्मरणप्रयोजनाभावेनच, धारणाध्यनस्य साम्प्रदायिकपदाभिधेयस्या नुपपत्तिः, प्रयोजनवदर्थपरत्वेहि व्रीह्यवघातव दावृत्ति र्धारणाध्ययनंच विधाविवोपपद्यते । तस्मा त्तद्वदेवार्थपरत्वं । सूत्रं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

९ (सू) - अप्राप्ताचानुपपत्तिः प्रयोगेहि विरोध स्स्यात् शब्दार्थस्त्व प्रयोगभूत स्तस्मा दुपपद्येत ॥ १ - २ - ९ ॥ (सि - ३)

अनेन सूत्रेण पूर्वपक्ष्युक्तानां शास्त्रविरोधादीनां सामान्यतः प-रिहारो ऽभिधीयते । या शास्त्रविरोधादिका ऽनुपपत्ति रुक्ता ऽस्मत्पक्ष मप्राप्ता, प्रयोगे - अनुष्ठानेहि , स्तेयादीना मुच्यमाने , विरोधस्स्यात, अस्माकं मते पुनः शब्दस्य श्रौतोर्थः , अप्रयोजनभूतः , उत्तरसूत्रोक्त रीत्या ऽ विवक्षित इति यावत् । तस्मात , प्रामाण्यं, उपपद्येत । अथ वा - शब्दस्य - विधेः, अनुग्रहार्थं स्तोय मर्थवादः , अप्रयोगभूतः - प्रयोग मप्राप्तः , न प्रयोगं विधत्त इति यावत् । तस्मा त्प्रामाण्य मुपपद्येत । विधिकल्पकत्वे श्रौतार्थपरत्वे वा भवदुक्तदोषा स्स्युः, नतु स्तुत्यर्थत्व इति भावः । ' अप्राप्ता श्चानुपपत्ति ' मिति पाठे - यानुप पत्ति रुक्ता मप्राप्ता म्मन्यामह इत्यध्याहारः । ' अप्राप्तं चानुपपत्ति ' मिति पाठे त्वस्मद्व्याख्यान मनुपपत्ति मप्राप्त मिति व्याख्येयम् ॥९॥

१० (सू) गुणवादस्तु ॥ १ - ९ - १० ॥ (सि ४)

ननु -" सएवैनं भूतिं गमयति, " इत्यादिभिः पदैः स्तुतिप्रतीतावपि " वायुर्वै क्षेपिष्ठा - " इत्यादिभि स्तदप्रतीतेः कथं तेषां स्तावकतासम्भवः ?

उच्यते - गुणागुणरूप स्तुतिनिन्दावादस्तु सर्वत्र यथासम्भवं कल्प्यः , कारणानुरूपत्वा त्कार्यस्य , क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्र-मेव फलन्दास्यतीति सर्वेषामेव पदानां स्तुत्युपपादकत्वेना विरोधात ।

एवं - " सोरोदी यदरोदी त्त दुद्रस्य रुद्रत्वं, यद [श्रशीर्यत] व श्रुव्यशीर्यत तद्रजत [तँहिरण्य]मभवत् , पुरास्य संवत्सरात गृहे रोदनं भवति, तस्मा द्बर्हिषि रजतं न देयम् " इत्यत्रापि बर्हिश्शब्दलक्षिते य-ज्ञे " यथाश्रद्धं दक्षिणां ददाति " इत्यादि सामान्यविहित दक्षिणा-के स्वेच्छाप्राप्त रजतदान निषेधस्याय मर्थवादः । तत्र स इति तच्छब्देन " तदग्नि र्न्यकामयत " इति पूर्वोपक्रान्तोऽग्निः परा-मृश्यते । ' तद्रजत ' मित्यत्र तच्छब्देनाश्रु. अत्र 'पुरास्य संवत्सरा"

दिति रजतदाननिन्दा । तदुपपत्तिश्च 'सोरोदी' दित्यादिभिः । कारणानुरूपत्वा त्कार्यस्य रोदनप्रभवरजतदाना द्रोदनं भवतीति रजतदाननिन्दा । अतो रजतदाननिषेधे दोषाभावरूपगुणवादोपपत्तिः । नच – रुद्ररोदन रजताश्रुप्रभवत्व संवत्सरात्पूर्वरोदनादीनां प्रमाणाभावा त्प्रत्यक्षविरोधाच्च निरालम्बननिन्दानुपपत्तिः । गौण्या वृत्त्या सर्वत्रालम्बनोपपत्तेः । तथाहि– रुद्रशब्द स्ताव द्व्याकरणे रोदन कर्तृवाचित्वेन व्याख्यातः । सच " रुद्रमग्निं प्रजाः प्राहुः " इत्यरुदत्यप्यग्नौ [श्रुत्या] रूढ्या प्रयुक्तः, तत्रच तत्सिद्धिसूत्रोक्त न्यायेन रुद्रशब्दाभिधेयत्व सादृश्या द्रोदनकर्तृत्व मुपचर्यते, अश्रुणश्च चक्षुर्ग्राह्यवर्णसारूप्या दन्यत्रच कार्ये समवायिकारणसादृश्यदर्शना द्रजते तत्प्रभवत्वोपचारः । धनत्यागेन चात्यन्तोदारस्यापि गृहे दुःखदर्शना त्तत्सामान्येन रोदनोपन्यासः । अतएवासत्यार्थप्रतिपादना दप्रामाण्यं नाशंक्यं, असत्यार्थे तात्पर्याभावात् ; तात्पर्यविषयीभूतायाश्च निन्दाया स्सत्यत्वात् । असत्यार्थोपादानन्तु लक्षणोपायत्वेन साधुत्वोपायत्वेनवा ऽसत्यक्लीबाद्यन्वाख्यानव न्नविरुद्ध्यते । नह्युपाख्यानं स्वरूपस त्प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञान उपयुज्यते, अपितु तज्ज्ञानम् । अतश्च रज्ज्वां सर्पज्ञानस्येव भयकारणत्व मसत्योपाख्यानज्ञानस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्य ज्ञान कारणत्वं, तस्यच प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वं नविहन्यते । यत्रहि नज्ञानमात्रेणो पयोगः, यथा र्थभावनांशेषु, तत्रापि ज्ञानमात्रोपयोगे वेदस्य निष्फलत्वेना प्रामाण्यापत्ते स्तत्रार्थ एव तात्पर्या त्सत्यत्वाश्रयणम् । शब्दभावनां शेषुतु ज्ञानमात्रोपयोगा त्सर्वांशोपायसत्यत्वादरः । अतएव लोकेऽर्थासत्यत्व एव स्तुतिबुद्धिः, अर्थसत्यत्वेतु वक्तारो भवन्ति काव स्तुति र्निन्दावा सत्य मेवैतदिति । सत्यपि चार्थासत्यत्वज्ञाने प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानस्य वेदकृतत्वा त्प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वोपपत्तिः । अतएव लोके मेधादिहेतुभूते वचादिभक्षणे मेधामनिच्छन्तं पुरुषं प्रवर्तयितुं तदभिप्रेतं सौ-

भाग्य मसत्यम प्युपन्यस्य तं नियुंजते । सोपिच सौभाग्यासत्यत्वं जानन्नपि सर्वथा मामयं पुरुषार्थे प्रवर्तयतीति ज्ञात्वा प्रवर्तत एवेति सर्वस्व [सर्वस्व] संवेद्यं । तस्मा देवमादौ शक्यार्थासत्यत्वेपि गौण्या वृत्त्या [कथंश्चिदर्थसत्यत्व मापाद्य मिति लक्षणया] निर्दोपपत्तेः प्रामाण्यं सिद्धम् । एवं स्तुत्यर्थवादेष्व प्यर्थसत्यत्वानादरो द्रष्टव्यः । एवं यत्रापि अन्यद्विधा वर्थवादेऽन्यच्च संकीर्त्यते, यथा " वेतसशाखया ऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति " इति, " आपोवै शान्ता श्शान्ताभि रेवास्य शुचं शमयति " इतिच । तत्रा प्यपां स्तुत्या ऽब्जन्यानां वेतसावकानां स्तुति र्लक्षितलक्षणया न विरुद्ध्यते ।

सूत्रन्तु – तत्सिद्धिसूत्रोक्तरीत्या गौणवृत्तिप्रकाररूपो गुणवादः स्तुतिहेतु र्ज्ञेय इति व्याख्येयम् ॥ १० ॥

११ (सू) रूपा त्प्रायात ॥ १- २ - ११ ॥ (सि - ९)

अतः परं पूर्वपक्षयुक्त स्तेनाद्युदाहरणेषु तत्सिद्धिसूत्रोक्तगौण्यवृत्ति प्रकार निरूपणार्थानि सूत्राणि ।

तत्र – " हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णाति " इत्यस्य विधे श्शेषः " स्तेनम्मनो ऽनृतवादिनी वाक् " इति । अत्र वाङ्मनसयो र्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । अत्यन्तप्रशस्तयो रपि हि वाङ्मनसयोः स्तेनानृतवादयोगा द्धिरण्या दूनत्वं । अतो ' नहिनिन्दा निन्दितुं प्रवर्तते ऽपितु [निन्दितादितरत्प्रशंसितुं] विधेयं स्तोतुं ' इतिन्यायेन हिरण्यस्तुतिः, नतु निन्दया स्वतन्त्रनिषेधोन्नयनम् । निषेधैकवाक्यताविरहे निन्दात्वस्यैवा सिद्धेः ; क्लृप्तविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदापादक निषेधोन्नयनस्या न्याय्यत्वाच्च । मनसश्च स्तेनस्येव प्रच्छन्नरूपत्वा त्तत्कार्यकारित्वं गौणतानिमित्तम् । वाचश्च प्रायशो नृतवादिनीत्वा द्भूमा ॥ ११ ॥

१२ (सू) - दूरभूयस्त्वात ॥ १ - २ - १२ ॥ (सि - ६)

" धूमएव " इत्यादिः, " तस्मा द्दिवाग्नि रादित्यं गतो रात्रा वादित्यस्तं " इत्यादिश्चो, पपाद्योपपादकरूपेण सर्वोऽ र्थवादः " अग्नि र्ज्योति ज्योति स्सूर्य स्स्वाहा " इत्यादि मिश्रलिंगकमन्त्र-विधे श्शेषः । उभयो र्दैवतयो रेकत्र सन्निधानेन चोभयदैवत्य होमस्तते रुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु - केवललिंगक मिश्रलिंगक मन्त्रविध्यो र्मध्येऽयं प-ठितोपि मिश्रलिंगविधेः " उभाभ्यां सायं हूयते - उभाभ्यां प्रात र्देवताभ्य स्समर्द्दं दधाति " इत्यर्थवादान्तराम्नानात् " अग्नि र्ज्योति र्ज्योति रग्नि स्स्वाहेति सायं जुहोति " इत्यादेः केवलम-न्त्रविधे रेवायं शेषः । यस्मा द्दिवाग्ने रदर्शना दादित्यान्तर्गति स्सूर्यस्यैव चातो ज्योतिष्टं, एवं रात्रा वप्यग्नेः । अतः केवलदै-वत्यावेव युक्ताविति, दूरस्थस्यच भूयस्त्वेन यद्दर्शनं तद्दर्शनं ल-क्षयित्वा तद्विषयत्वाभावो ऽग्न्यादौ नञा बोध्यत आदित्यं स्तोतु मिति पूर्वव द्धर्मैव गौणवृत्तिनिमित्तम् ।

वस्तुतस्तु - ' नददश ' इति वाक्यस्य मुख्यो दर्शनाविषय आकाशादि रित्यर्थः । तद्गतस्य दूरवृत्ति भूयस्त्व प्रकारक दर्श-नाविषयत्व रूपस्य गुणस्यै कसम्बन्धिदर्शनेना परसम्बन्धिस्मरण मिति न्यायेनो पस्थितस्या ग्न्यादौ योगादेव गौणत्वोपपत्ते र्नगुणांशेपि लक्षणेति तत्वम् । एवमेव गौण्युपपत्ति स्सर्वत्रो पपादनीया ॥१२॥

१३ -(सू) - स्वयपराधा त्कर्तुश्च पुत्रदर्शनं [नात्] ॥ १ - २ - १३॥

(सि - ७)

" नचैतद्विद्म " इत्ययं प्रवरानुमन्त्रणमन्त्रविधे श्शेषः । अ-ब्राह्मणस्यापि प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मण्य भवती त्येतत्स्तुत्यर्थ मुपपाद-यितुं स्वस्यैव ब्राह्मणत्वाज्ञानोपन्यासः । पूर्वव च्चात्रापि ज्ञानगतं प्राशस्त्यं ' विदि ' धातुना लक्षयित्वा तद्विषयत्वं नञा ब्राह्मणत्वे

प्रतिषिद्धयते । सम्भवतिहि ब्राह्मणत्वस्य दुर्ज्ञानत्वं, मातु र्व्यभिचाररूपापराध सम्भवात् । नचापराधेपि " बीजाद्योनि र्बलीयसी " इति प्रसिद्धे मातृजात्यैव जातिनिश्चयः, " माता भस्त्रा पितुः पुत्रो [यस्माज्जा] येन जातस्स एव सः " इति बीजावापकर्तुः पुत्र स्सम्भवतीति स्मरणात् तस्यच नानाजातित्वोपपत्ते र्निश्चयायोग्यात् । अत एव क्षेत्रजात्यापि नव्यभिचारोत्पन्ने जातिनिश्चयः । अतश्च ब्राह्मणत्वस्य दुर्ज्ञानत्वा दज्ञानवचनं गौणं, प्रशंसाच गौणी निमित्तम् ॥१६॥

१४ - (सू) – आकालिकेप्सा ॥ १ - २ - १४ ॥ (सि-८)

" कोहि तद्वेद " इत्ययं " प्राग्वंशे दिक्ष्वर्तीकाशान् करोति " इत्यस्य विधे श्शेषः । सर्वस्य हि सद्यः फलं यथाभिमतं नतथा कालान्तर भावि , अतश्चातीकाशकरणं सद्यो धूमनिर्गमफलकत्वेन प्रशंसितुं कालान्तरभावि स्वर्गनिन्दा । अत ऐहिकव दभिमततरत्वरूप प्राशस्त्यमेवा मुष्मिकफलपरामर्शिना तच्छब्देन तद्गतं लक्षयित्वा तस्यानवक्लृप्तिः "कोहितद्वेद"इत्यनेनोच्यत इति प्रशंसैव गौणवृत्तिनिमित्तम् ।

सूत्रन्तु – य त्तदानीमेवोत्पद्यते तदाकालिकं, तस्यैव चेप्सा - सर्वस्याभिमता , अत स्तामभिप्रेत्यायं गुणवाद इति । अकालिकमिति पाठेपि, काले – विप्रकर्षे, भवं कालिकं , न कालिक मकालिकमिति व्युत्पत्त्याच सएवार्थः । १४

१५ - (सू) विद्याप्रशंसा ॥ १ - २ -१५ ॥ (सि - ९)

" शोभते स्य मुखं " इत्यादिश्च गर्गत्रिरात्रविधे श्शेष स्तत्स्तुत्यर्थः , यज्ज्ञानस्याप्येवं फलं, किमुत तस्य गर्गत्रिरात्रस्येति । शोभत एवहि शिष्यै रुद्वीक्ष्यमाणं ज्ञातु र्गुरो र्मुखं । अत स्तदनुवादोयं प्रशंसार्थः , नतु ज्ञानं फलं तस्यासामर्थ्यात ; क्रत्वर्थकर्तृसंस्कारकत्वेन फलानपेक्षत्वस्य त्वयैवोक्तत्वात् । यद्यपि चेयं न शोभापदाभिधेया ,

लावण्यादे रेव तत्पद्वाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात् । तथापि प्रीति-जनकत्वेन तत्कार्यकारित्वा द्गौण्या तदभिधानम् ।

सूत्रं - या विद्या फलहेतुत्वेनोक्ता- सा प्रशंसेति व्याख्येयम् ॥१५॥

१६ - (सू) सर्वत्वमाधिकारिकं ॥ १ - २ - १६ ॥ (सि - १०)

" पूर्णाहुत्या सर्वान् " इत्यादयो ऽर्थवादाः , पूर्णाहुत्यादिविधीनां शेषाः , नतु स्वतन्त्रफलविधयः , पूर्णाहुत्यादीनां त्वदुक्तरीत्यैव फलानपेक्षत्वात । सर्वकामावाप्तिवचनंच सर्वकामजनक कर्माधिकार सम्पादना द्गौणम् । पूर्णाहुत्यादौ कृत एव हि तत्तदुत्तरकर्माधिकारः । यद्यपि चेहैव सर्वशब्दनुरोधा त्सुरकन्यागमनादिजनककर्माधिकारः कथमप्यसम्भवी , तथापि सर्वमोदनं भुंजत इतिव त्सर्वत्व माधिकारिकं , सम्भवमात्रापेक्ष मित्यर्थः ॥ १३ ॥

१७ - (सू) फलस्य कर्मनिष्पत्ते स्तेषां लोकव त्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् - ॥ १ - २ - १७ ॥ (सि - ११)

यद्यपिच पूर्णाहुत्यादे स्सर्वफलसाधनत्वं स्यात् , तथापि नान्यानर्थक्यं , कर्मतारतम्येन फलतारतम्योपपत्तेः । अवश्यं चान्यत्रापि अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि ष्वेकफलकेषु कर्म स्वल्पेनैव महतः फल स्याप्तौ महति कर्मणि समानपरिमाणत्वेपि निस्सारशमीमयत्वादिनैव तदाप्तौ ससारहिरण्मयस्रुक्करणे प्रवृत्त्यनुपपत्ते र्विधिवैयर्थ्यप्रसंगा त्फलतारतम्यम् कल्प्यं । दृष्टंच लोकेपि वृष्ट्यादितारतम्येन फलतारतम्यं । " ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां नपरं पुण्यपापयोः " इतिस्मरणं , " यदग्निहोत्रं जुहोत्यथ गृहमेधिन माप्नो त्येकया रात्र्या, अथ दशसंवत्सरा नाग्निहोत्रं जुहो त्यथ दर्शपूर्णमासयाजिन आप्नोति " , इत्याद्यर्थवादा अमुमेवार्थं गमयन्ति ॥ १७ ॥

१८ (सू) अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १-२-१८ ॥ (सि- १२)

शुद्धपृथिवीचयननिषेधो " हिरण्यं निधाय चेतव्य " मित्यस्य विधे र्नहिनिन्दान्यायेन स्तुत्यर्थो नित्यानुवादः । वाङ्मनसयोरिव तदुपपादकत्वेन चेतरावपि प्रतिषेधौ नित्यानुवादौ । यथाचान्तरिक्षे दिविवा चयनं न प्रसिद्धं, तथा हिरण्यरहितायां पृथिव्यामपीति हिरण्यस्तुतिः । अनित्यसंयोगस्तु अर्थवादप्रामाण्ये स्थापिते " परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रं " इत्यनेन न्यायेन बबरशब्दस्य शब्दानुकारित्वं प्रावाहणिशब्दस्यच प्रकर्षेण वहतीति व्युत्पत्ति मंगीकृत्य नित्यवायुपरत्वांगीकारा त्तस्यच वाक्छब्दलक्षितध्वनिमात्रप्रवदन [कार यितृत्वेन] कर्तृत्वेन स्तुत्युपपत्तेः परिहृतः ।

प्रयोजनन्तु -

रात्रिसत्रे प्रतिष्ठा स्या दर्ज्ञाने घृतसंस्थितिः ।
तथा श्येनादिशब्दानां नामता [त्वं] भेदकारणम् ॥
वारुणेष्ट्यां तथा दानं वम [प] नं वैदिकं तथा ।
सोमयागपरत्वंच ज्योतिष्टोम पदस्य यत ॥
निवेशनंच धाय्याना [मि] म्मध्यमान ऋगुत्तरम् ।
सोमविद्या प्रजानांच नित्यत्वं षष्ठसंस्थितं ॥
द्वयोः प्रणयनं मध्य पर्वणो स्स प्रमोदितम् ।
अर्थवादगतै र्लिंगैः प्रकृतित्वं तथाष्टमे ॥
स्थानापत्ति रिरादीनां रुद्रे रोदनवाच्यपि ।
उत्तराणां त्रिधाधिक्य मृत्विक्च ब्राह्मणो भवेत् ॥
अर्थवादप्रमाणत्वे सर्वं तदुपपद्यते ॥

सर्वसाधारणन्तु - पूर्वपक्षे प्रकारान्तरेणापि प्ररोचित मनुष्ठित मभ्युदयकारि, सिद्धान्ते त्वर्थवादप्ररोचितमेव [मन्त्रव] तदिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

इति अर्थवाद प्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रीः ।

औदुम्बराधिकरणं ।

१ (सू) विधिर्वास्या दपूर्वत्वा द्वादमात्रं ह्यनर्थकं ॥ १-२-१९ ॥ (पू १)

" औदुम्बरो यूपो भव त्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशू नाप्नो त्यूर्जोऽवरुध्यै " इत्यादिषु विधायकत्वेनवा प्रामाण्यं स्तावकत्वेन वेति सन्देहः । पादाध्यायसंगती स्पष्टे । आक्षेपकी त्वनन्तरा । ऊर्जा - अन्नरूपेणौ दुम्बरेण साधनेन , अस्मै - यजमानाय, ऊर्जम् - अन्नरूपान्, पशून् , आप्नो त्यध्वर्युः । अतः पशुरूपान्नसमृद्ध्या औदुम्बरो यूपो भवतीति वाक्यार्थः ।

तत्र श्रौत प्रथमापेक्षिता नन्यलभ्य प्रधानभूत विधिपरत्वे सम्भवति न लाक्षणिक विध्यवगमोत्तरापेक्षित सम्भावितान्यलाभ गुणभूत स्तुति परत्व मुपपत्तिमत् । नचास्य विधिव त्प्रयोजनव त्तरत्वमपि । अतो विधिरेवायम् । तत्र पशूनाप्नोती ति द्वितीयया पशूनां साध्यत्वमात्रावगमेपि योग्यताया मीप्सितत्वस्या प्यवगमा द्भाव्यत्वसिद्धिः । यस्य त्वीप्सितत्व [मेव] मपि द्वितीयार्थ स्तस्य कामशब्दादिकं विनैव भाव्यत्वावगमे नैव किंचि द्बाधक मस्ति । वस्तुतस्तु " ऊर्जोवरुद्ध्या " इति तादर्थ्यचतुर्थ्या ' रन्धनाय स्थाली ' ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा ' वित्यादिव त्कामपदाद्यभावेपि भाव्यत्वावगमः स्पष्टः । ततश्च पशूनां भाव्यानां साधनापेक्षत्वा त्सन्निधाना द्भिनैव तृतीयया यागादिव दौदुम्बरत्व जाति स्साधनत्वेन सम्बध्यते । साध्यसाधनसम्बन्धस्यच क्रियागर्भत्वा द्दण्डेन घटो भवतीतिव द्भवनक्रियासम्बन्धे पुरुषव्यापाराविषयत्वेन वचनवैयर्थ्यापत्ते र्लक्षणया न्तर्णीतणिजर्थकल्पनयावा भवतेः पुरुषव्यापारपरत्वं । तिपैव लक्षणया

शक्त्यैववा भावनाप्रतीतिः । धातुस्तु साधुत्वार्थ मित्यपि वक्तुं शक्यं । तदयमर्थः, उदुम्बरत्वेन पशू न्भावयतीति । साध्यसाधनसम्बन्धज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धे र्नार्थो विधिना । यदितु विध्यभावे सन्निहितताया उदुम्बरताया एव भावनोद्देश्यत्वापत्ते र्विध्याग्रहः, तदा भवतीत्ययं पञ्चमलकारस्स न्वि ध्यर्थको भविष्यति । नच फलविधिपक्षे ऽर्थवादसमभिव्याहाराभावे पञ्चमलकारत्वनिश्चायकाभावः, विध्येकवाक्यत्वं विनाऽर्थवादत्वानिश्चयेन तस्य तदनिश्चायकत्वात् । अतः " कपिंजला नालभत " इतिव दप्राप्तार्थकत्वेनैव तन्निश्चयः । अस्तुवाऽर्थवादस्यैव तन्निश्चायकत्वं, तथापि "ऊर्ग्वा उदुम्बर" इत्यादेः "ऊर्जैवास्मा" इत्यन्तस्य स्तावकत्वांगीकारा ददोषः । नचाश्रयाभावा दविधानं, फलऔदुम्बरतायाः, " सोमा पौष्णं त्रैत मालभेत पशुकामः " इति प्रकृतयागस्या श्रयत्वोपपत्तेः । यद्यपिच जाते स्साक्षा द्यागसाधनत्वा सम्भवः । तथापि व्रीहिदध्यादिव देव तदाक्षिप्तकाष्ठस्य प्रदेयत्वेन साधनत्वाविघातः । काम्यत्वादेव चोत्पत्तिशिष्ट पशुबाधकत्व मविरुद्धम् । यूपशब्दस्तु " उपशयो यूपो भवती " तिव दर्थप्राप्त च्छेदनादि धर्मव त्त [थै] यैवानुवादः । यूपधर्मातिदेशार्थोवा । गुणफलविधौच भावनान्तरस्वीकारा दुभयविशिष्टभावनाविधाना दवाक्य भेद इति द्रष्टव्यम् । अथवा ऽतिदेशप्राप्तयूपोत्पत्तिरेवा श्रयत्वेनान्वेति । नच प्रकरणेनैवा श्रयोपस्थितिः कार्येति नियम स्समास्ति, अतिदेशेनापि तदुपस्थापनसम्भवात । तस्मा द्विधायकत्वेनै वैवं जातीयकस्य प्रामाण्यम् । सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

१- (सू) लोकवदितिचेत् ॥ १ - २ - २० ॥ (पू -२)

ननु - यत्रापि लोके बुद्धिपूर्वकारिणो मात्रामपि निष्प्रयोजनां नप्रयुंजते, तत्रा पीयं गौः क्रेतव्येत्यस्य बहुक्षीरा जीवदपत्येत्यादिना स्तुतिरेव दृष्टा, नतु फले विधानं, अतः कथं स्तुत्यपेक्षया विधे रर्थवत्त्व मिति चेत् ॥ २ ॥

३- (सू) न पूर्वत्वात् ॥ १-२-२१ (पू - ३)

युक्तम् लोके बहुक्षीरत्वादीनां विदितपूर्वत्वा त्क्रियाजन्यत्वाच्च फलविध्यसम्भवेना गत्या स्तुतिपरत्वं, वेदे त्वविदितफलजनकत्व-विधिसम्भवे विधिबलेनैव सम्भवल्ला [भला] क्षणिकस्तुतिपरत्व-कल्पनं कोनामा श्रयेत ॥ ३ ॥

४- (सू) उक्तन्तु वाक्यशेषत्वात् ॥ १-२-२२ (सि - १)

सत्यम् फलपरत्वं युक्तं. नतु तत्सम्भवः । तथाहि - यद्यपि ताव त्पशूनां [साध्यत्वं] भाव्यत्वं शङ्क्येत [गम्येत], तथापि भावनायां विधिसमभिव्याहृतायामपि सन्निहितेप्सितयूपपदार्थस्यैव " खादिरो यूपो भवती " तिव द्भाव्यत्वोपपत्तौ नविप्रकृष्टानां पशूनां तत्कल्पनं युक्तम्, यूपभवनाक्षिप्तायां भावनायां यूपस्यैव भाव्यत्वौचित्याच्च । एवंसत्यपि यदीन्द्रियकामादि [पद] व द-नन्यपरं फलश्रवणं भवे त्त [दा] तः सन्निहितातिलंघन माश्री-येत । नतु पशूनां भाव्यत्वे प्रमाण मस्ति । नहि द्वितीया भा-व्यत्वाभिधायिनी, जन्यत्वमात्राभिधायित्वात् । यद्यपि चेप्सितत्वा-भिधायिनी, तथापि " पशूनाप्नोती " ति वर्तमाननिर्देशा द्वर्तमान फलस्य चानुपलब्ध्या बाधा द्भविष्यदर्थकल्पना ऽऽवश्यकी । नच रात्रिसत्रव तदंगीकारे प्यदोषः, [औ] उदुम्बरत्वादे र्यूपार्थत्वेनैव नैराकांक्ष्येण रात्रिसत्रव त्फलानपेक्षत्वा दिति पर्णमय्यधिकरणे वक्ष्यामः । नचैवं पुनरुक्तता, अनेन फलमात्रपरत्वनिराकरणेन स्तुतिपरत्वे स्थिरीकृते तत्र रात्रिसत्रव दर्थवादस्यैव सतः फलपरत्व माशङ्क्य निराकरिष्यते ।

यत्तु - " सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा " वित्यादिव त्तादर्थ्यचतुर्थी फलप्रतिपादिकेत्युक्तम्, तदपि तादर्थ्ये सति - 'देवाय पुण्यं ब्राह्म-

णाय दुग्ध' मितिव त्प्राधान्यमात्रावगमेपि भाव्यत्वानवगमा दसाधक मिति भवदेवेनोक्तम् । " सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा " वित्यादौ त्वगत्या लक्षणया भाव्यत्वावगतिः ।

किंच – आश्रयालाभादपि न गुणफलसम्बन्धोपपत्तिः । तथाहि-न ताव त्पशु र्यागाश्रयः, तत्रहि प्रदेयपरिच्छेदकत्वेनवा गुणस्य संबन्धः प्रकरणान्तरेणवा ? नान्त्यः, अयोग्यत्वात् । आद्ये यूपग्रहणा नर्थक्यं । नच यूपपदं धर्मातिदेशकं । तथासति यूपधर्मवा नुदुम्बरप्रकृतिक इत्यर्थावगमेपि विशेष्याश्रवणेन साकांक्षत्वप्रसंगात् । अध्याहृतविशेष्यस्यैव गुणद्वयविशिष्टस्य विधौ गौरवप्रसंगाच्च । नच-प्रधानभूतयागस्या श्रयत्वासम्भवे ' आनर्थक्यतदंग ' न्यायेन यूपेऽवतारः, आश्रयत्वस्य ' आनर्थक्यतदंग ' न्यायाविषयत्वेन रेवत्यधिकरणे स्थापयिष्यमाणत्वात् । सत्यपि विषयत्वे यूपमात्रावतारे प्रमाणाभावाच्च । नापि यूपोत्पत्तिः पशुनियोजनंवा ऽऽश्रयः, तयोरातिदेशिकत्वेना प्रकृतत्वात् । अतिदेशस्य सर्वांगसाधारणस्यैकत्वेन तयो र्विशिष्योपस्थित्यभावाच्च । साधारणोपस्थित्या चाश्रयत्वांगीकारे जुह्वादीनाम प्याश्रयत्वापत्तिः । इष्टापत्तौच यूपपदवैयर्थ्य तादवस्थ्यम् । अनेनैवच वाक्येन यूपस्या श्रयत्व उच्यमाने वाक्य भेदः । तेना श्रयाभावादपि न गुणफलसम्बन्धः । तेनातिदेशप्राप्तयूपोद्देशेनैवौ दुम्बरत्वविधिः । तत्स्तुतिश्च सर्वोय मर्थवादः । अत उक्त रीत्या वाक्यशेषत्वमेव युक्तमिति सूत्रार्थः । स्तुत्यालम्बनंच पूर्णाहुतिव त्प्रधानफलानुवादा द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

५ (सू) - विधिश्चानर्थकः क्वचि त्तस्मा त्स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्व ॥ १-२-२३ ॥ (सि-२)

किंच – तुल्यन्यायत्वा त्सर्व एव फलविधिस्वरूपव द्रव्यदेवतागुणक्रियाविधिस्वरूपा विधायकत्वेन नाशंकनीयाः, यथा - " य-

जमानः प्रस्तरः " इत्यादयो द्रव्यस्य, "आग्नेयोवै ब्राह्मणः" इ-त्यादयो देवतायां, " यो विदग्ध स्स नैर्ऋतः " " यो शृत स्सरौद्रः " इत्यादयो गुणस्य, " निवीतं मनुष्याणा मितिहस्माह बट्कुर्वाष्णि श्वान्मे पचत " " वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ' " अप्सु यो-निर्वा अश्वः, अप्सुजो वेतसः " इत्यादयः क्रियायाः। तत्र यद्यपि-निवीतादिक्रियाविधिषु शक्यार्थविषयत्वं, तथापि वायुवेतसादीनां क्षेपिष्ठा [प्सुज] ज्जन्यत्वस्य स्वभावादेव सिद्धे रश्वादौच तस्य प्रय त्नेना प्यनिष्पत्ते रनर्थको विधिः, तस्मा त्स्तुतिः प्रतीयेत। स्तुतिप्रकार श्च वायूदाहरणे पूर्वमेव प्रदर्शितः। वेतसाश्वयो स्त्वेवम्। "अप्सु यो-निर्वा अश्वो ऽप्सुजो वेतसः, स्वएवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति " इत्ययं " वेतसकटे ग्नं चिनोति " इत्यस्य विधे श्शेषः। तत्र वेतसे ऽब्जन्यत्व स्य प्रत्यक्षत्वा दश्वस्यापि पुराणे ष्वब्जन्यत्वप्रसिद्धेः, कार्यकारणयो रभेदोपचारेण वेतसप्रकृतिभूता स्वप्सु चयना दश्वस्य स्वयोनौ प्रति ष्ठापनं कृतं भवतीति चयनस्तुतिः। यद्यपिच- स्वयोनिप्रतिष्ठापन मात्रेण न काचि स्स्तुतिबुद्धिः, तथापि- " आपोवै शान्ताः " इत्यर्थ वादान्तरे ऽपां शान्तत्वेन यजमानकष्टशमयितृत्वावगमा देवंविधप्रा शस्त्यवती ष्वप्सु प्रतिष्ठापनेन चयनस्य स्तुतिः प्रत्येतव्या। अतश्च त-त्सामान्या दितरेष्वपि सर्वविधिष [स्व] रूपेषु तथात्वं द्रष्टव्यम्। नचैवं 'तत्सिद्धि' सूत्रादावपि विध्यर्थवादविचारस्य करिष्यमाणत्वा त्पौ-नरुक्त्यं, तत्सिद्धिसूत्रस्य ताव द्गुणवादनिमित्तमात्र कथनपरत्वेना त्रत्यस्यैव विद्ध्यर्थवादविचारस्य तदर्थ स्मरणात्। 'निवीता' द्य-धिकरणानितु कृत्वाचिन्तात्वेन व्याख्येयानि। अर्थवादत्वकथनन्तु तत्र कृत्वाचिन्तोद्‌घाटनम्। एवं षाष्ठमपि माषपाकाधिकरणं व्या-ख्येयम्। सूत्रं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

६ (सू) - प्रकरणेच सम्भव न्नपकर्षः कल्प्येत विध्यानर्थक्यंहि तं-म्प्रति ॥ १-२-२४ ॥ (सि-३)

किंच – " यो विदग्ध " इत्यादौ यदिताव च्छब्दानुरोधेन दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थविदग्धत्वे निमित्तत्वे निर्ऋत्यादिदेवतान्तरविधि स्तदा स्तावकत्वेन गतिसम्भवे नित्यस्या प्युत्पत्तिशिष्टदेवतान्तरस्य बाधाख्यो ऽपकर्षः कल्प्येत । अथैतद्दोषभया द्व्यवहितकल्पनयापि ' यो नैर्ऋत ' इति तद्धितान्तपदलक्षित निर्ऋतिदैवत्य यागीयद्रव्योद्देशेन विदग्धत्वविधानं, तदा " पूषाप्रपिष्टभाग " इतिव त्प्रकरणा दपकर्षः कल्प्यः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे निर्ऋतिदेवताभावेन दर्शपूर्णमासकर्मप्रति विध्यानर्थक्यात् । नच प्रकरण एव कर्मान्तरविधि श्शङ्क्यः, यत्तच्छब्दान्वयानुपपत्तेः । अ [वि] दहता श्रपयितव्य इति विध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदांगीकारायोगाच्च । तथाचो त्तरसूत्रे वक्ष्यति – " विधौच वाक्यभेद स्स्यात् " इति । तस्मा त्स्तावकत्वमेव युक्तम् । सूत्रं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

७ (सू) - विधौच वाक्यभेद स्स्यात् ॥ १–२-२९ ॥ (सि-४)

इदम् सूत्रम् स्तुतिपरस्य " ऊर्जोवरुद्ध्या " इत्यस्य फलपरत्वे शङ्क्यमाने – यदिताव च्छब्दानुरोधेन दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थे विदग्धत्वे निमित्ते) श्रूयमाणस्यैवो भयपरत्वं, तदा तात्पर्यानेकत्व [निमित्तो] कृतो वाक्यभेदः । रात्रिसत्रन्यायेन श्रुतस्य शब्दस्य स्तुतिमात्रपरत्वेपि विहितस्यौ दुम्बरत्वस्य फलापेक्षायां कल्पितेन शब्देन फलविधौ शंक्यमानेतु गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । यद्यपियेयं शंका पर्णमय्यधिकरणे निराकरिष्यते, तथा प्यत्रापि प्रसंगा न्निराकृतेति मूले व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु – अनन्तरसूत्रानुगुण्या द्विदग्धादिवाक्येष्वेव कर्मान्तरशंकानिराकरणार्थं वेदितव्यम् । निराकरणप्रकारश्च पूर्वमेव दर्शितः ॥ ७ ॥

इत्यौदुम्बराधिकरण ॥ २ ॥

श्रीः ।

अथ हेत्वधिकरणम् ।

१ (सू) - हेतुर्वास्या दर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ १-२-२६ ॥ (पू - १)

चातुर्मास्येषु - " शूर्पेण जुहोति, तेनह्यन्नं क्रियते " इति श्रुतम् । तत्र ' तेन ह्यन्नं क्रियत ' इत्यस्य हेतुविधायित्वेन प्रामाण्यं स्तावकत्वेन वेति सन्देहः । पादाध्यायसंगति स्स्पष्टैव । अनन्तरातु पूर्वत्र कामपदाद्यभावा त्फलादिपरत्वं निराकृतम् , इहतु हेतुप्रतिपादक 'हि' शब्दश्रवणा द्धेतु [परत्व] विधित्व सम्भव इति पूर्वपक्षोत्थाना त्पूर्वाधिकरणासिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणरूपा । अतएव नपौनरुक्त्यमपि ।

तत्रहि शब्दश्रुत्या ऽन्नकरणत्वस्य हेतुत्व मुच्यते । हेतोश्च साध्यापेक्षायां सन्निधाना ल्लाघवाच्च होमसाधनत्वं साध्यत्वेन सम्बद्ध्यते । यद्यपिच पूर्वं व्याप्त्यवगम मन्तरेण लोके प्रायशो न हेतुत्वावगमः, तथा प्यनवगतव्याप्तेरपि पुंसो धूमो वह्ने र्हेतु रित्याप्तोपदेशा देव व्याप्त्यनुमानव द्वेदावगतहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिवचनं कल्प्यते - यद्यदन्नकरणं तेनतेन होतव्यमिति । अस्तिच दर्वीपिठरशूर्पादीना मन्नकरणत्वम्, पाकादिरूपव्यापारवत्त्वात , विप्रकृष्टलाङ्गलाद्यपेक्षया साधकतमत्वाच्च । अत्रच तच्छब्देन शूर्पपरामर्शेपि न तस्य हेतौ प्रवेशः, हिशब्दोपात्तहेतुत्वविधा वुद्देश्यस्य तृतीयोपात्तकरणत्वस्य प्रातिपदिकोपात्तेन शूर्पेण विशेष्टु मशक्यत्वात । शूर्पस्य पक्षत्वेन तद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । अत्र 'शूर्पेण जुहोति , तेन ह्यन्नं क्रियते ' इत्युभय [त्रा] स्यापि वर्तमाननिर्देशा द्धोमसमानकालीनान्नक्रियाप्रतीते स्ताद्दश्या श्चासम्भवेन तन्निरूपितकरणत्वस्य होमसाधनत्वंप्रति हेतुत्वासम्भवात् ' क्रियत ' इत्यत्र

क्त्वा स्वार्थविषयिणी शक्ति र्लक्ष्यते तेन कर्तुं शक्यत इति । अन्न-क्रियाजनकशक्तेश्च सर्वदा वर्तमानत्वा न्न लटो ऽनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु शक्तिं प्रति तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्या नन्वयापत्ते शक्तिव्यतिरिक्तकरणत्वाभावाच्च शक्तिलक्षकत्वानुपपत्ते र्लटएव भूतत्वे भावित्वेवा लक्षणा । आवश्यकीचेयं लक्षणा स्तुत्यालम्बनार्थं सिद्धान्तिनोपि । तेन तादृशान्नक्रियाकरणत्वस्य हेतुत्वोपपत्तिः । अत्र च होमस्य " करम्भपात्राणि जुहोति " इत्युत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तत्वा त्तदनुवादेना न्नकरणहेतुक मन्नकरणमात्रस्य दर्वीपिठरादे स्साधनत्वं श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नवाक्येन विधीयते । शूर्पपदंचा वयुत्यानुवादो न्नकरणमात्रोपलक्षणंवा । दर्वीपिठरादीना मपि होमसाधनत्वसिद्धि-श्च व्याप्तिकल्पकस्य हेतोः प्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । नचैवं प्राश-स्त्यसमर्पकाभावः, विधेरेवा प्राप्तिबललब्ध प्राशस्त्यलाभोपपत्तेः । हेतुसमर्पकस्यैववा रात्रिसत्रव दुभयपरत्वकल्पनया प्राशस्त्यपरत्वोपपत्तिः । तस्मा [त्त] द्धेतु विधि रेवायम् " नह्यत्रानूयाजान्यक्ष[क्ष्य] न्भवती " तिवत् । सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

२ (सू) - स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वा दचोदनाच तस्य ॥१-२-२७ ॥ (सि- १)

नैवम् , प्रथमोपस्थित विध्युद्देशव त्त्वेनन्यप्रयोजन शूर्पपदवैयर्थ्य प्रसंगात । अत श्शूर्पं ताव दवश्यम् विधेयं । तेन प्रत्यक्षश्रुतेन शूर्पेणा ऽऽनुमानिकै र्दर्व्यादिभि र्नं विकल्पः, नवा तस्य तै र्बाधः । समुच्चयोपि शूर्पस्य नैरपेक्ष्यबाधा दयुक्तः । तथाहि –" समर्थः पद-विधिः " इति सूत्रेण ताव त्पदमात्रसम्बन्धिविधौ सामर्थ्यं विधीयत इति निर्विवादं । नचैतस्य समासप्रकरणस्थत्वा त्पदमात्रे नसामर्थ्य-द्विधायकत्वम् , एतस्य परिभाषारूपत्वेन प्रकरणेना नियमात् । अन्यथा तद्धितविधाव प्यस्य प्रवृत्त्यनापत्तेः । नच तत्र " समर्थानां प्रथ-

माद्वा " इति सूत्रेण सामर्थ्यापेक्षत्वविधिः, अस्य सूत्रस्य ' समर्थानां पदाना ' मित्यनुवृत्त्य ' प्रथमाद्वा प्रत्ययोत्पत्ति ' रित्येतद्विधिपरत्वात् । वस्तुस्तु नास्य समासप्रकरणस्थत्वम् । अत स्समासव त्पदस्य ततो विधिरि त्यर्थासम्भवेपि प्रातिपदिका दनुशिष्टस्यापि तद्धितस्य पदसम्पादकत्वात् , उभयसाधारण्येन पदसम्बन्धिविधिमात्रम् । पदविधिशब्दार्थो महाभाष्ये प्रसिद्धः । एवंच सुप्तिङ्विधेरपि धातुप्रातिपदिका दनुशिष्टत्वेन पदसम्बन्धित्वा त्सामर्थ्यापेक्षत्व मविरुद्धं । अत शूर्पेणेत्यत्रापि सामर्थ्यापेक्षत्वा दन्यापेक्षत्वेच सामर्थ्यभंगापत्ते र्न समुच्चयः ।

ननु - " समर्थः पदविधिः " इत्यत्र महाभाष्यकारेण द्विविधं - सामर्थ्य मुक्तम् , व्यपेक्षालक्षण मेकार्थीभावलक्षणंच । तत्र यदिताव दन्योन्यापेक्षत्व [व दन्योन्यनिरपेक्षत्व] रूपं व्यपेक्षालक्षणम् , यथा राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्यो त्थिताकांक्षत्वं पुरुषपदस्य चोत्थाप्याकांक्षत्वं, तथासति शूर्पेणेत्यत्र द्रव्यान्तरसाकांक्षत्वेपि प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परसापेक्षत्वा न्न विरोधः । नचैव मृद्धपदसाकांक्षत्वेपि राजपुरुष इति समासापत्तिः, " सविशेषणानां वृत्ति र्नेष्यते " इति वार्तिकेन तन्निषेधात् । अथतु सूत्रवार्तिकयो रेकवाक्यतया पदान्तरसापेक्षत्वे प्यसामर्थ्यं स्यात ; तथापि शाब्दान्वयसापेक्षत्वएव तत् , नत्वर्थान्तराकांक्षत्वेपि तत् । व्रीह्यादीना मवघाताद्यपेक्षत्वेपि सामर्थ्याविघातात् । अथैकार्थीभाव लक्षणं तत ; तथापि समासवच्छूर्पकरणत्वयो र्विशेषणविशेष्यभावमात्रेणै कार्थ्योपपत्तेः । न द्रव्यान्तरापेक्षत्वेपि सामर्थ्यभंगइति चेन्न; विशेषणत्वस्या न्ययोगव्यावृत्तिं विना सम्भवेन द्रव्यान्तरसापेक्षत्वे विशेषणत्वस्यैवा नुपपत्त्या वैकार्थीभाव लक्षणसामर्थ्यानुपपत्तेः ।

यद्यपिच्चा योगव्यावृत्तिरूप नियमफलकत्वेनापि विशेषणत्वोपपत्तिः, तथापि शूर्पस्याविशेषा द्धोमीयसकलद्रव्याधारत्वेन विधाना

तत्रचायोगव्यावर्तनरूपस्य नियमस्य द्रव्यान्तरव्यावृत्ति मन्तरेणासि- द्धे न समुच्चयोपपत्तिः ।

एवञ्च - यद्यपि " समर्थः पदविधि " रित्यनेन पदमात्रविधौ सामर्थ्यविधि र्न स्यात्, तथापि द्रव्यविधे र्नियमविधित्वा तस्यचो [स्यैवो] क्तविधया द्रव्यान्तरव्यावृत्ति मन्तरेणासिद्धे र्व्यावृत्तिता- त्पर्यावगते स्समुच्चयेच तदसिद्धे र्नपुरुषेच्छामात्रेण समुच्चयोपपत्तिः । आवृत्त्यापादनेनतु समुच्चयपक्षो गुणानुरोधेन प्रधानावृत्त्ययो- गा दयुक्तः ।

विस्तरेण चैत दुपपादितम्

" समास स्सति सामर्थ्ये तच्चापीष्टं विशेषणे ।
विशेषणं व्यवच्छेत् विशेष्य व्याभिधोच्यते ॥ "

इत्यादिना रथन्तराधिकरणे वार्तिककृता । तस्मा न्न समुच्चयोपि ।

अतश्च प्रत्यक्षश्रुतेन शूर्पेणैव होमस्य निराकांक्षत्वात् नानुमा- निकानां दर्वीपिठरादीना मन्वयः ।

नच शूर्पासम्भवे ऽनुकल्पत्वेना न्वय श्शंक्यः, हिशब्दश्रुते रपेक्षितस्तुतिमात्रपरत्वसम्भवे ऽनपेक्षितहेतुपरत्वकल्पने प्रमाणाभा- वेन दर्वीपिठराद्यन्वयविधायिव्यातिकल्पने गौरवात् ।

नच - स्तुतिपरत्वे लक्षणापत्तिः, अपेक्षानुरोधेन तस्या अ- प्याश्रयणीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु हिशब्दो हेतुत्वमेव वदन् विधिंप्रति हेतो रनपेक्षि- तत्वात् - आनर्थक्यतदंगन्यायेन स्तुतिप्र त्याश्रीयते, अन्नकरणत्वा त्प्रशस्त इति । अतो विधिशब्दापेक्षापूर्वकत्वात् - स्तुतिरेव न्याय्या, यतो ऽन्नकरणत्वस्य हेतुत्वेपि दर्वीपिठरादेः साधकतमत्वाभावेनाक-

रणत्वात्, साधकतमस्यच पाकादेः होमसाधनत्वायोगात, अचोद्नेत्येवं सूत्रार्थः ।

३ (सू) - व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येतिचेत ॥ १-२-२८ ॥ (सि-२)

नन्वेवम् शूर्पेपि साधकतमत्वाभावात स्तुत्यालम्बनरूपार्थरहिते स्तुत्यनुपपत्तिः ।

४ (सू)- अर्थस्तु विधिशेषत्वा द्यथालोके ॥ १-२-०९॥ (सि - ३)

अस्मत्पक्षे [थ] त्वेतस्य विधिशेषत्वेना नुवादकत्वात, अनुवादस्यच यथाप्राप्ति वर्णनीयत्वात्, यादृशं लोके शूर्पस्य लांगलाद्यपेक्षायांतरंगत्वा दन्नम्प्रति साधकतमत्वं दृश्यते, तादृशस्यैव स्तुत्यालम्बनार्थं मनुवादो नानुपपन्नः । एवमेव वर्तमाननिर्देशोपि अनुवादत्वा दुक्तरीत्या करोते श्शक्तिलक्षकत्वेन लटोवा भूत-भविष्यत्काल लक्षकत्वेन व्याख्येयः । अनुवादत्वादेवच लक्षणापि न दोषः । प्रत्युत स्तुत्युपपादकत्वा द्गुणएव । नहि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिः, यादृशी वर्तमाने । नवा वर्तमानशक्तिके तादृशी, यादृशी फलोपहिते । अतो वर्तमानशक्तिकं (हेतुं) कृतं करिष्यमाणंवा स्तोतु मस्मत्पक्षे 'क्रियत' इति निर्देशोपपत्तिः । हेतु विधिपक्षेतु प्रमाणांतर सिद्धार्थानुवादकत्वाभावा द्यथाश्रुता दीषद प्यन्यथात्वकल्पनं दोषएव । अतएव यत्र हेतु विधिपक्षोपि नलक्षणा । यथा- " आतिथ्यायां चतुर्गृहीता न्याज्यानिभवन्ति, नह्यत्रानूयाजान्यक्ष्यन्भवती " त्यत्र तत्र हेतुरेवा नूयाजाभावः चतुर्गृहीत त्रित्ववि धि फलीभूता ष्टगृहीतगत ग्रहणचतुष्कनिवृत्तौ । अतश्च तत्र हेतु बलेन व्याप्तिकल्पनाया मातिथ्याव्यतिरिक्तायामपि खण्डेष्टा वनूयाजाभावेसति चतुर्गृहीतत्रित्वप्राप्ते रष्टगृहीत निवृत्तिसिद्धिः । प्रकृतौ " अष्टावुपभृतिगृह्णन्ति " इत्यत्र चतुष्कद्वयलक्षणाद्योतनार्थत्वा देतस्य

प्रयाजार्थं जुह्वां समानयने नियोगतो द्वैमेव समानेतव्यमिति लभ्यते । अन्यथाहि प्रयाजानूयाजयो र्मिळित्वा पञ्च संख्याकत्वात ' समंस्यादश्रुतत्वा ' दितिन्यायेन प्रयाजद्वयार्थं किंचिदधिकस्रुवत्रयस्यैवा नयनं प्रसज्येत । यथाच्च न प्रकारान्तरेण चतुष्कद्वयासिद्धिः, तथा चतुर्थे उपपादयिष्यते । अतश्च तत्र लक्षणाभावा द्धेतुविधित्वमेव, प्रकृते तु लक्षणाप्रसंगात् स्तुतिपरत्वांगीकारः ॥ २९ ॥

९ (सू)- यदिच हेतु रवतिष्ठेत निर्देशात ॥ १ - २ - ३०॥ (सि-४)

यद्यपि चायं हेतुविधिस्स्यात् , तथापि शूर्पगतस्यैवा न्नकरणत्वस्य हेतुत्व मवतिष्ठेत , न दर्वीपिठरादिगतस्यापि, शूर्पस्यैव होमसाधनत्व निर्देशात् । नच शूर्पगत होमसाधनत्वे साद्धये ऽन्यगता न्नकरणत्वस्यापि हेतुता सम्भवति, सामानाधिकरण्याभावात् । सन्निहितपरामर्शि सर्वनामोत्तर तृतीयाश्रवणेन पदश्रुत्या तद्गतस्यैवान्नकरणत्वस्याभिधानाच्च । नचान्नकरणत्वस्य हेतुत्वंप्र त्युद्देश्यत्वा द्विशेषणाविवक्षा , अन्नकरणत्वस्य स्वरूपतो लोकावगतस्यापि सोमादिव द्विधेयत्वेना नुद्देश्यत्वात ।

यत्तु धूमादिव त्पक्षवृत्तित्वेन हेतो रविशेषणमि त्युक्तम् । तन्न, धूमादौ विशेषधर्मेण व्याप्त्यनवगमा द्युक्ता धूमत्वादिना सामान्येन हेतुता । वेदेतु प्रमाणान्तरेण व्याप्त्यनवगमात् , विशेषत श्श्रुतहेत्वन्यथा नुपपत्ते र्विशेषव्याप्तिकल्पनया प्युपपत्तौ न श्रुतपरित्यागे प्रमाण मस्ति । दृष्टंच लोकेपि विशेषत स्तृणधूमदर्शनात् तृणाग्ने रनुमानम् । अतो यद्य दन्नकरणं शूर्पं तेनतेन होतव्यमिति व्याप्तिकल्पना दसमर्थशूर्पव्यावृत्तिः परं भवेत , नतु दर्व्यादिप्राप्तिः । इदंच वस्तुतो लक्षणाप्रसंगेन स्तुतिपरत्वस्यैवो क्तत्वा दभ्युपेत्यवादेनैवो क्तं । तत्प्रयोजनंच नानूयाजाभावमात्रस्य हेतुत्वं, किन्तु बहुवचनश्रवणात्

बह्वनूयाजाभावस्या नूयाजसामान्याभावरूपस्य । अतो ऽवभृथे बर्हिरनूयाजमात्राभावेपि न व्यभिचारः ॥ ३० ॥

६ (सू)- सामान्यादिति चेत् ॥ १ - २ - ३१ ॥ (सि - ९)

ननु - अविशेषप्रवृत्त तृतीयारूप प्रत्ययश्रुत्यनुरोधेन पदश्रुतिबाधा दन्नकरणसामान्यस्यैव हेतुत्वं स्या दिति चेत् ? - ॥ ३१ ॥

७ (सू) - अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ १- २ - ३२ ॥ (सि-६)

प्रत्ययश्रुत्यंगीकारेहि यद्यद्गृहीतं तस्य तस्य [काचि] कदाचि दन्ननिमित्ततास्त्येवे त्यनवस्थितत्वा यत्किञ्चित् द्रव्यं होमे प्रसज्येत, तादृशस्यच होमाक्षेपादेव प्राप्तत्वा दनर्थको ऽन्नकरणशब्दः, अतश्च प्रत्ययश्रुते रानर्थक्यप्रतिहतत्वा दुर्बलश्रुत्यनुरोधो न दोषाय ॥ ३२ ॥

इति हेत्वधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रीः ।

अथ मन्त्राधिकरणम् ।

---

१ (सू) - तदर्थशास्त्रात् ॥ १ - २ - ३३ ॥ (पू - १)

मन्त्रानर्थक्यस्य एकसूत्रत्वेपि व्याख्यासौकर्यार्थं खण्डशः प्रत्येकं पंचम्यन्तसूत्रावयवो पन्यासः ।

इह मन्त्रा नुदाहृत्य किं तेषां धर्म प्रामाण्य मुत नेति विचारः । अत्र पादाध्यायसंगतो पूर्ववत् ।

तत्र यद्य प्यर्थवादवदेवा ऽध्ययनविधिना ऽध्ययनसंस्कार्यता मन्त्राणा मवगता, तथापि मन्त्राणा मुपयोगापेक्षायां - न तावत् विधित्व

स्स्वतो विधायकत्वेनो पयोगसम्भवः , विधिविहितार्थानुवादक त्वात् ; यच्छब्दादिना विधिशक्तिप्रतिबन्धाच्च । नापि स्तावकत्वेन, अर्थवादव त्प्रदेशान्तरविहितस्तुत्यसम्भवात । तथाहि - मन्त्राणां स्तावकत्व मर्थवादव त्पदैकवाक्यतयावा वाक्यैकवाक्यतयावा स्यात्? नाद्यः, प्रदेशान्तरस्थत्वात् ; नान्त्यः, पदार्थविधया लक्ष्यस्तुतिमात्रप्रति-पादनेपि अर्थवादवदेव स्वार्थबोधे समाप्तत्यभावात् ; अतो न स्तावक-त्वं । विस्तरेण चैत द्वितीये द्वयमपि निराकरिष्यते । अतएव अर्थवाद प्रामाण्यहेतु स्तावकत्व प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थाना दर्थवादविचार संगतिः। अनन्तराधिकरणद्वयस्य त्वाक्षेपसमाधानार्थ वेना र्थवादाधिकरण शेषत्वा दव्यवधायकत्वं । प्रकरणान्तरत्वेनचा नन्तरसंगत्यभावेपि न दोषः । नापि स्मारकत्वेन, तथांगीकारे प्यनधिगतार्थ गमकत्वरूपस्य प्रमाकरणत्वरूपस्यवा प्रामाण्यस्य ताव दयोग स्तदवस्थएव । किं-च - इदं स्मरण मपि यत्किंचित्स्वार्थमात्रविषयकं कर्मसमवेतानुष्ठेया र्थविषयकंवा ? नाद्यः, अनुपयोगात् ; साम्नां मंत्रत्वस्य द्वितीये व-क्ष्यमाणत्वा त्तेषांचा र्थाभावेना व्यापकत्वाच्च । नान्त्यः, अनुष्ठेयार्थस्म-रणस्य ध्यानादिना प्युपपत्तौ मंत्रवैयर्थ्यात ; वाचकशब्दस्मरणस्या र्थस्मरणाधीनत्वेन वैपरीत्याच्च । किंच - प्रोत्साहनानुमन्त्रणादि मंत्राणां "अगन्मसुव"रित्यादिमन्त्राणांच कर्मसमवेतार्थाभिधायित्वे प्यननुष्ठेयार्थक त्वा न्नस्मरणोपयोग इत्यव्यापकत्वं तदवस्थमेव । जपादिमंत्राणान्तु कर्मा-समवेतार्थाभिधायित्व मपि प्रायशो लक्ष्यते । एवं-यत्रापि करणमंत्रे समवे तार्थाभिधायित्वं -तत्रापि द्वित्राणामेव निर्वापादिपदानां तत्, नतु देवस्य त्वाऽऽदिपदानां, साममंत्राणान्तु गीत्यात्मकत्वेनाऽवाचकत्वा न्नार्थाभिधायि-त्वमपि । अतः स्मारकत्वेना प्युपयोगासंभवात , अध्ययनसंस्कृता-नां चोपयोगापेक्षायां प्रकरणपठितानां मनारभ्याधीतानांच यथासंभवं श्रुतिवाक्याधिकाराख्य प्रकरणक्रमसमाख्यादिभिः प्रधानांगत्वेना वग-तानां प्रधानविधिना मंत्रस्वरूपमेवा ङ्गीक्रियते, नतु - ब्राह्मणवाक्यव

दर्थोपि, अनुपयोगात्। मंत्रस्वरूपस्यच स्वतोऽक्रियारूपत्वा द्यद्य- पि नेतिकर्तव्यतात्वेना न्वयो योग्यः; नापि स्वरूपेण प्रधानोपका- रकत्वसंभवः; तथापि प्रमाणान्तरावगत मंत्रस्वरूपांगत्व निर्वाहायो- च्चारणक्रियाद्वारेण व्रीह्यादिव त्कारकत्वेना न्वयो ङ्गीक्रियते। प्रायश श्च वेदे मंत्राणा 'मित्याहे' तिनिबन्धत्वा दुच्चारणक्रिया श्रुतैव। य- त्रापि "बर्हिर्देवसदनं दामी" त्यादौ सा न श्रुता, तत्रापि परिशेषा त्सैव कल्प्या। नहि प्रत्यायनस्य पुरुषकृत्यसाद्ध्यस्य व्यापारत्वं घटते। अत उच्चारणमेव व्यापारः। तस्यचो क्तविधया दृष्टप्रयो- जनासम्भवा ददृष्टार्थत्वं। नचैवं अर्थपरत्वाभावे स्वाध्यायाध्ययनविधे रदृष्टार्थतापत्तिः, हुंफडादिशब्दाध्ययनव न्मंत्राध्ययनस्यापि कर्मकाली- नोच्चारणप्राशुभाव सिद्ध्यर्थत्वेन दृष्टार्थत्वात्। अत उच्चारण- क्रियाद्वारेण मंत्राणां प्रधानभावनाग्रहणं। नच मंत्राणा मशाब्दत्वा च्छाब्दक्रतुभावनानन्वयः, क्रमादिकल्पितया अनेन मंत्रेणास्य प्रधान- स्योपकुर्या दित्येवंविधया श्रुत्या मंत्राणामपि शाब्दत्वात्। एवंचा र्थ प्रत्यायनार्थत्वाभावा ल्लिंगेन तत्तदवान्तरकार्ये बर्हिर्लवनादौ विनियो- गायोगा द्दर्शपूर्णमासादिप्रकरणपठितानां सर्वेषां मंत्राणां यत्रक्वचि त्प्रयोगे प्राप्ते-केषांचि न्मंत्राणां क्रियाविशेषानुष्ठानकालीनोच्चारण विधायि शास्त्रस्या प्युपपत्तिः, अन्यथाहि लिंगादेवा नुष्ठेयक्रियांगत्व सिद्धेः पुनस्तदंगत्वप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्य मेव स्यात्। यथा-"अभ्रिरसि नारिरसी" त्यादयो भ्रिप्रकरणाम्नाता श्चत्वारो मंत्रा लिंगादेवा ग्न्यंगेष्टकार्थमृत्खननसाधनभूताभ्र्यादाने प्राप्ता इति 'तांचतुर्भिरादत्त' इति वचनं व्यर्थं। नच चतुस्सङ्ख्याविधानार्थं तत; सा ह्यादानोद्देशेनवा विधीयते मंत्रोद्देशेनवा? नाद्यः, संख्याया 'स्तिस्त्रआहुती' रितिव त्कर्मसामानाधिकरण्याभावेन साक्षा दादा- नसम्बन्धायोगात्। नच-अरुणैकहायनीन्यायेन मंत्रसामानाधिकरण्या पपत्तिः। तत्रै कहायन्या अप्राप्तत्वेन विधेयत्वा त्तत्परिच्छेदकापेक्षाया

युक्तः पाष्ठिक आरुण्येन सम्बन्धः। मंत्राणांतु लिंगादेव विकल्पेनै कसंख्यानां प्राप्तत्वेन परिच्छेदकानपेक्षत्वा न्न ग्रहैकत्ववद्युक्त श्चतुस्संख्याया स्संम्बन्धः। नान्त्यः, स्वरूपेणैव मंत्राणां चतुस्संख्यत्वेन वचनवैयर्थ्याद् । आदानविशिष्टमंत्रोद्देशेन संख्याविधौ विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः। उभयविशिष्टादानविधिपक्षस्तु – आदानस्या र्थप्राप्तत्वा न्मंत्राणांच लिंगादेव प्राप्ते रनाशंक्य एव। अतो न संख्याविधिः। नापि समुच्चयविधिः, तद्वाचकशब्दाद्यभावात। अस्मत्पक्षेतु चतुस्संख्याकमन्त्रोच्चारणस्या दानांगत्वसिद्ध्यर्थो विधि रर्थवान्। तथा ग्निचयनप्रकरणाम्नात एव मन्त्रः " इमा मगृभ्णन्र शनामृतस्ये " त्ययं लिंगादेव तत्रत्याश्वरशनाग्रहणे प्राप्त इति पुन स्तत्र " इत्यश्वाभिधानी मादत्त " इति वचनं व्यर्थं; नह्यत्र पूर्ववत्किञ्चिद्विधेयान्तरम प्याशंकितुं शक्यम्, आदानस्य स्वरूपेणा श्वाभिधानीसंस्कारार्थत्वेनार्था न्मन्त्रस्यच लिंगादेव प्राप्तेः। नच मन्त्रस्या श्वाभिधान्यादान इव लिंगाविशेषेण गर्दभरशनादानेपि प्राप्ते स्तत्परिसंख्यार्थं वचन मर्थव द्भविष्यतीति वाच्यम्। परिसंख्याहि प्राप्त्युत्तरकालं शाब्दीवास्यात्? लैंगिकप्राप्तेः पूर्वमेवाश्वाभिधान्यादाने मन्त्रविधौ कृते पश्चा द्विधेः फलत्वेनवा? आद्ये प्यादानविषयिणी मन्त्रविषयणीवा? नाद्यः, गर्दभरशनादानाभावे गर्दभबन्धनासम्भवेन रशनावैयर्थ्यप्रसंगात्। अश्वाभिधानीसम्बन्ध्यादानस्य श्रुतस्य सामर्थ्यादेव प्राप्ते रविधेयत्वा त्स्वार्थस्य विधेयत्वहानिः, गर्दभाभिधान्यादाननिवृत्तेश्च लक्षिताया विधेयत्वात् परार्थस्य विधेयत्वकल्पना, अर्थाक्षेपप्रमाणेन प्राप्तस्य गर्दभरशनादानस्य बाधः, इति त्रैदोष्यापत्तेश्च। त्रैदोष्यापत्त्यैव गर्दभाभिधानीतो मन्त्रविषयपरिसंख्यापक्षोपि निराकार्यः।

अथ – लिंगस्या [र्था] क्षेपस्यवा श्रुतिकल्पकत्वेन मन्थरप्रवृत्तित्वा त्ततः पूर्वमेवा श्वाभिधान्यंगत्वेन मन्त्रविधौ मन्त्रविशिष्टादानविधौवा स्वार्थस्यैव विधेयत्वात्, परार्थे चाकांक्षाविरहेण लिंगस्य श्रुत्य-

कल्पकत्वेन गर्दभरशनायां मन्त्रस्य प्रापकप्रमाणाभावे र्धसिद्ध्यैना विधेयत्वात, अतएव प्राप्त्यभावेन प्राप्तबाधस्याप्यभावात्, वेदोष्यानापत्तेः फलतः परिसंख्यापक्षो युक्त इति चेत् –; अश्वाभिधान्यंगत्वेन मन्त्रविशिष्टादानविधाव प्यश्वाभिधानीस्वरूप आनर्थक्यप्रसंगेना पूर्वसाधनत्वलक्षणायां रशनाद्वयस्या प्येकयाप्रणाड्या एकापूर्वसाधनत्वाद्यवेश्विवा वघातादे र्मन्त्रस्य गर्दभरशनायामपि प्राप्ते र्दुर्वारत्वात्। अतो द्विविधाया अपि परिसंख्याया असम्भवा न्मन्त्रस्य लिंगाविनियोज्यत्ववचनवैयर्थ्यापत्तिः ; अस्मन्मतेतु सत्यपि रशनाद्वयसाधारण्ये रशनाद्वयादानांगत्वेनैव मन्त्रविधि रर्थवान्। तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातः, “ उरुप्रथस्वो रुते यज्ञपतिः पृथता ” मित्ययं मन्त्रः लिंगादेव तत्रत्य पुरोडाशप्रथने प्राप्त इति पुनः “ इति पुरोडाश प्रथयती ” ति वचनं व्यर्थं। नह्यत्र पूर्ववन्मन्त्रस्यान्यनिवृत्ति शक्यते शंकितुं। लिंगेना न्यत्रप्राप्त्यभावात्।

ननु – अत्र प्रथनमेव विधीयते, न मन्त्रः, लिंगादेव प्राप्तेः। नच पुराडोशान्यथा नुपपत्त्या प्रथनमपि प्राप्तमेव, त्वराविशेषेणाऽप्रथितस्यापि पिष्टपिण्डरूप पुरोडाशस्य निष्पत्तिदर्शनादिति भवदेवेनोक्तत्वात्। अतः प्रथनमात्रविधायके वाक्ये लिंगप्राप्तमन्त्रोपादानं “ यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिश्च प्रथयती ” त्यर्थवादकृत यज्ञपतिप्रथनफलकत्वरूप प्रथनस्तुत्यालम्बनोपपादनार्थम्। मन्त्रेहि पुरोडाशं प्रत्यध्वर्यु र्ब्रूते उरुते यज्ञपतिः पृथतामिति, यश्चैवं ब्रूते समथयत्येव, अतोऽध्वर्यो राशीर्दानकर्तृत्वं यज्ञपतिप्रथनोत्पादन कर्तृत्वेनो पचर्यते, अतः पुरोडाशप्रथनस्तुतिसिद्धिः। तेन मन्त्रपुनश्श्रवणस्यार्थवादार्थत्वा न्न वैयर्थ्य मिति चेन्न ; – मन्त्रोपादानाभावेपि लैंगिकविनियोगेन मन्त्रस्य ताव त्प्राप्तत्वा त्त्वदभिमतस्तुतिसिद्धेः, पुरोडाशप्रथनस्या प्यर्थप्राप्तत्वेना विधेयत्वा द्विधिशेषत्वायोगेना र्थवादत्वस्यैवानुपपत्तेश्च। नच भवदेवोक्तरीत्या प्रथनविधि शंक्यः, अष्टाकपा

छादिशब्दैर्वा द्व्यसंख्यावच्छिन्न कपालाधिकरण संस्कारसंस्कृत द्रव्यविधानात् " कपालेषु पुरोडाशं श्रपयती " तिच तादृशस्यै वाधिकरणत्वस्या नुवादा त्कपालाधिकरणत्वस्यैव प्राप्तेः, तस्यच - प्रथनमन्तरेणायोगा त्प्रथनस्य प्राप्तत्वेन विध्यनुपपत्तेः । नच पिष्टस्य द्रवतरत्वे सति स्वतएव प्रथनसम्भवात् तदनुकूलकर्तृ व्यापाराविधानं, तदाहि तादृशमेव पिष्टं क्रियते येन प्रथयितव्यं भ-वतीति वाच्यम् । कपालोपरि निधाना त्पूर्वमेव " मखस्यशिरोसी त्याह - यज्ञोवैमखः, तस्यैतच्छिरः - यत्पुरोडाशः " इति वाक्येन स मन्त्रकपिष्टपिण्डरूपपुरोडाशकरण स्योक्तत्वात, द्रवतरकरणेच पि-ण्डासम्भवात स्वतः प्रथनासम्भवेन यावत्कपालाधिकरणतासंपत्त्यै प्रथनकर्तव्यताया अपि नित्यप्राप्तत्वात् । अतो विधेयाभावेन तदर्थवाद त्वस्यैवा योगा त्तदर्थत्वेना र्थव न्मन्त्रपुनश्श्रवण मिति दुर्घटं । अस्मन्मतेतु प्रथनानुवादेना पूर्वस्य मन्त्रस्य विधेयत्वात स्तुतित्वेनचा र्थवादत्व-स्यो पपत्तेः न किंचि दनर्थकम् । अतश्च मन्त्रप्रामाण्ये तेषां विनि-योजकरूपार्थशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगा दुच्चारणमात्रद्वारेणच प्रधानोपकार-कत्वोपपत्ते रप्रामाण्यमेव युक्त माश्रयितुम् ॥ ३३ ॥

२ (सू)- वाक्यानियमात् ॥ १ - २ - ३४ ॥(पू - १)

" अग्निर्मूर्धादिवः ककु" दि त्यादौ नियतक्रमकपदसमूहरूपवा-क्याम्नान मुच्चारणार्थत्वपक्षे व्युत्क्रमेसत्यु [त्यप्यु] च्चारणजन्यादृष्टे प्रमा-णाभावा दर्थवत, अर्थप्रत्यायनार्थत्व पक्षेतु व्युत्क्रमेपि मूर्धाग्नि रित्यु-च्चारणा दर्थप्रत्ययस्याविशेषा न्नियतक्रमकपदसमूहरूपवाक्याम्नानमन-र्थकम् । नचार्थपराणामपि प्रकृतिप्रत्ययसमासादिपदानां " य-जेत-इन्द्राग्नी - नीलोत्पलम्-राजपुरुषः-चित्रगुः-निष्कौशांबि " रित्यादी नां क्रमनियमो दृश्यत एवेति वाच्यं ; तेषु विपर्यये ऽपशब्दत्वप्रसं-गात् । तथाहि - प्रत्ययस्य ताव त्परत्वं " प्रत्ययः परश्च " त्यनेनैव प्रसिद्धं । इन्द्रशब्दस्यच " अजाद्यदन्त " मित्यनेन पूर्वनियमः । नील-

शब्दस्यच विशेषणत्वात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुळ' मित्यनेनच प्रथमानिर्दिष्टस्य विशेषणस्य "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन" मित्यनेनोपसर्जनसंज्ञायं कृतायां, "उपसर्जनं पूर्व" मिति पूर्वनिपातः। राजशब्दस्य च षष्ठ्यन्तत्वात् "षष्ठी" त्यनेन प्रथमानिर्दिष्टस्य पूर्ववदेव निपातः। चित्रशब्दस्य विशेषणत्वात् "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा"वि त्यनेन पूर्वनिपातः। निरादीनांच "निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्ये" त्यनेन प्रथमानिर्दिष्टानां पूर्वनिपातः। अत स्सर्वत्र विपर्यये ऽपशब्दत्वापत्तेः क्रमनियमाश्रयणम्। यस्तु "अग्नीन्द्रा" वित्याश्वलायनसूत्रे प्रयोगः, स इंद्र शब्दस्यो क्तरीत्या पूर्वनिपातस्मरणा "द्देवताद्वंद्वे" ति स्मृतस्या नङो प्यदर्शना च्छांदस एव। राजपुरुषादिषु त्वर्थान्यत्वा दपि क्रमनियमाश्रयणम्। निष्कौशांबि रित्यादौच विपर्यये ऽर्थशून्यत्वादपि तत। "अग्निर्मूर्द्धे" त्यादौतु विपर्यये प्यसाधुत्वादीना मभावा त्क्रमनियमानर्थक्यं। नचेहापि क्रमान्यत्वे अमंत्रत्वापत्तिः; नियमार्थवर्णा हि मंत्रस्या खण्डत्वा क्रमान्यत्वे ऽमंत्रत्वं स्यात, तवतु ज्ञानार्थत्वान्मनोते र्न्यतेर्वा "गू धृ वी पचि वचि यमि मनि तनि सदि च्छदि क्षिदि भ्य स्त्रः" इत्यौणादिके त्र प्रत्यये कृते मन्त्रशब्दव्युत्पत्ति रूपान्वाख्याना नुरोधेना र्थज्ञापकत्वातिरिक्तस्य मन्त्रत्वस्या भावात, विपर्ययेपि च तदनपाया दमन्त्रत्वानापत्तेः क्रमानर्थक्यं। नच क्रमनियमा ददृष्टं कल्प्यते। तथासति मन्त्रनियमा दृष्टस्या प्यर्थप्रत्यायनार्थत्वपक्षेनै कल्प्यत्वेन द्विरदृष्टकल्पनापत्तेः। अस्मन्मतेतु नियतक्रमोच्चारणा देकमेवा दृष्टमिति लाघवम्॥ ३४॥

२ (सू) - वृद्धशास्त्रात्॥ १ - २ - ३९॥ (पू - ३)

"अग्नीदग्नीन्विहर" इत्यादावाग्नीध्रेण स्वकर्तव्ये ष्वग्निविहरणादिषु प्रयोगाद्बहिरेवावधारितेषु पुनः प्रैषशास्त्रं पिष्टपेषणन्यायेना नर्थकं। नचा विद्वद्विषयत्वेन प्रैषस्यार्थवत्ता, नह्य विद्वा न्विहितो स्ती त्यनेन न्यायेन यजमानस्येव ऋत्विजाम प्यविदुषा मनधिकारात।

नच – प्रयोगाद्बहिः स्वबुद्धानामपि प्रयोगांतस्स्मरणार्थं प्रैषोपयोगः, ब्राह्मणाभ्यास जनित संस्कारादेव पूर्वपदार्थसमात्प्युद्बुद्धा त्स्मरणोपपत्तेः, अस्मत्पक्षेतु नै तद्दोषप्रसक्तिः ॥ ३ ॥

४ - (सू) अविद्यमानवचनात ॥ १ - २ - ३३ ॥ (पू - ४)

" चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा " इत्यादौ चतुश्शृंगत्वादिमतः कर्मणः तत्सम्बन्धिनोवा द्रव्यादेः प्रकृतौ विकृतौवाऽप्रसिद्धे र्नतत्प्रकाशना र्थत्वेना स्यार्थवत्तासम्भवः । यद्यपिच गौण्या वृत्त्या होत्रादीनामेव यज्ञशृंग त्वा द्युपचर्य यज्ञाभिधानं, तथापि गौणरूपस्या नुष्ठेयत्वाभावान्नस्मृत्याकार्यं । यज्ञप्रकाशनेपिच प्रधानमात्रप्रकाशनस्य याज्यादिनैवसिद्धत्वात प्रयोगप्र-काशनेच प्रयोगस्य विततत्वेना स्मिन्प्रदेशे ऽस्य प्रयोगइत्य नवधारणात । प्रयोगोपक्रमस्यच कामनाद्यनुरोधेनैव बुद्धिस्थत्वेन स्मारकानपेक्षत्वात् पूर्वदोच्चारणशंकानुपपत्तेः पाठक्रमानुरोधेनैवा स्योच्चारणपरत्वे नां-नुष्ठेयार्थप्रकाशनार्थत्वोपपत्तिः । एवम् " मामाहिंसी " रित्याद्य प्यप्रसक्तायां हिंसायां हिंसाप्रतिषेधानर्थक्या दविद्यमानार्थक मुदा हर्तव्यम् ॥ ४ ॥

५ - (सू) अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ १ - २ - ३७ ॥ (पू - ५)

नखलु " ओषधे त्रायस्वैनं " " शृणोत ग्रावाणः " इत्या-दीनां पशुत्राणविषये अचेतनस्य दर्भस्य प्रातरनुवाकश्रवणविषयेचा चेतनानां ग्राव्णा माभिमुख्यासम्भवेन सम्बोधनानर्हत्वा त्प्रैषरूपत्व मर्थविवक्षाया मुपपत्तिमत् ॥ ५ ॥

६ - (सू) अर्थविप्रतिषेधात् ॥ १ - २ - ३८ ॥ (पू - ६)

" अदिति र्द्यौ रदिति रन्तरिक्ष " मित्यादा वदिते र्देवता-या श्शब्दरूपत्वेनैव तावे द्द्युत्वादि विप्रतिषिद्धं, पुनश्च एकस्या एव द्यु-त्व मन्तरिक्षत्वंच तथा । नच स्तुत्यर्थत्वेना विरोधः, आर्थवादिक-

स्तुतिव न्मान्त्रवर्णिक्याः स्तुतेः प्रदेशान्तरस्थत्वेन विधिना अग्रहणस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात् स्वतन्त्रायाः स्तुतेश्चा नुपयोगात् ॥ ६ ॥

७ - (सू) स्वाध्यायवदवचनात् ॥ १ - २ - ३९ ॥ (पू - ७)

स्वाध्यायाध्ययनकालेहि यत् कर्म ण्युपयुक्त न्तस्या भ्यासः कार्यः, नान्यस्य । तद्यदि – अर्थप्रकाशनस्य उपयोगः, तदा तदेवाभ्यस्येत । अक्षराणामेव त्वभ्यासा त्तदुच्चारण मेवोपयोगीति निश्चीयते ॥ ७ ॥

८ - (सू) अविज्ञेयात ॥ १ - २ - ४० ॥ (पू - ८)

" अगम्यत्त्वात इन्द्रऋषि रस्मे " इत्यादौ सामान्यत इन्द्रस्तुतिरूपवाक्यार्थावगमे प्यगम्यादिपदार्थाज्ञानात् विशेषतो वाक्यार्थाज्ञानं । " सृण्येव जर्भरी तुर्भरी " त्यादौ सामान्यतोपि वाक्यार्थानवगमा दर्थप्रत्यायनार्थत्वपक्षे किमेते अभिदध्युः ॥ ८ ॥

९ - (सू) अनित्यसंयोगा न्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ १-२-४१ ॥ (पू ९)

" किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे नच घर्मं तपन्ति । आनोभर प्रमगदस्य वेदो नैचाशाख म्मघवन्नन्धया नः " इत्यादौ अनित्यार्थप्रतिपादनात्, तस्यचाकर्मांगत्वा त्प्रतिपादन मनर्थकम् । तथाहि –, एतस्यहि विश्वामित्र ऋषिः, तेनकिल इन्द्रः प्रार्थितः, भो मघवन् ? कीकटेषु – देशविशेषु, या गाव स्ताः – ते – तव, किं कृण्वन्ति । यतः, आशिरं – सोमसंस्कारार्थं पयः, नदुहे, नच घर्मं तपन्ति, अतः प्रमगदस्य – राज्ञः, नैचाशाख न्नाम नगरं, वेदः – धनंच, नः – अस्माकं, आभर, इत्येत न्नो मघवन्, रन्धया-साधयेति । दीर्घश्छान्दसः । अत्र नैचाशाखप्रमगदादीना मनित्यानां संयोगा न्मन्त्रानर्थक्य मिति पूर्वः पक्षः ॥ ९॥

१० - (सू) अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ १ - २ - ४२ ॥ (सि - १)

सिद्धान्तस्तु, नोच्चारणार्था मन्त्राः । तथाहि – उच्चारणम् प्रति मन्त्राणां विषयतासम्बन्धेन कारणत्वात् उच्चारणस्य मन्त्र-जन्यत्वेपि तस्य क्रत्वनपेक्षितत्वेना दृष्टार्थत्वापत्तेः, दृष्टे सम्भव त्यदृ-ष्टकल्पनस्या न्याय्यत्वाच्च, उच्चारणस्य द्वारत्वानुपपत्तेः मन्त्राणांच श्रु-त्यादिबोधितक्रत्वंगभावानां साक्षा द्व्यापारं विना क्रत्वंगत्वानुपपत्तेः, व्यापारापेक्षाया मर्थाभिधान मेव व्यापारत्वेनां गीक्रियते । उच्चारण स्य पुंव्यापारत्वेन मन्त्रनिष्ठत्वाभावा न्मन्त्रनिष्ठस्या र्थाभिधानस्यैव तद्व्यापारत्वकल्पनौचित्याच्च । अत श्चानुष्ठेयार्थ प्रतिपादकानां कर-णमन्त्राणांताव दनुष्ठानहेतुभूत स्मृतिजनकत्वात् कर्मोपयिकार्थाभिधा नस्य तेषु व्यापारत्वं सुलभमेव ।

यत्रापि मन्त्रा त्स्वरसतो नानुष्ठेयार्थावगतिः, इति करणादिनाच मन्त्रो विनियुज्यते – " इषेत्वेति शाखामाच्छिनत्ति " " चतुर्होत्रा पौर्णमासी मभिमृशेत, " " याज्यया यजती " त्यादौ; तत्रापि-शब्दस्या र्थाभिधानद्वारंविना दृष्टविधया ऽन्यद्वारा करणत्वासम्भवा दध्याहारादिनापि अर्थाभिधानस्यैव व्यापारत्वम् ।

क्रियमाणानुवादिषुतु " युवासुवासा " इत्यादिषु यद्य प्यर्था भिधानं न स्वरसतः कर्मविध्यपेक्षितम् , तथापि यूपपरिव्याणादि क्रियाया अनेकक्षणव्यासक्तत्वेन कदाचि न्मध्येपि बुद्धिविच्छेदे सति स्मृतिसिद्ध्यर्थं स्मारकापेक्षोपपत्तेः , अनाकांक्षितत्वेपि वा मंत्राकांक्ष यैव कर्मणाम प्याकांक्षोत्थापन सम्भवात् , कर्मणो प्याकांक्षां परि-कल्प्या नुष्ठीयमान कर्मस्मृति दाढ्र्यहेतुत्वेन दृष्टविधयैव मन्त्रान्व-योपपत्तौ अदृष्टार्थोच्चारणार्थत्व कल्पनानुपपत्ते , रर्थाभिधानस्यैव-व्यापारत्वम् ।

अतएव – " युवा सुवासाः परिवीत आगा दित्याहे " त्याद शब्दस्य ब्रूत्रादेशत्वेन वचपरपर्याय ब्रूत्रर्थ परिभाषणरूपा र्थाभिधान

परत्या दाहशब्देन विनियोगो प्यवकल्पते । अतएवा नुमन्त्रण ज-पादिमन्त्रेष्वपि वेदे प्रायश आह शब्दोपबद्धा दर्थाभिधानव्यापा-रकत्व सिद्धिः ।

अतएवोक्तं तन्त्रसारे -

इत्याहोपनिबद्धश्च मन्त्राणां दृश्यते विधिः ।
ब्रूत्रादेश श्चाहशब्द स्सोऽभिधानाभिधायक " इति ।

न्यायासुधायामपि -

अर्थसाधारणत्वेन विचारस्य प्रयोजनम् ।
कर्मकाले ऽनुसन्धेयो मन्त्रार्थो ऽर्थपरत्वत " इति ।

तत्रा नुमन्त्रणमंत्रेषु तावत कृतस्यापि यागादे रकृतत्वशंकायां " यदेव श्रद्धया करोति " त्येतद्वाक्यविहित श्रद्धाभावनिमित्त,वगु-ण्यापत्ते स्तन्निवृत्त्यर्थं कृतत्वस्यवेक्षापेक्षत्वात् , अनपेक्षत्वेपिवा पूर्वव-दाकांक्षो त्थापनेना नुष्ठितकर्मस्मृतिदार्ढ्य हेतुत्वकल्पनात दृष्टविधयै-वा र्थाभिधानव्यापारकत्वं । अतएव " मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेत, (दनुमन्त्रण " ,·,मिति तल्लक्षणमपि संगच्छते । एवंच यत् तन्त्ररत्ने ऽ नुमन्त्रणमन्त्राणा मदृ-ष्टार्थत्वमुक्तं पंचमे, त दनादरा दिति तत्रैवोपपादयिष्यामः ।

एवं यद्यापि प्रमाणान्तरेण करणमन्त्रादीनामपि समुच्चयावग-मः, तथाप्येकेन स्मृतिसिद्धा वन्येषां पूर्वव द्वादृष्टार्थत्वकल्पना दृष्ट-विधयैवा भिधानव्यापारकत्वं ।

एवं प्रोत्साहनार्थानामपि " अगन्मसुव " रित्यादीनां श्रद्धाजन-नार्थ मननुष्ठेयस्यापि कर्मसमवेतस्य फलादे स्स्मृते रपेक्षितत्वा त्तद-र्थत्वेन दृष्टविधयैवो क्तव्यापारसिद्धि र्नवमे भाष्यएवो पपादिता । उपस्थानमन्त्रेषुतु अभिधानार्थत्व सतमएवो पपादयिष्यते ।

एवं - स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणामपि गुणरूपस्तुत्यंगत्वेन क्रमादिना वगतानां स्पष्टमेवा भिधानार्थत्वम् । अभिधानरूपयोः स्तोत्रशस्त्र-योः पर मारादुपकारकत्वं द्वितीये साधितमि त्यविरोधः ।

नचैवं - " सूक्तं शंसतीत्यादौ" सूक्तस्या भिधानंप्रति कर्मत्वास-म्भवात् , अतएव शक्त्या अर्थप्राप्त्यभावेन सक्तवादिव लक्षणया विनियोगभंगशंकानुपपत्ते रगत्या शंसते रुच्चारणलक्षकत्वावसाया-त, उच्चारणेच सूक्तादीनां कर्मत्वोपपत्ते रुच्चारणार्थत्वमेव युक्त-मिति वाच्यम्। गा न्दोग्धि पय इत्यादिवत् " दुह्याच्पच्दण्डुधि प्रच्छि चि ब्रू शासु जि मथ् मुषाम्। कर्मयुक्स्यादकथितं तथास्या न्नी-ह्रकृष्वहा " मिति महावार्तिकात " अकथितचे " ति सूत्राच्च , दु-हादिधातूनां कर्मकारकेण युक्तस्यापि - अपादानादिकारकविशेषै रविवक्षितस्य कर्मसंज्ञास्मरणात् , " अर्थनिबन्धनेयं संज्ञे " ति स्म-रणाच्च ब्रूलमानार्थकस्य शंसतरपि कर्मकारकेण गुणेन युक्तस्य सूक्तादेः कर्मसज्ञोपपत्ते र्द्वितीयाविरोधाभावात्।

नच सूक्तस्या स्मिन्वाक्ये करणत्वरूपकारकविशेषस्य विव क्षितत्वात कर्मसंज्ञानुपपत्तिः ; सूक्तस्य क्रमादिप्रमाणान्तरेण शस्त्रां गत्वस्य सिद्धत्वा दस्मिन्वाक्ये ऽ विवक्षायामपि बाधकाभावात। शंसते रुच्चारणलक्षकत्वे " देवता श्शसती " त्यत्र देवताना मुच्चा-रणकर्मत्वस्य कथ मप्यनुपपत्तेश्च ।

अत उपपन्नं स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणाम र्थ्यर्थाभिधानार्थत्वम् ।

जपादीनान्तु " वैष्णवी मृच मनूच्य वाचं यच्छती " त्यत्राऽनूच्यै ति वच्यर्थाभिधानार्थत्वस्य स्फुट मवगमात् , " यापुरस्तादिति जप " दित्यादावपि " जपव्यक्तया वाची " त्यनेन वच्यर्थाभिधानार्थत्वाव गमात , अर्थस्यच कर्मासमवेतत्वेपि तदभिधानस्या दृष्टार्थत्वोपप-त्तेः, न मन्त्राणा मुच्चारणार्थत्वं कल्पनीयम्। अतएव " मन्त्रो हीनै

स्स्वरतो वर्णतोवा मिथ्या प्रयुक्तो नत मर्थ माह " इत्यादीनि स्वरयुक्तजपादिमन्त्राणाम र्थ्यर्थपरत्वलिंगानि सामान्यतः प्रवृत्तानि न संकोचितानि भवन्ति ।

यत्तु द्वादशे जपादीना मदृष्टार्थत्व मुक्तं, तन्मन्त्रसाध्यार्थाभिधानस्या दृष्टार्थत्वाभिप्रायेण । अस्तुवा जपादीनां कर्मासमवेतार्थाभिधायिना मुच्चारणमात्रार्थत्वं , नैतावता कर्मसमवेता र्थाभिधायिना मपि करणमन्त्रादीनां दृष्टविधयो पयोगसम्भवे अदृष्टार्थोच्चारणार्थत्वकल्पना युक्ता । नचानुष्ठेयार्थस्मृते र्ब्राह्मणाद्युपायान्तरेण्यापि सिद्धे र्मन्त्रानर्थक्यं, मन्त्राम्नानानुपपत्त्या मन्त्रेणैव स्मर्तव्य मिति नियमकल्पनात् । तस्यचावघातनियमस्येव दृष्टासम्भवेनादृष्टार्थत्वकल्पनोपपत्ते रुपायान्तरनिवृत्तिसिद्धेः । यथाच क्रियाजन्यादृष्टकल्पनापेक्षया नियमादृष्टकल्पने लाघवं , तथा द्वितीय उपपादयिष्यामः ।

यत्तु वाचकमन्त्रस्मरणस्या र्थस्मरणाधीनत्वेन वैपरीत्य मुक्तम्, तत् - पूर्वपदार्थस्यैव मन्त्रस्मारकत्वोपपत्ते र्नावश्य मर्थस्मरणाधीनत्व मिति परिहर्तव्यम् ।

यदपि - करणमन्त्रे द्वित्राणा मेव पदानां कर्मसमवेतार्थाभिधायित्वेपी तरेषां " देवस्यत्वे " त्यादीना मुच्चारणार्थत्व मावश्यक मिति । तदपि - " देवस्यत्वे " त्यादिपदानामेवो च्चारणमात्रार्थत्वे भिन्नप्रयोजनकत्वेन निर्वपामि पदैकवाक्यताभंगापत्ते स्तद्दशा देवस्यत्वेत्यादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनस्यैवा भ्युदयकारित्वकल्पनया तेषामपि स्वार्थाभिधायकत्वस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वा दकिंचित्करम् । तेन सिद्धं मन्त्राणा मर्थप्रत्यायनार्थत्वम् ।

नचैवम् - मन्त्राक्षरानुसन्धानमात्रेणैव मन्त्रार्थानुसन्धानसिद्धेः कर्मकाले मन्त्रोच्चारणानापत्तिः, मन्त्राणां तदनुसन्धानस्यवा स्वतः

पुरुषव्यापारविषयत्वेन मन्त्रविनियोजकविधिविषयत्वायोगात् विधिविषयसिद्ध्यर्थं मन्त्रविषयस्यो च्चारणस्या वश्यं कल्पनीयत्वात् ।

नचैव मनुसन्धानानुकूलव्यापारस्यैव विधिविषयत्वं कल्प्यतां, किमुच्चारणेनेति वाच्यम् । उच्चारणस्य मन्त्रविषयत्वात्, मन्त्रविषयकानुसन्धानजनकव्यापारापेक्षया प्रत्यासन्नत्वेन तस्यैव मन्त्रविनियोजकविधिविषयत्वौचित्यात् । उच्चारणविधानाभावे उच्चारणैकान्तिकोच्चैष्ट्वादि स्वरवि ध्यनुपपत्तेश्च ।

अतएव " मिथ्याप्रयुक्त " इति प्रयोगरूपोच्चारणानुवादो प्युपपद्यते । तेन कर्मकाले - उच्चारणसंस्कृतानामेव ऋगादिमन्त्राणा मुपयोग इति सिद्धम् ।

साममन्त्राणांतु गीत्यात्मकत्वेना र्थाभावा त्तदभिधानद्वारो पयोगासम्भवेपि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा गुणाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्वात् दृष्टविधयैवोपयोगसम्भवे ना2दृष्टार्थोच्चारणप्रयोजनकत्वकल्पनायुक्तेति नवमे निरूपयिष्यते । अतएव " साम्ना स्तुवीते " ति तृतीयया साम्नः स्तोत्रं प्रति करणत्व मुक्तम् ।

नचैवम्-साम्न स्सन्ध्यक्षरेषु विश्लेषरूपऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेपि तदभावएव सन्ध्यक्षरै र्गुणाभिधानरूपस्तोत्रजननात् कथं स्तोत्रकरणत्वं साम्न इति वाच्यम् । प्रगीतमन्त्रसाद्ध्यगुणसम्बन्धाभिधानव्यक्तेरेवा भियुक्तप्रसिद्ध्या स्तोत्रपदवाच्यत्वात् । अन्यथा शस्त्रादावपि गुणाभिधानस्य सत्वेन स्तोत्रपदप्रयोगापत्तेः । तादृशस्यच गीतिरूपसामाभावे अनिष्पाद्यमानत्वेन करणत्वोपपत्तेः । अतश्चा र्थाभिधानविशेषकरणत्वं साम्नाम प्यव्याहत मेव ।

यश्चात्र स्तोभाक्षराधिरूढो गीत्यंश स्तस्यार्थाभिधानकरणत्वासम्भवा ददृष्टार्थत्वम् । अतश्च रथन्तरादिसाम्ना माश्रयिकमेव दुभयार्थत्वं । यानित्वनुक्तानि प्रजापति हृदयादीनि, तेषां स्तोभाक्षराधिरूढत्वात्,

स्तोभाक्षराणां चाभिधेय शून्यत्वस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् नार्थाभिधान रूपस्तोत्रकरणत्व मिति अगत्या सामविनियोगानुसारेणो च्चारणमात्र द्वारा ऽदृष्टार्थत्वमेव ।

नच तत्रापि स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेन साम्नो दृष्टार्थकत्वमेव, स्तोभाक्षराणामेव पर मुच्चारणद्वारा ऽदृष्टार्थत्वकल्पना स्त्विति वाच्यम् ; स्तोभाक्षराणां गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वस्य नवमे वक्ष्यमाणस्य सामांतरेष्विवा नृक्सामस्वपि संभवेनाऽदृष्टार्थ त्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । नचविनिगमनाविरहः, अनृक्साम्नां च घनादिकर्मणि विनियोगस्यैव विनिगमकत्वात् , अन्यथाहि स्तोभाना मेव विनियोगः क्रियेत, नसाम्नां, अर्थसिद्धत्वात् । स सिद्धं सर्वमन्त्राणां प्रयोजनवत्त्वम् ।

नन्वेवम् प्रयोजनवत्त्वे सिद्धेपि कथं प्रामाण्यं ? नताव दनधिगतार्थगन्तृत्वलक्षणम् , विधिना धिगतस्यैवा र्थस्य स्मरणात् । अत एवा नुभावकत्वाभावा न्न प्रमाकरणम् इतिचेत् ?

अत्र भवदेवः । न प्रतिवेदवाक्य मनधिगतार्थगन्तृत्व मुपपादनीयम् । " यएवं विद्वा न्पौर्णमासीं यजते " इत्यादा वनुवादकत्वेन तदभावात् । किं तर्हि ? धर्मप्रमित्युपयोगित्वम् । तच्च विद्वद्वाक्यस्येव मन्त्राणाम प्युक्तविधया सम्भवत्येवेति ना प्रामाण्यशंकेति ।

तन्न, यद्यपि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके ग्रन्थविशेषे वेदत्व मेकं, नप्रत्येकवाक्यवृत्ति, तथापि न त दनधिगतार्थगन्तृत्वप्रयोजकम् ; अपितु लौकिकवाक्यव द्वाक्यत्वमेव । अतश्च तस्य प्रत्येकवृत्तित्वा द्विधिवाक्यस्या नधिगतार्थगन्तृत्वसिद्धावपि मन्त्रवाक्यस्य तदसिद्धे रप्रामाण्यप्रसंगः । " वेदोखिलो धर्ममूल " मित्यादिस्मृत्या अखिलवेदस्य धर्ममूलत्वस्मरणानुपपत्तिश्च । किञ्च-मन्त्रजन्यस्मरणस्य

धर्मोत्पत्त्युपयोगित्वेपि न धर्मप्रमोत्पत्त्युपयोगित्वम्, तदभावेऽपि विधिवाक्या द्धर्मप्रमोत्पत्ते र्जायमानत्वात्। अतो मन्त्राणां न परंपरयापि धर्मप्रमोत्पत्त्युपयोगित्वम्, विद्धद्वाक्यस्य परंपरया धर्मप्रमोत्पत्त्युपयोगित्वेपि साक्षाद प्यनधिगतार्थ गन्तृत्वं समुदायप्रतीते रनन्य लभ्यत्वा दस्तीति वैषम्यम्।

सोमेश्वरस्तु – " 'बर्हि देवसदनं दामी' त्यादा वपूर्वसाधनीभूतबर्हिर्लवनांगत्वं मन्त्रसामर्थ्यादेवा वगम्यत इति मन्त्रः स्वांग त्व बोधे प्रमाणम्। क्वचिच्च मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतायागादिकल्पनेपि प्रमाणम्। तच्च तत्रतत्राधिकरणे स्पष्टीभविष्यति। सर्वसाधारण्येनतु मन्त्रार्थानुसन्धानकर्तव्यताविषये प्रामाण्यम्। मन्त्रएवहि स्वांगत्वसिद्ध्यर्थं स्वनिष्ठ मर्थाभिधानाख्यम् व्यापारं कल्पयतीति तत्र प्रामाण्यम्।" इत्याह।

तदपि न, अर्थानुसन्धानजनकत्वेनवा मन्त्राणां प्रामाण्यं मन्यसे? अर्थानुसन्धानरूपव्यापारकल्पकत्वेनवा? नाद्यः, अनुसन्धानस्य जपमन्त्रे ष्वनधिगतविषयत्वेपि करणादिमन्त्रे ष्वधिगतविषयत्वात् स्मृतिरूपत्वेन तज्जनकस्य प्रमाणत्वानुपपत्तेः। नान्त्यः, लिंगादिविनियुक्तेषु स्वयं तत्कल्पकत्वेपि स्तोत्रशस्त्रादौ 'आह' त्येवम् विनियुक्तेषुच त्वयैवा भिधानस्यक्लृप्तत्वाभिधानेना व्यापकत्वात्। किंच–साममन्त्रे ष्वेवम प्यव्याप्ति र्दुर्वारा, तेषा मर्थाभावेन तदनुसन्धाना जनकत्वात्। अथ तेषामपि प्रगीतमन्त्रसाद्ध्यगुणाभिधानरूपस्तोत्रलक्षणशाब्दप्रमाजनकसामग्र्यन्तर्गतत्वेन प्रामाण्यं, ततो प्यनृक्साम्नां तदभावा दप्रामाण्यापत्ति स्तदवस्थैव।

एतेन " मन्त्राणां स्मारकत्वेना नुभावकत्वघटितप्रमाकरणत्वरूप प्रामाण्याभावेपि यथार्थज्ञानकरणत्वलक्षणम् प्रामाण्यं संभवत्येव" इति कैश्चिदुक्त मपास्तम्; अनृक्सामसु तस्या प्यसम्भवात्।

अत एवं वाच्यम् - "सर्वत्र गामानयेत्यादौ संसर्गविषयकशाब्दबोधं प्रति यथा शब्दः करणं, पदार्थज्ञान मवांतरव्यापारः, तथा पदार्थाएव करणं, शब्दस्तु पदार्थज्ञानं प्रति करणत्वेनोपक्षीण" इत्यपि मतांतर माचार्यै स्तर्कपादे 'पदार्थानांतु मूलत्वं युक्तं तद्भावभावतः' इत्यादिना उपपादितम् । नच भूतभाविपदार्थानां नियतपूर्ववृत्तित्वाभावा त्करणत्वानुपपत्तिः, भूतभाविपदार्थानां स्वरूपेणा विद्यमानानामपि ज्ञानविषयत्वेन सत्त्वा ज्ज्ञाततायामिव शाब्दबोधं प्रत्यपि करणत्वोपपत्तेः । अतएवोक्तम् न्यायसुधाकृता - 'अतीतानागतयोर प्यतिक्रान्तदिवसादिगतसंख्यादिव ज्ज्ञाततायां करणत्वोपपत्तिः, नैयायिकमते मौनिवाक्यस्थले शब्दस्या प्यविद्यमानत्वाच्च, अतश्च यथा ज्ञानविषयत्वेनैव शब्दस्य करणत्वोपपत्ति स्तथा मन्मतेप्युपपत्ति' रिति । तेन पदार्थाना मपि शाब्दप्रमितिकरणत्वा त्सर्वमन्त्राणाञ्च स्वविनियोगविधौ प्रयोगविधौच पदार्थत्वेना न्वया द्धर्मविषयशाब्दप्रमाकरणत्वोपपत्ते र्युक्तं प्रामाण्यम् ।

नचैवम् व्रीह्यादीना मपि पदार्थविधया प्रामाण्यापत्तिः, इष्टापत्तेः । नच 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म' इत्यस्मिन् सूत्रे धर्मे चोदनारूपस्य वेदशब्दस्यैव प्रामाण्य मिति नियमकरणात व्रीह्याद्यर्थस्य प्रामाण्यांगीकारेच तद्भङ्गापत्ति रिति वाच्यम् । तत्रत्यचोदनाशब्दस्य 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वाक्यम्' 'चोदना चोपदेशश्च विधि श्चैकार्थवाचिन' इति भाष्यवार्तिकस्वरसा द्विधिमात्रवचनत्वेन तस्मिन् सूत्रे ईदृशनियमाकरणात् । अतएव तत्सूत्रं न प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरं, अपितु प्रथमपादव्युत्पाद्यविधिप्रामाण्य प्रतिज्ञापर मेवेति स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यामः । नियमोपि तेनेदृश एव क्रियते - धर्मएव प्रमाणं चोदनेति । यद्यपिच चोदनैव प्रमाण मित्यपि नियमः क्रियते, तथापि प्राधान्येन सैव प्रमाण मित्येवंपरो द्रष्टव्यः । नत्वेतावता ऽन्येषां प्रामाण्यनिषेधः । तस्मा त्सिद्धं पदार्थविधया सर्वमन्त्राणां प्रामाण्यं इति ।

* " अस्तुवा – मन्त्राणां प्रमाजनकत्वाभावेपि उक्तविधया प्रयोजनवत्त्वमात्रेणैवो पयोगो धर्मे, तावतैवा ध्ययनविधे रुपपत्ते रुपयोगविशेषविचारएव मन्त्राधिकरणशरीरम् । अर्थवादोपयोगप्रसंगाच्चा ध्यायासंगतो प्यर्थो नासंगत इति द्रष्टव्यम् । साङ्गवेदोपयोग एव वा जिज्ञासितत्वा दध्यायार्थ इत्यपि सुवचम् । उपयोगोपि मन्त्राणां प्रायशो धर्मएव, नत्वधर्म इत्यपिच ध्येयम् । "

सूत्रन्तु - यथैव लोके वाक्यस्य वाक्यार्थप्रमापकत्वं दृष्टं, तथात न्मन्त्रेष्व प्यविशिष्ट मिति व्याख्येयम् ॥ १० ॥

यत्तु लिंगादेव विनियोगोपपत्तौ पुनः क्वचि त्तद्विषये विनियोजकशास्त्रवैयर्थ्य मिति । तन्न; तत्र शास्त्रस्य मन्त्रविनियोजकत्वा नभ्युपगमात ।

ननु – तर्हि " तां चतुर्भि रादत्त " इत्यत्रा दानस्या र्थप्राप्तत्वा त, मन्त्राणांच तत्र लिंगादेव प्राप्तेः, संख्यायाश्चा दाने मन्त्रेवा विधातु मशक्यत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात, विधेयाभावेन पुनश्श्रवणानर्थक्य मिति चेत ? ।

११ (सू) - गुणार्थावा पुनश्श्रुतिः ॥ १ - २ - ४३ ॥ (सि-२)

श्रुतार्थानुपपत्तिरूपस्या क्षेपस्य श्रुतिकल्पनाधीनप्रामाण्यस्य लिंगस्यवा प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया मन्धरप्रवृत्तित्वात् , ततः पूर्वमेव प्रत्यक्ष श्रुत्या मन्त्रसंख्योभय विशिष्टादानविधानोत्तरं अरुणैकहायनीन्यायेन मन्त्रसंख्ययोः पार्ष्ठिकान्वयोपपत्ता वर्था त्समुच्चयसिद्धेः । एतद्विद्ध्यभावेचा क्षेपमन्त्रलिंगाभ्या मादानमन्त्रयोः प्राप्तिसम्भवे तद्विषये - विधिप्रवृत्तिफले आलोच्यमाने ऽ नन्यलभ्यसंख्याविधानार्थं तच्छ्रवण मिति फलावधारणात् ।

---

* इत्यधिकंक्वचि त्पुस्तकेऽस्ति ।

वस्तुतो विशिष्टविधिरूपत्वेपि फलतो गुणविधानार्था पुनश्श्रुतिः। नचात्र "चतुर्भि" रिति तृतीयया चतुर्णामपि मन्त्राणां करणमन्त्रत्वावगते राद्यमन्त्रत्रयजन्यस्मृतेश्च नष्टत्वेनां तिममन्त्रोच्चारणानन्तर क्रियमाणक्रियांप्रति करणत्वानुपपत्तिः, "तुषपक्वा भवन्ती" त्यादौ परम्परया करणत्वस्य बहुशो दृष्टत्वेना ऽऽद्यानां त्रयाणां संस्कार द्वारापि करणत्वोपपत्तेः ॥ ११ ॥

१२ - (सू) - परिसंख्या ॥ १ - २ - ४४ ॥ (सि - ३)

"इमा मगृभ्ण" न्नित्यादेश्च परिसंख्यार्थत्वेन न वैयर्थ्यम्। नच परिसंख्यायां त्रैदोष्यं, अप्राप्तपरिसंख्यांगीकारात्। तथाहि - याव ल्लिंगेन श्रुतिं कल्पयित्वा मन्त्रस्य रशनाद्वयादानांगत्वमवगम्यते, ताव दश्वाभिधान्यंगत्वेन प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रस्य विनियोगा न्न ताव त्स्वार्थस्य विधेयत्वहानिः ; अश्वाभिधान्यंगत्वस्य प्रागवचनादस्मा दप्राप्तेः। अतएव गर्दभाभिधान्यंगत्वनिवृत्तिरूप परार्थस्य विधेयत्वं न कल्प्यं, तस्याः प्रापकप्रमाणाभावादेव सिद्धेः। अतएव प्राप्तचभावा न्न प्राप्तबाधोपि । अतो ऽत्राश्वाभिधान्युद्देशेनैव मन्त्रो विधीयते। आदानं त्वर्थप्राप्त मनूद्यते। अतश्च पूर्वव द्विधिप्रवृत्तेः फल आलोच्यमाने लिंगकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धद्वारा गर्दभरशनानिवृत्तेः फलत्वकल्पनात फलतः परिसंख्येति भाष्यकाराभिप्रायः। वार्तिककारास्तु - याव दादानमपि प्राप्यते ताव त्प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रविशिष्टादानस्यैवा श्वाभिधान्यंगत्वेन विध्युपपत्तौ न धातुपारार्थ्यं। कारकयोश्च मन्त्राश्वाभिधानीरूपयो रन्योन्यसम्बन्धो ऽयुक्तः। नच विशिष्टविधौ षष्ठविधिप्रकारापत्ते र्भाष्यकाररीत्या चतुर्थविधिप्रकाराश्रयण मेव युक्तमिति वाच्यम्। आक्षेपतोपि पूर्वं शीघ्रप्रवृत्तिकस्या ऽऽक्षेपप्रतीक्षाया म्प्रमाणाभावेन तस्या मवस्थाया मादानस्य प्राप्तचभावेन विशिष्टविधित्वोपपत्तेः। अन्यफलकत्वेना न्यस्य विशिष्टविधेर्दोषत्वाभावात्। अतो मन्त्रविशिष्टादानस्या श्वाभिधानी संस्कारा-

र्थत्वेन विधाना द्दर्दभाभिधान्यादाने ऽ प्राप्ते स्त्रैदोष्याप्रसंगात् वस्तुतो ऽ पूर्वविधित्वेपि पूर्ववत् फलतःपरिसंख्यात्वव्यपदेशसिद्धिः । अतएव सर्वत्रा पूर्वविधित्वेपि यत्रैवाप्राप्तप्रापणं विधिप्रवृत्तः फलं - सएवा पूर्वविधिशब्देन व्यपदिश्यते । यत्र त्वप्राप्तांशपूरणं तस्याः फलं स नियमविधिपदेनाभिधीयते । अतएव " व्रीही नवहन्ती " त्यत्र याव दर्थाक्षेपा त्पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं वितुषीभाव जनकत्वेन [नख] विदळनादिसाधारण्येनावघातः पक्षे प्राप्यते, तावत्पूर्वमेव प्रत्यक्षया - श्रुत्या ऽवघाते विधीयमाने नतत्प्राप्तिरेव तत्र विधिप्रवृत्तेः फलम्, एतद्विध्यभावे ऽ र्थाक्षेपादेवा वघातस्य प्राप्तिसम्भवात् । किन्तु यथा ऽवघातो ऽ र्थाक्षेपा त्प्राप्यते, तथा विदळनादिक मपि विकल्पेन । अत श्च विदळनादिप्राप्तिपक्षे ऽवघातस्या प्राप्तत्वात् तदप्राप्तांश प्रापणरूपो नियमएव विधेः फलं । नच विदळनादिनिवृत्तिरेव विधेःफलं किन्नस्यादिति वाच्यम् । अप्राप्तांशप्रापणरूपस्य नियमस्या करणे उपायांतराक्षेपस्य निराकर्तु मशक्यत्वात् करगेच्छा र्थादेवा न्यनिवृत्ते स्सिद्ध्युपपत्ते रन्यनिवृत्तेः फलत्वायोगात , नियमस्य विधेयावघात गतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च । यत्रतु प्रत्यक्षविध्यभावे द्वयोःशेषयो रेकस्मिन्शेषिणि शेषिद्वयेवैकस्यशेषस्य नियता प्राप्ति दुर्बल प्रमाणेन सम्भाव्यते, यथा गृहमेधीये आज्यभागप्रयाजयो रतिदेशेन, प्रकृतमन्त्रस्यवा श्वगर्दभरशनादानयो र्लिंगेन, तत्र प्रत्यक्षविधेः प्रवृत्तत्वात् वस्तुतो ऽ पूर्वविधित्वेपि " आज्यभागौ यजती " त्यनेन विहिताभ्यां क्लृप्तोपकाराभ्या माज्यभागाभ्यामेव गृहमेधीयाकांक्षानिवृत्ते रतिदेशाकल्पनात् फलतः प्रयाजादिशेषान्तरनिवृत्तिः, " इमा मगृभ्ण " न्नित्यस्यच प्रत्यक्षश्रुत्या ऽश्वरशनादानएव विनियुक्तस्य निराकांक्षत्वेन लैंगिकश्रुत्यकल्पना दर्था द्दर्दभाभिधानीरूपशेष्यन्तर निवृत्तिः । अत्रहि विधेयस्य नियतप्राप्त्या नैतत्प्राप्ति र्नियमोवा फलं, अपि त्वन्यनिवृत्तिरेवा गत्या फलत्वेना श्रीयते । अतः फलतः परिसंख्यांगीकरणा न्न त्रैदोष्यम् "इत्याहुः । यत्रतु प्रापकप्रमाणोत्तरं शास्त्र

प्रवृत्तिः - यथा- " पंच पंचनखाभक्ष्या " इत्यादौ, तत्र त्रैदोष्यम् ; तत्र भक्षणस्य रागप्राप्तत्वात्, ततः पूर्वमेव विधाने फलकल्पनापत्तेः, अभक्ष्यप्रक्रमा, च्चाविधेयत्वात स्वार्थहानिः । पंचातिरिक्त पंचनख-भक्षणस्यापिच रागप्राप्तत्वा न्निवृत्तेश्शास्त्रमन्तरेणासिद्धे विधेयत्व कल्पना । अतएव प्राप्तबाधोपि । प्रापकप्रमाणोत्तरं प्रवृत्तावपिच यत्र नञादिश्रवण मेवकारोवा, तत्र प्राप्तपरिसंख्यायामपि स्वार्थ-हानिपरार्थकल्पनयो रभावा न्न त्रैदोष्यम् । यथा - " नानृतं वदेत् " " अत्रह्येवा वपन्ती " त्यादौ ।

यत्तु - न्यायसुधाया मेवकारस्थले श्रौतो नियम इत्युक्तम् । तत 'सत्यमेव वदे' दित्यादौ सत्यवचनस्य नियतप्राप्त्यभावा देव कारस्या योगव्यावृत्त्यभिप्रायेण । यत्रतु नियता कर्तव्यस्य प्रा-प्ति स्तत्रायोगव्यावृत्त्यसम्भवा दन्ययोगव्यावृत्त्यर्थकत्व मादाय श्रौत-परिसंख्यात्व मावश्यकम् । अतएव विवृद्धस्तोमेषु "एकविंशेना ति-रात्रेण प्रजाकामं याजयेयु " रित्यादिवाक्यविहितेषु क्रतुषु संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशात् तत्सम्पत्तये अनियमेन सर्वस्तोत्रेषु साम्ना मृचांचा गमेना वापे प्राप्ते " त्रीणिहवैयज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुप् चात्रह्येवावपन्ति, अतएवोद्वपंती" त्यनेन गायत्र्यादिष्वेवा वापो नान्या स्विति परिसंख्या, अतश्च गायत्र्यादीनाम् पवमानेष्वेव सत्वात् तद्विषयएवायमावापः, नान्यस्तोत्रेषु । सोपि च साम्नामेव नत्वृ चां, तासामृगधिकरणत्वस्यासम्भवात् । अतश्च तत्रागम्यमान सामा-धारीभूतगायत्र्यादीना मभ्यासएव । स्तोत्रान्तरेषुतु साम्नामपि ना वापः, किं त्वभ्यासेनैव संख्यासम्पत्तिः, । यद्यपि नायं सामावापो बहिष्पवमानेसम्भवति, तत्र सामैकत्वस्य प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । तथा-पि माध्यंदिन पवमानार्भवपवमानयोरेव गायत्र्यादि सत्वा न्निविशते । बहिष्पवमाने त्वेकस्य साम्नोऽभ्यासएव । ऋचांतु संख्यायाः प्रथक्त्वेन निवेशितत्वा त्तत्सम्पत्तये " पराग्बहिष्पवमानेन स्तुवत" इति प्रा-क्छब्दवाच्या नभ्यासविधानाच्चा गमएव । स्तोत्रांतरेषुतु यद्यपि-

संख्यासम्पत्तये न्यायेनागमएव प्रसक्तः, तथापि बहिष्पवमाने न्यायप्राप्तऋगागमप्राप्तिफलकानभ्यासपुनर्विधिः स्तोत्रांतरे तदागमपरिसंख्यार्थं स्सम्पद्यतइति तेष्वृचाम प्यभ्यासएव। तत्सिद्धं " अत्रह्येवा पपन्ती " त्ययं स्तोत्रांतरे सामागमपरिसंख्यार्थ एवकारइति । एवं यत्र [त्रापि] त्रिवृद्धस्तोमक्रतुशेषत्वेनौपदेशिक कौत्सादिसाम विहितम्, तत्र तस्य प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन सर्वस्तोत्रेषु प्रकृतसामबाधेनापि निवेशस्य नियमेन प्राप्तत्वा दत्रह्येवावपन्तीत्ययं पवमानद्वयव्यतिरिक्तविषये परिसंख्यार्थएव । नच कौत्सादेः कण्वरथन्तरादिव त्स्वयोनिष्वेव गेयत्वप्राप्तेः प्राकृतगायत्र्यादिष्वप्राप्तत्वेन परिसंख्यानुपपत्तिः, कण्वरथन्तरयोर्नेर्हि वैश्यस्तोम प्रकरणपठितत्वेन तदंगत्वावगमा त्प्राकृतऋगाधारत्वानुपपत्ति र्युक्ता, कौत्सादीनां त्वनारभ्याधीतत्वेन सत्यपि वचनेन क्रत्वंङ्गत्वावगमे तदाधारभूताया योनेःप्रकरणपाठाभावेनां गत्वानवगमात् प्राकृतऋगाधारत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । येत्व त्रिवृद्धस्तोमकाः क्रतवो यथा " त्रिवृदग्निष्टोमः" इत्यादयः, तेषु संख्यानुरोधेन प्राकृतसर्वस्तोत्रेषु सर्वसामसुतदाधारभूतासु चऋक्षु निवृत्तासु य त्तदन्यत्वेनौ पदेशिककौत्सादिसाम्नां तन्निवेशार्थमनियमेनाप्राकृतसामोद्वापे प्राप्ते 'अतएवो द्वपन्ती ' त्यनेन गायत्र्यादिभ्यएवेति नियमकरणा त्सएव परं श्रौतो नियमः, नतु ' अत्रह्येवा वपन्ती ' त्ययं, किन्तु श्रौतः परिसंख्याविधिरेवेति सिद्धम् ।

वस्तुत स्त्वेवकारस्या न्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वेन श्रौतपरिसंख्यारूपत्वे तस्यानिषेधतुल्यतया " नतौ पशौ करोती" तिव द्विकल्पापत्ते र्नैयं श्रौती परिसंख्या, अपितु यावन्न्यायेन सर्वत्र सामागमः प्राप्यते तावत्पूर्वमेव गायत्र्याधारकत्वेन विधीयते, अतश्चाप्राप्तविधिरेवायं परिसंख्याफलको नतु श्रौतीपरिसंख्या ।

यद्यपिच गायत्र्यादिषु सामावापविधौ कृते नस्तोत्रान्तरेषु तदाकांक्षाशान्तिरिति प्रापकप्रमाण प्रतिबन्धाभावा न्न फलतः परिसंख्यात्वं शक्यते वक्तुं। तथाप्यत्रा वापविधौ कृते तत्प्रयोजन जिज्ञासायां

प्रयोजनांतरासंभवेन गमक विधया स्तोत्रांतरे प्वभ्यास विधिकल्प-
नेन परिसंख्याफलकत्वोपपत्तिः । अतश्चा वपन्तीत्यत्र धात्वर्थविधि
रपि सम्पद्यते। एवकारस्तु फलप्राप्तानुवादो नतु स्वार्थविधायकइति
द्रष्टव्यं। एवंच्च रागप्राप्तएवार्थे यत्र एवकारस्य नञोवा श्रवणं-
तत्रैव श्रौती परिसंख्या नान्यत्र, अतएव श्रौतपरिसंख्याया 'नानृ-
तं वदे' दित्युदाहरणमुक्तं न्यायसुधाकृता । प्रकृतेतु लैंगिकप्राप्तेः
पूर्वं प्रत्यक्षश्रुतेः प्रवृत्तत्वात फलतः परिसंख्यैवे त्युक्तं ।

य त्वश्वाभिधान्युद्देशेन मन्त्रविशिष्टादानविधाने प्यश्वाभिधानी
स्वरूपे आनर्थक्या दपूर्वसाधनलक्षणाया मेकया प्रणाळ्या एकापूर्व
साधनत्वा द्यवेष्विव गर्दभाभिधान्यामपि मन्त्रप्राप्ति रनिवार्येति; तन्न-
"व्रीहीन्प्रोक्षती" त्यादौ व्रीहिपदेनां पूर्वसाधनत्वे लक्ष्यमाणे प्रकृता
पूर्वसाधनत्वमेव लाघवा ल्लक्ष्यते, नतु प्रकृतापूर्व साधनीभूत व्रीहि-
त्वमपीति युक्ता यवेषु धर्मप्राप्तिः, प्रकृते त्वपूर्वसाधनत्वमात्रलक्षणा
यां लिंगकल्प्यश्रुत्याविशेषेण प्रत्यक्षश्रुति वैयर्थ्यापत्ते रगत्या प्रकृता
पूर्वसाधनीभूता श्वाभिधानीत्वलक्षणाश्रयणा न्न गर्दभाभिधान्यां म-
न्त्रापत्तिः ।

नचात्रापि सर्वस्य यजुर्वेदस्या ध्वर्यवसमाख्याना द्यजुर्वेदविहित प-
दार्थाना मध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः प्रत्यक्षश्रुत्या ऽऽदानविधाने तद्सिद्धे स्त
त्सिध्यर्थ मर्थप्राप्तादानविधानेन श्रुतेरर्थवत्वोपपत्ते रश्वाभिधानीत्वलक्षणायां
प्रमाणाभावा द्गर्दभाभिधान्यां मन्त्र प्राप्ति रनिवार्येति वाच्यम् । रशना
बन्धस्य प्रत्यक्ष श्रुति विहितत्वेना ध्वर्युकर्तृकत्वे सिद्धे बन्धनार्थादा-
नस्या न्यकर्तृकत्वानुपपत्ते रध्वर्युकर्तृकत्वस्य विधिंविनैव सिद्धेः ।

एतेन 'यदि यजुषो यज्ञो आर्तिमीया द्भुवइति दाक्षिणे' त्यस्यापि
प्रायश्चित्तस्यो प्रक्रमानुसारेण वेदधर्मत्वस्य तृतीये व्यवस्थापयिष्यमा-
णत्वा द्विध्यभावे अविज्ञातप्रायश्चित्ततापत्ते रेतत्प्रायश्चित्त प्राप्त्यर्थो
विधि रर्थवानिति परास्तं । आदान विध्यभावेपि मन्त्रस्येव यजुर्वेद

पठितत्वेन एतत्प्रायश्चित्त प्राप्त्युपपत्तेः । आदानप्रैषबन्धन प्रैषस्याप्यव-श्यम्भावेन तन्निमित्त मेतत्प्रायश्चित्तस्योपपत्तेश्च । किंच -यथा "रथ-न्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलये द्बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा-ध्याये " दित्यादौ प्रतिनियतनिर्देशान्यथानुपपत्त्या ऽपूर्वसाधनीभूतर-थन्तरत्वादिलक्षणापक्षस्याप्याश्रयणा न्नधर्माणां सांकर्यमितिवक्ष्यते , तथात्रापि " युञ्जाथांरासभंयुवामिति गर्दभं " इत्येवं प्रतिनियतनिर्देशान्य-थानुपपत्त्या ऽश्वाभिधानीत्वादेरेव लक्षणेति न मन्त्रसांकर्यम् । नच-तत्रत्य मस्वरसकारणं कण्वरथन्तरादौ बृहद्रथन्तर धर्मप्रसक्तिरूपम-त्रास्ति, अश्वाभिधानीकार्यापन्नस्य विकृतावसिद्धेः । अतोबृहद्रथन्तर-स्थलएवपरं पृष्ठस्तोत्रजन्यापूर्वैक्येपि बृहद्रथन्तर साम्नाश्रय तत्तत्प्र-तिपाद्यगुणाभिधान जन्यापूर्वरूपावान्तरकार्यसाधन लक्षणाश्रयणा त्प्र-कृतौ धर्मव्यवस्थोपपत्तेः , कण्वरथन्तरेच स्वाश्रय ऋग्वाच्यगुणाभिधा-नस्य प्राकृतगुणाभिधान जन्यापूर्वार्थत्वस्यैव लाघवेन हिरण्यगर्भमन्त्र-वत्कल्पनात्प्राकृतकार्यापन्नत्वेन तत्प्रयुक्तधर्म प्राप्त्युपपत्तिः । प्रकृते त्ववान्तरकार्य भेदाभावा त्प्रतिनियत निर्देशबला दश्वाभिधानीत्वे ल-क्षणायामपि न किंचिद्बाधकमस्तीति युक्तेयं परिसंख्या ।

अत्रच परिसंख्यादिलक्षणेषु विधित्रयलक्षणदूषणा नवकाशार्थ-मेवं यतितव्यम् । यत्र निषेधापरपर्यायानिवृत्तिः शब्दतः फलतोवा शास्त्रतात्पर्यविषयीभूता, सपरिसंख्याविधिः । उक्तपरिसंख्योदाहरणेषु लक्षणसमन्वयस्तु स्फुटएव । तत्र निषेधप्रतियोगी विधिविषय स्तद-न्योवा भावरूपो ऽभावरूपोवा (उपाधि) र्यःकश्चिद्बोध्यः । तेनानृतवदन गर्दभाभिधानी प्रयाजादीनां नासंग्रहः । नचानेकाभाव प्राप्तावेकाभाव परि संख्यायाः । अभावस्य परिसंख्यायाश्च तत्रचान्यत्र च प्राप्तिरौत्सर्गि-की, नतुनियता, " नानृतंवदे " दित्यादौ सत्यानृतयोरेकस्मिन्नर्था-वबोधे पक्षप्राप्तत्वेन नियतप्राप्त्यभावात् । अतएवसा नलक्षणघटिका । नैवं "व्रीहीनवहन्ती" त्यादा ववघाताभावव्यावृत्तेरपि तात्पर्यविषयत्वा-त्परिसंख्यालक्षणस्यातिव्याप्तिः, यत्प्रतियोगिकाभावत्वं यस्य शास्त्रस्य

तात्पर्यविषयतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणं- तस्यशास्त्रस्य तत्परिसं-ख्या विधित्वमिति विवक्षितत्वात् । सर्वत्रहि परिसंख्याविधौ परि-संख्येय प्रतियोगिकाभावएव तात्पर्यविषयीभूतः । नियमविधौत्व वघा-ताभावाभावरूपोनियमः । अतएवाभावाभावत्वस्य तात्पर्यविषयतावच्छेद-ककोटिप्रविष्टत्वेपि पर्याप्त्यधिकरणत्वा भावान्नातिव्याप्तिः । अतएवशब्दतः फलतोवा पाक्षिकायोग व्यावृत्तिरूपो नियमो यस्य शास्त्रस्य तात्पर्य विषयीभूत स्सनियमविधिः । उक्तोदाहरणेषु लक्षणसमन्वय स्स्फुटएव । पाक्षिकायोगश्च तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिनिबन्धनो विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैत-द्विध्यप्रवृत्तिनिबन्धनश्चे त्यादिप्रकारेण बोद्धव्यः । "व्रीही नवहन्ती " त्या-दौ " उत्तरेहन् द्विरात्रस्य गृह्यत " इत्यादौ चाद्यः । एतद्विध्य-भावे आक्षेपेणा वघातस्या तिरात्रसंस्थाके द्वितीय द्विरात्राहनिच षो-डशिग्रहणस्या तिदेशेन पक्षप्राप्तत्वात् । " व्रीहिभि र्यजेते " त्या-दौ द्वितीयः, यवविध्यभावसहितैतद्विध्यभावे व्रीहीणा माक्षेपेण पक्षप्राप्तत्वात् । नचैवं पाक्षिकायोगभेदेन लक्षणभेदा त्परस्पराव्या-प्त्यतिव्याप्तिप्रसंगेन विधिरसायनोक्तदूषणतादवस्थ्यं , विदळना-द्युपायान्तरप्रसक्तिप्रसंजित यत्प्रतियोगिकाभावकूटाभावत्वं यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणं, तस्य तन्नियम विधित्वमिति विवक्षांगीकारेण पाक्षिकत्वभेदस्य लक्षणकोटा वप्रवेशात् ।

वस्तुतस्तु अवघातत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावाभावत्व मेवोक्त लक्षणे प्रवेश्यत इति कूटाद्यप्रवेशा दपि लाघवम । तथाच यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वं तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्य-धिकरणं तस्य तद्धर्मवन्नियमविधित्वमिति निर्गाळितोर्थः । तावतैव च परिसंख्याविधितोपि भेदसिद्धे र्नकूटादिप्रवेशस्यापि प्रयोजनम् ।

एवंच यद्धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावत्वं यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणम् , तस्य शास्त्रस्य द्धर्मव त्परिसंख्याविधित्वम् । एवंच " व्रीही नवहन्ती " त्यादौ

यच्छब्देना वघातत्वस्य ग्रहणे नियमविधित्वमेव । अवघाताभावत्व ग्रहणेतु परिसंख्याविधित्वांगीकारेपि नक्षतिः । वक्ष्यमाणविधया सांकर्यस्या निवार्यत्वात् ।

नचैवमपि " व्रीहीन्प्रोक्षती " त्याद्यपूर्वविधावपि प्रोक्षणा-भावाभावस्य प्रोक्षणस्यैव तात्पर्यविषयत्वादतिव्याप्तिः । निषेधमुख-प्रतीतिकतया ऽभावाभावस्या तिरिक्तस्य प्रतियोग्यात्मकत्वानंगीका-रेणा पूर्वविधौ लाघवा च्छुतत्वाच्च प्रतियोगिन एव तात्पर्यविषय-त्वांगीकारेणा भावाभावस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् । नियमविधौतु प्रतियोगिनः प्राप्तत्वात्सामान्याभावाभावएव तात्पर्यविषयीभूतः । यदितु सामान्याभावाभावो प्याक्षेपेण प्राप्त इत्याशंक्येत, तदा विदळ-नाद्युपायान्तरप्रसक्तिप्रसंजित सामान्याभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगिता-काभावत्वं यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकर-णं, तस्य शास्त्रस्य तद्धर्मावच्छिन्ननियमविधित्वमित्यादिरूपेण बोध्यम् । नतु कूटप्रवेशः । सामान्याभावे ह्यवघाताकरणप्रसंजितत्ववद्वि-दळनकरण प्रसंजितत्वमप्यस्तीति विशिष्टाभावप्रवशान्न कूटप्रवेशः । तावतैव विदळनाद्युपायान्तर प्रसक्तिप्रसंजितावघाताभाव कूटाभा-वस्यसिद्धे र्विदळनादिव्यावृत्तिसिद्धेश्च । यदितु सामान्याभावे विदळ-नकरणप्रसंजितत्वे प्रमाणाभावइति विभाव्यते; ततः पूर्वोक्तलक्षणमे-व साधीयः । मास्तुवा नियमविधौ पर्याप्तिविवक्षा ।

यत्तु दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणम् कैश्चिदुक्तम्, तत् " उत्तरेह-न् द्विरात्रस्य गृह्यत " इत्यादावव्याप्तत्वादुपेक्षितम् । षोडशिग्रह-यागाभ्यासस्या दृष्टार्थत्वात् । एवंच नियमपरिसंख्यातिरिक्तफलक-विधित्व मपूर्वविधित्वमिति लक्षणम् । एवंच - यद्विषयकोविधिरुक्त फलद्वयातिरिक्त फलतात्पर्यकः, तत्वं तदपूर्वविधित्वम् । लक्षणस-मन्वयस्तुसर्वत्रा प्यपूर्वविधौ सुधीभिरनुसंधेयः । तच्चफलं " व्रीहीन्प्रो-क्षति " इत्यादौ विधेयमेव प्रोक्षणादि, " तमुक्थ्येन " त्यादौगुण-

कामप्रवृत्त्यादि विधेयचयनाद्यन्य दिति प्रकारभेदेपि न कश्चिद्विरोधः । एतेषां चोपाधीनां क्वचिदुदाहरणे विषयभेदेनवा विषयैक्येनवा सांकर्येपि नकश्चिद्दोषः । नह्येवंविधलक्षणसांकर्यांगीकारे दीक्षितदण्डादन्योदण्डो मैत्रावरुणकर्तृके प्रैषानुवचने प्रसज्येते त्यादिदूषणानां प्रसंगलेशोप्यस्ति । "क्रीतेसोमे मैत्रावरुणायदण्डं प्रयच्छती" त्यस्याभावे दीक्षितदण्डस्य यजमानधारणएव विनियोगाल्लौकिकस्यैव दण्डस्य नियमविधिः, 'दण्डी' त्यस्यैवाभावेच दीक्षितदण्डस्य मैत्रावरुणायदत्तस्य प्रयोजनापेक्षा मवलंब्य तया कार्यमात्रे समुच्चित्य प्राप्तौ दण्डीत्ययं प्रैषानुवचनातिरिक्त कार्यान्तरपरिसंख्याविधि स्संपद्यते, ततश्च तदुभयांगीकारे लौकिक दण्डस्यापि ग्रहणापत्तिरितिहि दूषणं; तन्नेनरुच्यते, तार्किक फलानेकत्वेपि वस्तुतः"क्रीतेसोमे मैत्रावरुणायदण्डं प्रयच्छती" त्यनेन मैत्रावरुणार्थत्वेन विनियुक्तस्य दीक्षितदण्डस्य प्रयोजनापेक्षायां'दण्डीप्रैषानन्वाहे'त्यनेन कार्यविधाना दन्यस्या प्रसक्तेः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एतानिच लक्षणानि सुधीभि र्विधिरसायनोक्तोदाहरणेषु योज्यानि । नचान्यत्र सुयोज्यत्वेपि'यदिसोमं नविंदेत पूतिकानाभिषुणुया ' दित्यादौ सोमाभावे पूतीकाना म्मन्दसदृशतया प्राप्तयभावेन तत्र पूतीकप्राप्तेरेव तात्पर्यविषयत्वात, तदभावःभावस्य प्रोक्षणइव तात्पर्यविषयत्वे प्रमाणाभावा न्नियमविधित्वानुपपत्तिः; एतद्वचनस्य सुसदृशप्राप्तिन्यायं प्रवृत्युत्तरप्रवृत्तौ प्रमाणाभावेन पूर्व प्रवृत्तस्यास्य पूतीकप्रापकत्वानुपपत्तेः । यत्तु " हिरण्यगर्भ स्समवर्तताग्र इत्याघारमाघारयति " इत्यादौ हिरण्यगर्भप्रकाशकस्यमंत्रस्य ऐन्द्राघारे कथमपि प्राप्त्यसम्भवः, तत्रसत्यपि क्लृप्तनियमादृष्टजनकत्वेनोत्तराघार मात्रविधौ 'औदुम्बरो यूपो भवती'ति वत् अपूर्वविधित्वेपि न क्षतिः । 'सर्वे द्रव्यविधयोनियमविधय' इत्यादि वादस्तु हीषादीनां वृष्ट्यादिफलार्थत्वे अपूर्वविधित्वापत्ते रित्यादि व्यवहारा दौत्सर्गिक एव । अतएव सर्वेष्वेव वाक्येषु विषयभेदेन विषयैक्येनवा क्रमेणयौगपद्येनवा अनेकफलतात्पर्यकत्वेपि कश्चि केनचिद्व्यवहारो मूले नानुपपन्नः। तद्यथा प्रकृतौ 'स्रुवेणाघा रमाघारयती'

त्यत्रैवाप्राप्तहोमप्रापण मभ्युदयशिरस्कत्वं याजुर्वैदिकप्रायश्चित्तप्राप्ति रित्याद्यनेकफल तात्पर्यकत्वा दपूर्वविधित्वं, पुनश्च तस्मिन्नेव विषये अध्वर्युकर्तृकत्वादिफल मादाय नियमविधित्वं, पुनश्च स्रुव विषये तादित्यनेक रूपता । नह्येषां मध्ये एकस्यैव तात्पर्यविषयता नान्येषां, अनुनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम् । तात्पर्याभावे तदभाव प्रयुक्तवैगुण्यानापत्तेः । अत एवा प्राप्तप्रापक विधावपि न तद्विधि जन्यबोधस्या वश्यकत्वं सर्वेषा मिष्टं । एवं वार्तिकोक्ते "व्रीहीन्प्रोक्षर्ता" त्यत्रापि 'अग्नयेवो जुष्टं प्रोक्षामी' त्येतन्मन्त्रकल्प्यविधितः पूर्वप्रवृत्ते रप्राप्तप्रोक्षणप्रापकत्वं तार्किकतत्प्राप्त्यालोचनोत्तरकालं त्वभ्युदय शिरस्कत्वं प्रायश्चित्तप्राप्ति रध्वर्युकर्तृकत्वं चेत्यादि फलप्रापकत्वादनेकरूपता । 'व्रीही नवहन्ती' त्यत्रापि आक्षेपतः पूर्वप्रवृत्ता वघातप्रापकत्वादपूर्व विधित्वं, तार्किक तत्प्राप्त्यालोचने तु तन्नियमफलकत्व, तार्किक तन्मन्त्रवर्णकल्प्या वघात नियमप्राप्त्यालोचनेत्व भ्युदयशिरस्कत्वं, प्रायश्चित्तप्राप्तिच तद्विषया मंगीकृत्यापूर्वविधित्व मध्वर्युकर्तृकत्वाद्यादायच नियमविधित्व मित्यादि तत्तद्विधिष्वनेकरूपत्वेपि क्वचित केनचिद्रूपेण व्यवहारइति नात्र रूपान्तरलक्षणाति प्रसंगोद्भावनं युक्तं ।

वस्तुतस्तु – 'अवरक्ष' इति अवघातमन्त्रस्य नावघाते स्पुटं लिंगमिति तेन नावघात नियमप्राप्तिः, "अग्नयेवोजुष्टं प्रोक्षामी" तिप्रोक्षणलिंगमन्त्रस्या प्याग्नेयांगभूत दर्भादिसाधारण्यापत्ते र्व्रीहिमात्रविषयतया प्रोक्षणप्राप्त्यनुपपत्तिः । "व्रीहीन्प्रोक्षती" त्ययं दर्भादिपरिसंख्यार्थ मित्यपि शक्यतेवक्तु मित्यपि ध्येयम् ।

नचैवं - प्रोक्षणावघातादिविधीनां यवादिपरिसंख्याफलकत्वस्याप्यापत्तिः, संभावितेषु ह्यनेकेषु फलेषु यदेकमनेकंवा प्रामाणिकं फलं तत्रैव शास्त्रस्य तात्पर्यं, नतु प्रमाणबाधितेपि । प्रमाणबाधाबाधौ तत्र तत्राधिकरणे स्फुटावेव । यत्रापि च न स्फुटौ तत्रापि स्वयमूह्यौ । यथात्रैव यवादिपरिसंख्यायां । व्रीहिपदेन ह्यपूर्वसाधनत्वमात्रमेव लाघवा ल्लक्ष्यते, नतु तत्साधनीभूत व्रीहित्वजातिरपि, गौरवात । अतश्च गौरवपरास्तत्वान्न

परिसंख्याफलकत्वं । " इमा मगृभ्णन्नि" त्यादौ "युंजार्थौरासभं युव-मिति गर्दभ " मिति प्रतिनियत निर्देशान्यथानुपपत्त्या गौ-रवाश्रयणेनापि परिसंख्या फलकत्वं । नच लिंगादेव युंजाथामिति मन्त्रस्य गर्दभांगत्वसिद्धे नायप्रतिनियत निर्देशइति वाच्यम् , युव मिति पुरुषाश्वयो रुपादानेन लिंगसाधारण्यात् । अतः तत्रागत्यान्य-परिसंख्याफलकत्वांगीकारपि न प्रकृते तदाश्रयणं । अत एव यत्र प-रिसंख्यांगीकारेपि न गौरवं, तत्र वाक्यस्याभ्युदयशिरस्कत्व याजुर्वे-दिकप्रायश्चित्तादिप्राप्तिरूप फलान्तर तात्पर्यकत्वेपि परिसंख्याफ-लकत्वं । यथा 'आज्यभागौ यजती'त्यादौ । अत एव क्वचिदेवनियमविधित्व-संभवे ऽपूर्वविधित्वानंगीकारः, यत्रा पूर्वविधित्वं गौरवपराहतम् । यथा हविषादौ- व्यवस्थार्थत्वसंभवेगुणफलसम्बन्धस्या दृष्टान्तर कल्पनापाद-कस्य, नतु सर्वत्र , "पुरोडाशंप्रथयती" त्यादौ अध्वर्युकर्तृकत्व नियम-फलकत्वेपि याजुर्वेदिक प्रायश्चित्तप्राप्तिफलकत्वेना पूर्वविधित्वावश्य-म्भावात् । अत स्सर्वत्रैव प्रायशः फलसांकर्यसत्वेन मूले क्वचित् केनचिद्व्यवहारस्यै च्छिकत्वा त्तत्रेतरलक्षणातिप्रसंगकथनं न युज्य-ते । अतश्चोक्तलक्षणानां तदुदाहरणानांच वार्तिकाद्युक्ताना मनुपप-त्त्यभावात् विधिरसायनोक्तलक्षणाक्षेप उदाहरणाक्षेपश्च न संगच्छे-ते । आक्षेपाप्रसंगेन न्यायशैथिल्यकरणन्तु तत्तदधिकरणप्रसंगेन तत्र तत्र प्रायशो निराकरिष्यत इति विधिरसायनोक्तदूषणाना मनवकाशः ।

१३ - (सू) - अर्थवादोवा ॥ १ - २ - ४९ ॥ (सि - ४)

" उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं पृथयती " त्यत्र मन्त्रोपादानं "यज्ञपतिमेवे" त्यर्थवादालम्बनार्थं । आलम्बनप्रकारश्च पूर्वमेव प्रदर्शितः ।

यत्तु - प्रथनस्याप्यर्थप्राप्तत्वेना विधेयत्वा द्विधिशेषत्वाभावेनार्थ-वादत्वस्यैवा नुपपत्तिरिति, त त्प्राप्तस्यापि प्रथनस्या ध्वर्युकर्तृकत्वार्थं , विधानोपपत्तेः परिहर्तव्यं । तस्मा द्यज्ञपतिप्रथन फलकत्वेन पुरो-डाशप्रथनं स्तोतुं मन्त्रोपादानम् । नचयज्ञपतिप्रथनस्य पुरोडाश-

प्रथनफलत्वज्ञापनार्थत्वेन रात्रिसत्रव न्मन्त्रोपादानंविनाप्यर्थवादोपपत्तिः, पुरोडाशप्रथनस्य पुरोडाशसंस्कारार्थत्वेन परार्थत्वा दर्थवादस्य फलकल्पकत्वानुपपत्तेः । नच सूक्तवाकन्यायेन मन्त्रादेव फलकल्पनोपपत्तेः मन्त्रोपादानंविनाप्यर्थवादोपपत्तिः, वैषम्यात् ; तृतीययेतिकरणेन वा यत्र मन्त्रविनियोग स्तत्र सकलस्य मन्त्रस्य क्रियांप्रति करणत्वावगमात् उत्सर्गत स्ताव दय मर्थः प्रतीयते सकलेनापि क्रियैव प्रकाशनीयेति, तदसम्भवेचा वगतक्रियासम्बन्धं द्रव्यादि, तस्या प्यसम्भवे स्वार्थस्य क्रियासम्बन्धकल्पनं , तस्याप्यसंभवेच समवेतमर्थं स्तोतुं स्वार्थस्य तदुपसर्जनत्व कल्पनमिति । तद्यथा " सूक्तवाकेन प्रस्तरंप्रहरती " त्यत्र सकलस्य सूक्तवाकस्य तृतीयावगतकरणतान्यथानुपपत्त्या प्रहरणक्रियाप्रकाशकत्वावगतावपि तदसम्भवेऽवगतक्रियासम्बन्धंप्रस्तराख्यं द्रव्यं " यदेनेन हविषे"त्यादिपदैःप्रकाश्यते, अवशिष्टैश्चाग्न्यादिपदैः आयुरादिपदै श्चस्वार्थस्य फलदेवतात्वेन सम्बन्धकल्पनं, तस्या प्यसम्भवे"इदंद्यावे"त्यादिपदानां समवेतद्रव्यदेवताफल स्तावकत्वमात्रकल्पनमिति । एवं "ममाग्ने वर्चो विहवे ष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाती" त्यादावितीति करणविनियुक्तेप्यन्वाधानस्य वर्चःप्रभृत्यानुषंगिकफलकल्पनं द्रष्टव्यं । यत्रापि क्रमादि विनियुक्तो मन्त्रः, यथा उपांशुयाजादौ याज्यानुवाक्या रूपः, तत्रापि क्रियाप्रकाशनासम्भवे स्वार्थस्य देवतात्वादिना क्रियासम्बन्धकल्पनमिष्टमेव । तत्र त्वेतावा न्विशेषः, यत्क्रमादिविनियोज्ये यागापेक्षित देवताद्येव क्रियासम्बन्धित्वेन कल्प्यते, नतु सर्वमन्त्रप्रतिपाद्यं, एकसंबन्धकल्पनेनापि मन्त्रस्य प्रयोजनाकांक्षानिवृत्तेः, तृतीयादिविनियुक्तव त्सकलमन्त्रकरणत्वानवगमाच्च । प्रकृतेतु "उरुप्रथस्वे"त्यस्यांलिंगविनियुक्तत्वात प्रथन क्रियाप्रकाशकत्वेनैव मन्त्रनैरकांक्ष्योपपत्तेः सूक्तवाकादिवत् सकलस्य करणत्वानवगमेन फलकल्पकत्वानुपपत्तिः । नचैवं "ममाग्ने वर्च" इत्यस्यापी न्धाना इति लिंगादेव विनियोगात् फलकल्पकत्वानापत्तिः, इन्धाना इति लिंगा दग्निधारणार्थत्वावगमेपि आद्याग्निधारणमात्रार्थ-

त्वस्य "इति पूर्वं मग्निं परिगृह्णाती"ति विधिविनाऽसिद्धेरितिकरणविनियुक्तत्वेन फलकल्पकत्वोपपत्तेः । नहि पूर्वमितिपदं पूर्वाग्निरूपाहवनीयपरं, गार्हपत्येइन्धानस्य विनियोगात्, तत्वेपि वा इतिकरणविनियुक्तत्वात्फलकल्पकत्वे नकिञ्चिद्बाधकं । प्रकृतेतु लिङ्गविनि युक्तत्वात न प्रथनफलत्वं यज्ञपति प्रथनस्य कल्पनीयम्, किन्तु प्रथनफलानुवादकत्वमेव, "आयुर्दाअग्ने" इत्यादिवत् " उरुते यज्ञपतिः प्रथता " मित्यस्य द्रष्टव्यं । तस्मान्नान्त्रवर्णिक फलकल्पनानुपपत्ते रर्थवादालम्बनार्थं मुक्तविध यामन्त्रोपादान मर्थवदिति सिद्धम् । यद्यपिच मन्त्रोपादानाभावेपि लैंगिक विनियोगेन मन्त्रस्य प्राप्तत्वात तावतैव स्वाभिप्रेत स्तुत्यालम्बनसिद्धिः । तथापि स्पष्टीकरणार्थमन्त्रोपादानम् ।

१४ - (सू) - अविरुद्धं परम् ॥ १ - २ - ४६ ॥ (सि - ९)

यत्तु नियतक्रमाम्नानं, तदर्थपरत्वे नियमादृष्टकल्पनया प्यविरुद्धं । आवश्यकीच क्रमनियमादृष्टकल्पना पूर्वपक्षिणोपि, क्रमान्यत्वेपि मंत्रोच्चारणे विशेषानवगमेनोच्चारणादेवा दृष्टोत्पत्तौ बाधकाभावात । प्रयाजादिक्रमव दुच्चारणक्रमस्याप्यदृष्टार्थत्वा-वश्यम्भावात् ।

१९ - (सू) - संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भ स्संस्कारत्वात् ॥
॥ १ - २ - ३७ ॥ (सि - ६)

याच "अग्नीन्विहरे"ति संप्रैषेबुद्धबोधासम्भवा दभिधानरूपकर्मगर्हाभिहिता, सास्वाध्यायकालीन ज्ञानस्यक्षणिकत्वेन नष्टत्वात स्मरणाख्यसंस्काररूपबोधसम्भवेन नोपालम्भः । प्रैषनियमाच्च नोपायान्तरस्य पूर्वपदार्थसमाप्त्यादेःस्मारकत्वं । नचैवं " विभूरसी " त्यादिमन्त्रान्तरस्यापि विहरणांगत्वेनानाम्नाना त्प्रैषानर्थक्यं, मन्त्रद्वयाम्नानबलात् स्मृतिदार्ढ्यहेतुत्वेन प्रैषस्य वा सांगाग्निविहरणभावनास्मारकत्वात " विभूरसी " त्यादेश्च अग्निविहरणमात्र स्मारकत्वात्, अग्निविहरणांगभूत मन्त्रस्मारकत्वेनैव प्रैषार्थवत्वोपपत्तेः ।

१६ – (सू) अभिधानेऽर्थवादः ॥ १-२-४८ ॥ (सि - ७)

" चत्वारिशृङ्गे " त्यस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशनार्थं चतस्रो होत्राः, त्रीणि सवनानि, द्वे पत्नीयजमानौ, सप्त छन्दांसि, त्रिभिः वेदैः, बद्धः, कामान्वर्षतीति वृषभः, रोरवीति-फलार्थं म्मह्यं कुरुते त्या· वेदयति, महोदेवः, मर्त्यान्-मनुष्यान् , अधिकारित्वेन स्वीकृतवानिति गौण्यावृत्त्या यागस्तुतिरिति भाष्यकारेण व्याख्यातं । तद्विनियोगा ननुसारित्वात् वार्तिककृतान्यथा व्याख्यातं । अयंहि ऋग्वेदे विषुव त्संज्ञके एकाहे अतिदेशप्राप्तेषु होत्रादीनां श्चतुर्णां आज्यसंज्ञकेषु श· स्त्रेषु मध्ये होतु राज्ये ' आग्नेयं होता शंसती ' ति वचना दग्निस्तावके विनियुक्तोऽग्निप्रकाशक इत्यविवादम् । विषुवतश्च "सूर्यदेवत्यं ह्येत दह" रिति श्रुते रादित्यदेवतात्वेन संस्तवा त्तेजस्त्वसामान्या[दा]दित्यरूपे णाग्नेः स्तुतिरूपं वर्ण्यते । चत्वारोदिवसयामाः, त्रयः शीतोष्णवर्षकालाः, द्वे अयने, सप्त अश्वाः, यस्य, सः, सवनत्रये बद्धः, वृष्टि हेतुत्वात् वृषभः, रोरवीति गर्जितेन, " महोदेवोमर्त्यानाविवेश " इत्सा हकारित्वात् । इति । अतश्च यद्यपि स्तोत्रशस्त्राणा मदृष्टार्थत्वा न्नास्य कर्मसमवेताग्नि प्रकाशनार्थत्वं, तथापि त्रयो अस्य पादा इति सर्वना· म्ना सन्निहिताग्निपरामर्शेना ग्निस्तुत्यर्थत्वेना वधारणा न्नानर्थक्यम् । एवं " ओषधे त्रायस्वैन " मित्यादावप्यचेतने स्तुत्यर्थं चैतन्याध्या रोपेण सम्बोधनरूपत्व मुपपादनीयम् ।

१७ - (सू) गुणादविप्रतिषेधस्स्यात ॥ १-२-४९ ॥ (सि-८)

यस्तु – " अदितिर्द्यौ रदिति रन्तरिक्ष " मित्यादा वर्थविप्र ति षेधशङ्कितः, स द्युत्वादीनां स्वरूपेणाविवक्षितत्वा द्गौण्यावृत्त्या स्तुत्यर्थ मेवोपात्तत्वा त्वमेवमाता त्वमेवपितेत्यादिवन्नदोषाय ।

१८ - (सू) विद्याऽवचनमसंयोगात् ॥ १-२-९० ॥ (सि - ९)

यत्तु - स्वाध्यायाध्ययनकाले ऽर्थप्रकाशनानभ्यासरूपं विद्याया - अवचनं, तत्कर्मकालएवार्थाभिधानस्याभ्यासमन्तरेणैव सौकर्यादिति द्रष्टव्यम् ।

१९ - (सू) सतः परमविज्ञानम् ॥ १-२-९१ ॥ (सि - १०)

यदपि - परमर्थाज्ञानाख्यं कारण मुक्तं, तत्सत एवार्थस्य प्रमादाळस्यादिना ऽ विज्ञेयत्वाद्द्रष्टव्यम् । अर्थसत्तावधारणं तु निगमानिरुक्त व्याकरणा प्रकरण ऋषि देवतास्मरणादिना यथासम्भव मुपपादनीयम् ।

तद्यथा-

" अम्यक्सात इन्द्रऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति
अग्निश्चिद्धि ष्मातसेशुशुक्का नापोनद्वीपं दधतिप्रयांसि ॥ "

इत्यस्यामृचि छन्दोमद्वितीयेहनि विनियुक्ताया मगस्त्येन ऋषिणा इन्द्रोमरुत्वान् धनं प्रार्थितः । अतएव " त्वन्तूनइन्द्रतं रयिन्दा " इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धा दय मर्थो वगम्यते । हे इन्द्र! ते, यात्रऋष्टिः-आयुधविशेषः, अम्यक् - अमा - सह अञ्चतीत्यम्यक् - नित्यं सहचारिणी अतिवल्लभापि सा, त्वत्प्रसादेन, अस्मे - अस्माकमेव; येपि मरुतः - मेघाः, सनेमि - पुराणं, अभ्वं - तोयं, जुनन्ति - क्षिपन्ति, ते प्यमी त्वत्प्रियसखाः , अस्मे - अस्माकमेव; कीदृशी ऋष्टिः? अतसे - शुष्कतृणे, शुशुक्कान् - दीप्तवान् , अग्निरिव, हिस्मप्रसिद्धौ, चिद्धीत्युपमार्थः; कीदृशाश्च मेघाः? ; नेत्युपमार्थे, आपो यथा, द्वीपम् - पुळिनं प्रति, प्रयांसि - अन्नाद्यानि, दधति - धारयन्ति, तद्वत् । एवं साधारणद्रव्योभत्रानस्माकं, रयिं - धनं, दाः - देहि, इति ॥

मीमांसाकौस्तुभ द्वितीयाध्याय प्रथमपादस्थानां सूत्राणां अकारादिक्रमेण सूची ।

सूत्राणि-

आहत्यसूत्राणि ॥ ४८ ॥

मीमांसाकौस्तुभ द्वितीयाध्याय प्रथमपादस्थाना माधिकरणानां सूची ।

श्रीरस्तु ।
श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

मीमांसाकौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ।)

अपूर्वाधिकरणम् ।

१ - (सू) भावार्थाः कर्मशब्दा स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैषह्यर्थो वि [भि] धीयते ॥ २ - १ - १ ॥

एव मुक्तेषु धर्मप्रमाणेषु अधुना प्रमेयभूतं धर्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्रापि धर्मप्रमाणेषू क्तेषु अर्था देतत्प्रमाणप्रतिपाद्यो धर्म इत्येवं सामान्यतो धर्मस्वरूपावगतावपि कात्स्न्येन तदनवगमा दिदानीं धर्मस्वरूपस्य विशेषतो वगत्यै तद्गतानेकस्वरूपो भेदो निरूप्यते । अतश्च उत्सर्गापवादाभ्यां भेद एवाध्यायार्थः । तत्रापि प्राधान्येन भावनाभेदो निरूप्यते । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्ध्यर्थं, अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदेन तदवच्छिन्नभावनाया भेदस्य शब्दान्त राधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । इदं च प्रायिकं, अत एव धात्वर्थभेदा भावेपि गुणादिप्रमाणेना पतन् भावनाभेदोपि गुणफलाधिकारेगां क्रियत एवेति वक्ष्यते । अपूर्वभेदस्तु भावनाभेदानुनिष्पादितया । सतिहि व्यापाररूपभावनाभेदे फलभेदाधीनत्वा द्व्यापारभेदस्य फल भूता पूर्वभेदसिद्धिः सुलभैव । अतश्च धात्वर्थभेदापूर्वभेदयो र्भाव नाभेदसिद्ध्यर्थत्वात्फलस्वरूपत्वेपि प्राधान्येन भावनाभेदस्यैव शब्दा न्तरादिभिः षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यत्वात स एवैकोध्यायार्थः । तत्र च मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणनिरूपणस्य धर्मस्वरूप

निरूपणं प्रति हेतुत्वात् तदनन्तर मेतदारम्भो नायुक्तः । अंगत्वादि-निरूपणस्यापि प्रमाणाधीनत्वे सत्यपि भेदापेक्षत्वस्या प्यधिकत्वा दयमेव भेदनिरूपणावसरः । तत्रच प्रतिपाद्यस्य भावनाभेदस्या पूर्व भेदाधीनत्वात् अपूर्वस्यच साक्षाद्भावनाजन्यत्वाभावेन द्वारीभूतधात्वर्थादि जन्यत्वप्रतीतेः तद्भेदादेव भेदोवसीयते, नान्यथा, व्यापकाभावे व्याप्या भावस्य नियतत्वात् । धात्वर्थादीनांचा पूर्वजनकता फलकरणत्वा धीनेति प्रथमं फलसम्बन्धएव किं धात्वर्थस्य, उत सोमादिद्रव्यस्ये-ति विचार्यते ।

यद्यपिच "व्रीहीन् अवहन्ति, व्रीहीन्प्रोक्षति" इत्यादेः द्विती ययैव व्रीह्यादेः कर्मत्वावधारणात् परिशेषेणैव धात्वर्थस्य करणत्वा वगतेः, "दध्ना जुहोति" "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यादेश्च होमस्य प्राप्तत्वेन अविधेयत्वात् विधेयस्य गुणस्यैव करणत्वावगते स्सन्देहाभावेन नोदाहरणत्वम्; अतएव एतदधिकरणापवादभूते-"तानि द्वैध" मित्यादौ इन्द्रियकामाधिकरणेच तयो रुदाहरणत्व मिष्टम्; तथापि "सोमेन यजेत" "सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्च सकाम" इत्यादौ किं होमादीनां फलभावनाकरणत्वं उत धात्वर्थ-स्यैव तदिति विचार्यते ।

अत्रच - अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वा दपूर्वभेदस्य चाध्यायार्थभूत भावनाभेदफलत्वात् पादाध्यायसंगती स्पष्टे । अनन्तरातु स्रुवाद्यवदानानां कार्यविशेषेनिरूपितेसंप्रति स्वर्गादिरूपकार्यस्य करण विशेषनिरूपणा द्रष्टव्या । एतद्विचारोपोद्घातत्वेनापि किं सर्वेषामेव फलभावनाकरणत्वं, उत इतरपदार्थविशेषितस्यैकस्यैवेति चिन्तनीयम् ।

तत्र प्राथमिकभावनासम्बन्धस्य हि तावत्सर्वेषामेव पदानां सि द्धान्तिनोपि सम्मतत्वात् पाष्ठिकः फलान्वयोपि सर्वेषामेवा गृह्यमा-णविशेषत्वा द्भवतुमुचितो नत्वेकस्यैव फलान्वय इतरेषान्तु तदर्थ-

त्वमिति । नहि गृह्यते विशेषो यदेकस्यैव करणत्व न्नेतरेषामिति, समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्य कारकश्रुत्या सोमादीनामपि चाविशेषेण फलभावनाकरणत्व प्रतीतेः, सति सम्भवे प्रधानान्वय[बाधस्या]स्य न्याय्यत्वाच्च । एकस्य फलान्वयिनः फलगुणान्वये वैरूप्यस्य मत्वर्थलक्षणाया वा प्रसंगापत्तेश्च । अतश्च सर्वेषां फलसाधनत्वादेकेनापि वाक्येन तत्तत्करणभेदभिन्न भावनाविधानोपपत्तेः सत्रे एकैकस्य फलभोक्तृत्ववदेकैकस्य प्रत्येकमेव फलसाधनता, तावत्फलार्थिनस्तु सह प्रयोगेपि नक्षतिरितिकेचित् । भिन्नप्रयोग विधिविहितानां सहप्रयोगे प्रमाणाभावेन एका[र्थानेक]र्थत्वेन काम्यकर्मणामिव विकल्पएवेत्यन्ये । वस्तु तस्तु द्रव्यक्रियादिरूपेणकरणानां भेदेपि तेषां परस्परसापेक्षत्वात भावना भेदकत्वानुपपत्ते रेकस्यां च भावनायां तृतीयादि बलेन करणानां नैरपेक्ष्यावगमेप्य रुणैकहायन्योरिव द्रव्यक्रिययोः परस्परापेक्षत्व स्वाभाव्येन तृतीयाद्यवगत नैरपेक्ष्यस्य चोपादेयतावत्करणातिरिक्त विषयत्वाभ्युपगमात् दर्शादिवच्चैकपदोपादानाभावे प्त्येक वाक्योपादानात् साहित्यप्रतीते स्तस्यचोपादेयगतत्वेन विवक्षितत्वा त्समुच्चित साधनत्वाभावेपि साधनानां समुच्चयोपपत्तिरिति प्राप्ते -

अनेकादृष्टकल्पनापत्ते र्न सर्वेषां फलसम्बन्धः । तथाहि - फलतद्भावनाभेदांगीकारे ताव त्पक्षद्वये प्यदृष्टभेद स्स्पष्टएव । भावनैक्यांगीकारेपि सत्यपि परमापूर्वैक्ये तत्त त्करणजन्योत्पत्त्य पूर्वभेदावश्यंभावा दनेकादृष्टकल्पना । नच - करणानां परस्परसापेक्षत्वेन क्रमिकत्वाभावा देकमेवोत्पत्त्यपूर्वं कल्प्यतामितिवाच्यम् , तृतीयादिनावगतस्यान्योन्य निरपेक्षकरणत्वस्य कार्यनिरूपितत्वावश्यंभावात फले फलापूर्वेवा तदसम्भवेनोत्पत्त्यपूर्व निरूपितत्वावगते स्तद्भेदस्या परिहार्यत्वात् । अत एव दधिपयोयागयोः क्रमिकत्वाभावेप्युत्पत्तिवाक्यावगत नैरपेक्ष्यबलादेवोत्पत्त्य पूर्वभेदोंगीकृतः श्रीगुरुचरणैः । अतोनेकादृष्ट

कल्पनापत्तेरमत्या प्रधानसम्बन्धत्यागो मत्वर्थलक्षणांगीकरणंच न विरुद्ध्यते । तेन धात्वर्थविशिष्टसोमादिविधानं सोमादि विशिष्टधात्वर्थविधानं वा नानुपपन्नं । तथाहि - धात्वर्थात्फलपक्षे तस्मादेवापूर्वं, सोमादीनान्तु दृष्टविधयैव धात्वर्थागत्वम् । एवं सोमादिभ्यः फलपक्षे तेभ्यएवापूर्वं, धात्वर्थस्तु निर्व्यापाराणां सोमादीनां फलजनकत्वानुपपत्तेः आश्रयत्वेन दृष्टविधयैव सोमाद्युपकारकः । विशिष्टविधिना सोमाद्यंगत्वस्वीकाराच्च आश्रयस्य प्राकरणिकत्वाभावेपि न क्षतिः । तेना नेकादृष्टकल्पनाभावादितरविशिष्टस्यैकस्यैव फलसम्बन्धः ।

नच विनिगमनाविरहात्सर्वेषामेव फलसम्बन्धसिद्धे रनेकादृष्टकल्पनमपि फलमुखत्वा न्न दोष मावहतीति वाच्यम् , भावार्थाधिकरण वक्ष्यमाणरीत्या विनिगमकस्य सत्त्वात् । तस्मा देकस्यैव फलसम्बन्धइति सिद्धम् ।

यदाचैकस्य, तदा किं धात्वर्थस्य, उत उपपदार्थस्य ? इति विचार्यते । तत्र फलस्य साध्यत्वात्सिद्धरूप साधनापेक्षायां योग्यत्वा त्सोमादेरेव करणत्वेनान्वयो न त्वसिद्धस्य धात्वर्थस्य, साध्यस्य साध्येन तत्त्वेनासम्बन्धात् । अतश्च योग्यतारूपलिंगात्तावत्सोमादेरेव करणत्वम् ।

नच - शब्दगतप्रत्यासत्त्या धात्वर्थस्यैव कथंचि त्स्वकारकसम्पादनेन योग्यता मापन्नस्य करणत्वावगतेः पदश्रुत्या लिंगं बाध्येतेति वाच्यम् , फलपदापेक्षया द्वयोरपि पदान्तरोपात्तत्वेन फलसम्बन्धे पदश्रुत्यभावात् । प्राथमिकभावनासम्बन्धे विद्यमानाया अपि तस्या विरोधाभावेन सोमाद्यन्वय बाधकत्वाभावाच्च । नहि प्राथमिको भावनान्वय स्सोमादीनां सिद्धान्तिनो नभिमतः, सप्तमाद्याधिकरणे सर्वेषां भावनान्वयस्य व्युत्पाद्यमानत्वात् ।

ननु - यस्य यस्य भावनासम्बन्धे यद्यत्प्रमाणं तद्गतबलवत्त्वे नैव पार्ष्ठिकफलसम्बन्धे निर्णयांगीकरणात् धात्वर्थस्यच पदश्रुत्या भावनान्वयात् तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तो लिंगबाधोपपत्तिरिति वाच्यम् ; तर्हि सोमाद्यन्वयबोधिकायाः कारकश्रुतेः पदश्रुत्यपेक्षया पि प्रबलत्वेन तथा लिंगोज्जीवनात । तथाहि - पदश्रुतिर्हि सन्निधानत्वात् स्थानरूपा भवेत् ,[बोधक] एकवाक्यगत सन्निधानत्वा द्वाक्य रूपा, उभयथापि श्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम् । अस्तु वा एकपदत्वात श्रुतिरूपत्वम् , नह्यत्र संसर्गोन्यसंसर्गवत्संसर्गविधया भासते, तथासति प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति साहित्यरूप संसर्गांशे अनुशासन वैयर्थ्यापत्तेः, अपितु पदार्थविधयैव शक्त्या निरूढलक्षणया वा, अतश्च यद्यपि एकपदस्थले सामान्यतो न्वयस्याप्युपात्तत्वा च्छ्रुतिरूपत्वं, तथापिसोमादौ करणतारूपविशेषस्य तृतीयया शक्त्यैवोपात्तत्वात कारकश्रुते र्बलवत्त्वमिष्टमेव, अतश्च तदुपजीवितेन लिंगेन सोमादीनामेव पार्ष्ठिकफलसम्बन्धावगमात् धात्वर्थो यथैव स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन भाव्यत्वात्प्रच्यावित स्तथैव करणत्वा दपीति पदश्रुत्या इतिकर्तव्यतांशे निपततीति सिद्धं धात्वर्थविशिष्टस्य सोमादेरेव फलकरणत्वं । इति प्राप्ते-

अभिधीयते, न होमादेः फलसम्बन्धः । सहिभावनान्वय नैरपेक्ष्येणवा भ्युपगम्यते, उत तदन्वयोत्तरकालंवा । नाद्यः, कारकाणां परस्परान्वया नंगीकारात। भावनावाचिनः कृञोहिसम्बन्धयर्थकेण्वुलादि प्रत्ययेकृते कारकादिशब्द व्युत्पत्तेः क्रियासम्बन्धित्वमेवकारकत्वं, तदसति क्रियासम्बन्धे बाध्येत, अतो नकारकाणां परस्परसम्बन्धः। सोमादिपदानां फलपदान्वये फलपदस्य च भावनापदान्वये फलपदाति रिक्त सुबन्तार्थप्रकारक शाब्दबोधत्वावच्छिन्नंप्रति फलपदजन्योप स्थितिः कारणं, फलप्रकारक शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतिच प्रत्ययज

न्योपस्थिति रित्यनेक कार्यकारणभावकल्पना गौरवापत्तेश्च । अतो लाघवाद् सर्वेषां कारकाणां भावनाया मेवान्वया न्नतावत्सोमादे स्तद्न्वय नैरपेक्ष्येण फलान्वयो भ्युपगमन्तुं युज्यते । तेन भावनान्वयो त्तरं पार्ष्ठिकफलान्वयोवाच्यः । सचासौ भावनावच्छेदकीभूतस्य धात्वर्थस्यैव वक्तुमुचितो न तदनवच्छेदकीभूतानां द्रव्यगुणादीनां । अतो धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धोयुक्तः ।

सूत्रन्तु - ये भावनावच्छेदार्थाः, कर्मशब्दाः-धात्वर्थाः, इति यावत , तेभ्य एव, अपूर्वोत्पत्तिरूपाया फलोत्पत्तिरूपाया क्रिया, प्रतीयेत, कुतः? एषह्यर्थो विधेयफलभावनावच्छेदकत्वेन सम्बद्ध्यते, नतु द्रव्यगुणादिरूपः,इति व्याख्येयम् ।

२ - सू - सर्वेषां भावोर्थ इति चेत् । ॥ २ - १ - २ ॥

ननु धात्वर्थस्यापि न कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन भावनावच्छेदकता, पचति- पाकंकरोति पाकेनकरोत्योदनमित्येवं प्रकारेणैव विवरणात्, तच्च कारकत्वं द्रव्यगुणादिष्वप्य विशिष्टमिति भावनावच्छेदकत्वा विशेषात् सर्वेषामेव फलसम्बन्धप्रसक्तौ योग्यतारूपलिंगात् द्रव्यादेरेव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति चेत् ?

३ - सू - येषा [मु] न्तूत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धि स्तानि नामानि तस्मा त्तेभ्यः पराकांक्षाभूतत्वात् [स्वे प्रयोगे] ॥ २ - १ - ३ ॥

४ - सू - येषां तूत्पत्तौ अर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मा त्तेभ्यः प्रतीयेत [रन्] [ताश्रितत्वा त्प्रयोगस्य] ॥ २ - १ - ४ ॥

न सोमादेः फलसम्बन्धः, तथात्वे प्रतिपदाधिकरणोक्तस्या नेकादृष्टकल्पनप्रसंगस्या निवारणात् ।

तथाहि - सोमाद्यावदेक मपूर्वं मावश्यकं, यागस्यापि नदृष्टविधया सोमोपकारकत्वमिति ततोप्यपरंकल्प्यम् । यागस्याश्रयत्वेन दृष्टविधयैव सोमोपकारकत्त्वमितिचेत? किमिदं आश्रयत्वंनाम? अवान्तर व्यापार

रूपत्वंवा, जन्यत्वमात्रंवा, संस्कारकत्वंवा ? नाद्यः, तथा सति यागस्यापि फलजनकत्वावश्यम्भावात् तस्यचापूर्वमन्तरेणानुपपत्तेः । नहि यागसोमयो रेका पूर्वजनकत्वं संभवति । अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिमद्भेदे भेदस्यावश्यकत्वात् । नाद्वितीयः, यागानुष्ठानस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेः । नह्यस्येन्द्रियकामादिहोमव त्प्रयोजनान्तरं क्लृप्तमस्ति । अतश्च तस्य फलान्तरकल्पने पुनरदृष्टान्तरकल्पना तदवस्थैव । नापितृतीयः, यागस्यावघातादिव त्संस्कारकत्वायोगेन प्रोक्षणादिव दृष्टद्वारकत्वावश्यम्भावात् । अतश्च यागस्यफलसम्बन्धे तस्मादेवापूर्वं । सोमादेस्तु सत्यपि प्राथमिके भावनाकरणत्वे पाष्ठिकफलसम्बन्धांगीकारे अपूर्वान्तरकल्पनापत्ते दृष्टविधया यागसम्बन्धएव पाष्ठिकोंगीक्रियते, तना दृष्टकल्पना लाघवार्थं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धः ।

अयमेवचार्थो धातूपपदार्थस्वरूपनिरूपणद्वारेण[मुखेन]सूत्रकृतोक्तः। ये[ए]षामुच्चारणएव स्वेवाच्ये [स्ववाक्ये]निष्पन्नरूपस्योपलब्धिः,तानि नामानि, तस्मात्तेभ्यस्साधनाकांक्षा.परा-दूरे,नास्तीतियावत् । तदुच्चारणकाल एव तदर्थानां सिद्धत्वप्रतीते स्त त्साधनत्वेन यागादिविधानं नदृष्टविधयोपयुज्यत इत्यदृष्टं कल्प्यम् । येषान्तूत्पत्तौ-उच्चारणकाले, स्वेर्थेप्रयोगोनविद्यते-स्वार्थोनविद्यतइतियावत्, तान्याख्यातानि, तस्मात्तदर्थेभ्यो निष्पन्नरूपत्वेन प्रतीयमानेभ्य स्साधनाकांक्षा झटिति प्रतीयेत । अतस्तत्साधनत्वेन विधीयमानं सोमादि दृष्टविधयैवो पयुज्यत इति अनेकादृष्टकल्पनाभावा द्धात्वर्थादेव फलमिति भावः ।

ननु – सम्भवत्यपूर्वाख्या वान्तरव्यापारद्वारा फलकरणत्वे क्रियारूपाश्रय व्याप्यत्वं विना फलकामनायां सत्यां स्वतएवा पूर्वोत्पत्तिद्वारा फलोत्पत्तिप्रसंगेन विधिवैयर्थ्यप्रसंगात् आश्रयाकांक्षो पपत्ते राश्रयस्यापि गुणनिष्ठ कृति फलजनकतानिर्वाहार्थत्वेन दृष्ट–विधयैव इन्द्रियकामहोमव त्फलान्तराभावेपि सोमाद्यंगत्वोपपत्ते र्ना नेकादृष्टकल्पना, सत्यामपिचा नेकादृष्टकल्पनायां सत्यपिच गुणनि-

ष्टकार्यतानिरूपित यागनिष्ठ करणत्वकल्पनाकृते गौरवे सोमादीना-मपि भावनावच्छेदकत्वा विशेषा त्प्रथमसूत्रोक्तं धात्वर्थस्यैव भावना वच्छेदकत्वं नैवोपपादितं,इत्यत आह -

९ – सू - आश्रितत्वा त्प्रयोगस्य ॥ २ - १ - ९ ॥

यद्यपि ताव त्प्राथमिकभावनासम्बन्ध वेळायां " सोमादे रपि करणत्वमविशिष्टम् । तथापि पार्ष्ठिकः फलसम्बन्धो य-द्गतं प्राथमिकभावनासम्बन्ध बोधकप्रमाणबलवत्त्वं तस्यैव वक्तु मुचितो नान्यस्य धात्वर्थस्य । तथाहि – यद्यपि तावत्सोमा-देः करणत्वं श्रुत्या, लक्षणयाच धात्वर्थस्य । तथापि प्रत्ययार्थस्य भावनायाः प्रकृत्यर्थं प्रति "तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येने" ति स्मृत्या प्रा-धान्यस्या नुशासितत्वात् व्रीहीं नवहन्तीतिवत् प्राधान्ये वगते या-गस्य श्रुत्यैव तदंगत्वोपपत्तिः ।

नच – प्राधान्यस्यानुशासनेपि प्रत्ययस्य भावनामात्र एव शक्तिक-ल्पनेन तत्प्राधान्यस्य लक्षणादिनापि भानोपपत्तौ तत्र शक्त्यकल्प-ना न्न व्रीहीन वहन्तीतिव त्प्राधान्यस्य श्रौतत्वेनांगस्य श्रौतत्वमिति वाच्यम् ; सत्यपि प्राधान्यस्य लाक्षणिकत्वे परिपूर्ण पदं पदान्तरे-णान्वेतीति न्यायेन सोमादिपदानां भावनापदान्वये तस्य परिपूर्ण-त्वापेक्षणात् ततः पूर्वमेव यागादेरंगत्वावगतेः तदुत्तरभाविनः सो-माद्यंगत्वस्य दौर्बल्यात् । अतश्च यथैवाग्नेयादिवाक्ये ऽष्टाकपालादीनां करणत्वस्य लाक्षणिकत्वेपि उपजीव्यत्वेन पूर्वभावित्वा त्तदुत्तरभावि श्रौ-तमपि व्रीहिभिर्यजेते त्यादौ व्रीहीणां करणत्वं परम्परासम्बन्धेनैव निर्वाह्यते, एवं सोमादे रपीति सिद्धं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध स्सो मादीनां तदर्थतेति । प्रयोजनंतु सर्वेषां फलसम्बन्धपक्षे विहितयोः क्रियाद्रव्ययो रसम्भवे, काम्ये संकल्पोत्तरं नित्ये ततः पूर्वमपि न

प्रतिनिध्युपादानं, उभयो रदृष्टार्थत्वेन प्रयाजादिवत् प्रतिनिध्यभावात। प्रारब्धप्रयोगा परिसमापननिमित्तदोषपरिहारार्थन्तु यत्किञ्चिदनियत द्रव्यक्रियोपादानेन प्रयोगसमापन मिष्टमेव। नचैतावता तस्य प्रति निधित्वं, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन प्रतिनिधित्वानुपपत्तेः। एवं सोमादेः फलसम्बन्धपक्षेपि तस्या दृष्टार्थत्वात् तदप[वादे]चारे न तत्प्र-तिनिध्युपादानं। प्रक्रान्तसोमप्रयोगस्तु यत्किञ्चिदसदृशमपि द्रव्यं गृ-हीत्वा समापनीय एव। प्रधानाभावे कथं प्रयोगसमाप्तिः? शिष्ट गर्हणान्यथानुपपत्त्या प्रयोगसमाप्तिं प्रति कामनादिव त्प्रयोगप्रक्रमस्या प्यनुष्ठापकत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वेन प्रधानसत्त्वासत्त्वयो रकिंचित्कर त्वात्। नह्यत्र प्रधानफलं स्वर्गो ह्युत्पद्यते, यत्प्रधानासत्त्वे नोत्पद्येते त्याशंक्येत, दस्यतु सांगादेवोत्पत्ते र्न तादृशे विषये उत्पत्तिसम्भवः।

यत्तु नित्यस्थले प्रत्यवायध्वंसादि, तत्कामं प्रधानाभावे नोत्पद्यतां; नत्वेतावता शिष्टगर्हणान्यथानुपपत्तिकल्पित दोषपरिहारार्थं प्रयोगो न समापनीयः, प्रयोगारंभस्यैवानुष्ठापकस्य सत्त्वात्; अतो यत्किञ्चिद्द्रव्यमुपा दाय प्रयोगसमापनं युक्तमेव। नचैतावता प्रतिनिधित्वं, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः। सिद्धान्तेतु सोमादे र्दृष्टार्थत्वेन युक्त स्त दपचारे प्रतिनिधिः।

यत्तु मूले "श्येनोद्भिदादिपदानां नामताखिद्भिरपि विचारप्रयो-जनम्, श्येनादिपदार्थस्य फलसम्बन्धे धात्वर्थसामानाधिकरण्या स म्भवा न्न श्येनादिपदानां नामत्वं, अतएव तद्विचारोप्यर्थो देतदधिक रणोत्तरं द्रष्टव्य" इत्युक्तम्। तदनादरात्। तथाहि- न तावद्गुणविधित्व निराकरणार्थानां मत्वर्थलक्षणादिहेतूनां एतदधिकरणा त्पूर्वमसम्भ वः, एतदधिकरणपूर्वपक्षिणोपि यागवता सोमेनेत्येवं मत्वर्थलक्षणा-या विशिष्टविधिगौरवादेश्च सोमादिवाक्ये अवश्यांगीकार्यत्वेन त-द्भिया उद्भिदादिवाक्ये उद्भित्पदार्थस्यापि यागरूपत्वांगीकारौचित्यात

अतश्च उद्भित्पदार्थस्यैव फलभावनाकरणत्वं यजिपदं त्वर्थविशेषग्राहकमित्येवं विधः परं पूर्वपक्षोऽस्तु । नत्वेतावता नामत्वसिद्धिः, मत्वर्थलक्षणादिदोषस्य सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षे ऽप्यविशेषात् । येतु धातुपारार्थ्यवाक्यभेद तत्प्रख्य तद्व्यपदेशादि हेतवः, ते नधात्वर्थकरणत्वापेक्षा इति तन्निरूपणोत्तरमिव ततः पूर्वमप्युद्भावयितुं शक्याएव ।

यदपि - धात्वर्थस्य करणत्वासिद्धौ तृतीयान्तनामपदानां धातुसामानाधिकरण्याभावात् न तन्निमित्त नामधेयत्वोपपत्ति रित्युक्तम् । त दुक्तहेतुभिः गुणविधित्वासम्भवे सिद्धे अग्निहोत्रं जुहोतीतिव त्समभिव्याहारमात्रेणैव नामत्वे वगते सामानाधिकरण्यार्थं तात्पर्यग्राहकस्य यजेः करणत्वलक्षकत्वाङ्गीकारा दुपेक्षणीयम् ।

तस्मा त्पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं ज्यायो नतु सूत्रकृत श्शून्यहृदयतापादिका नामत्वसिद्धिरपीति सिद्धम् ॥

सूत्रन्तु - "प्रयोगस्य" - प्रयुज्यमानाया भावनायाः, समानपदोपात्तेन धात्वर्थेनैव पूर्वम् ,"आश्रितत्वात्", फलान्वयो ऽप्यौत्तरकालिकः तस्यैव स्या दि त्येवं व्याख्येयम् ॥

ननु - सर्वमिदं धात्वर्थातिरिक्त भावनासद्भावे समंजसम्, नतु तस्यामेव प्रमाणं पश्यामः । तथाहि - पच्यादिधातवस्तावत् विक्लित्त्यादिरूपफले तज्जनकव्यापारेच शक्ताः, नतु फलमात्रे तज्जनकव्यापारमात्रेवा, इत्यविवादम् । अन्यथा ग्रामो गमनवा नित्यादि प्रतीत्यापत्तेः, फलानुकूल व्यापारारम्भेपि फला नुत्पाद दशायां पाको भवतीति प्रयोगापत्ते श्च ; व्यापारापगमेपि फलसत्तादशायां पाकोविद्यतइत्यस्या प्यापत्तेश्च । नच घञन्तधातोः फलानुकूले व्यापारे शक्तिः, अन्यस्य फलमात्र इति कल्पना न्नोक्तदोषापत्तिरिति वाच्यं ; अनेक शक्तिकल्पनापत्तेः । नच तर्हि घञएव व्या

पारेशक्तिः धातोस्तु फलएवेतिवाच्यं; घञोभावप्रत्ययत्वेन धात्वर्थातिरिक्तार्थ वाचित्वानुपपत्तेः, पच्यर्थोविद्यत इत्यादिप्रयोग स्यैवंकल्पनायामपि निवारयितु मशक्यत्वाच्च । अतो न तावत्फलमात्रं धात्वर्थइति मण्डनमतं युक्तम् । नापि व्यापारमात्रम् , त्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तेः । अतोविक्लत्यादिफले तज्जनकव्यापारेच तत्तद्धातूनां शक्तिः । सापि च न फलविशिष्ट व्यापारे एका, तथात्वे फलस्य पदार्थैकदेशत्वात्पदार्थान्तरेणान्वयानुपपत्तेः; अपितु प्रत्येकमेव । तयोस्तु साध्यसाधनभाव स्संसर्गबललभ्य इति न तत्रा प्यतिरिक्ता शक्तिः । शक्ततावच्छेदकश्च तत्त द्धातुत्वं, शक्यतावच्छेदकमपि तत्तत्फलत्वं तत्त द्व्यापारत्वं च । यथा-पचतीत्यत्र विक्लत्तिः फलं तदनुकूलव्यापारश्चोभयं पच्यर्थः । व्यापारश्चात्रात्मनिष्ठः प्रयत्नो धिश्रयणफूत्कारादिकंच शरीरगतं, सर्वस्य विक्लत्यनुकूलत्वेन व्यापारत्वाविशेषात । शक्तिश्च फूत्कारत्वाधस्सन्तापनत्व यत्नत्वादिना प्रत्येकमेव, नतु सर्वानुगता, अवच्छेदक मन्तरेण तस्य निर्वक्तुमशक्तेः ।

नचैवं - सर्वकारकव्यापाराणां तत्त्वेन पच्यर्थत्वे नानार्थकत्वापत्तिः, तदाश्रयत्वेन च सर्वकारकाणां कर्तृत्वापत्ते स्तृतीयाद्यनापत्तिश्चेति वाच्यं; सत्यपि नानार्थत्वे तदादाविव बुद्धिस्थत्वस्य वक्तृविवक्षाया एव नियामकत्वात् । अतश्च यत्कारकव्यापारो यदा पच्यर्थत्वेन विवक्षितः, तदा तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विवक्षितं । अतएव काष्ठं पचति स्थालीपचतीत्यादि प्रयोगोपि संगच्छते । यदातु तद्व्यापारो नविवक्षितः, तदा तदाश्रयस्य काष्ठादे र्धात्वपात्त व्यापारजनकत्वेन करणत्वस्यविवक्षितत्वात काष्ठैः पचतीत्यादि प्रयोगोपि नासंगतः । अतस्सिद्धं पच्यादि धातूनां फल तद्व्यापारवाचित्वम् ।

किंच यत्राप्यसि भवति विक्लिद्यती त्यादौ फलमेव स्पष्टंप्रतीयते, नतु तज्जनकोव्यापारः, तत्रापि व्यापारवाचित्वं धातो रव्याहतमि त्युक्तं अस्त्यादावपि कर्त्रंशे भाव्येस्त्येव हि भावनेत्येवं वदद्भि र्वैयाकरणैः;वार्ति

क्लृप्ताच्च, तदा कश्शक्त स्सर्वजनानुभवसाक्षिकतया पच्यादौ प्रतीयमानस्य व्यापारसमूहस्य वाच्यत्वकल्पना मपह्नोतुम् । अतश्च सर्वस्यापि फलानुकूलस्य यत्नादे र्धातुनैवोक्तत्वा दाख्यातार्थत्वासम्भवेन प्रत्ययवाच्याया धात्वर्थातिरिक्तभावनाया असम्भवः । नचैवं तिङर्थाभावः, फलव्यापाराश्रयस्यैव कर्मकर्त्रादिरूपस्य तिङर्थत्वात् । तत्रापि फलव्यापारयो र्धातुलभ्यत्वा दाश्रयत्वमेव लाघवा च्छक्यतावच्छेदकम् । एव मेकत्वादिसंख्यापि तिङाद्यर्थः, वर्तमानादिकालश्च लडाद्यर्थः, प्रवर्तनाच्च लिङाद्यर्थः । तत्र फलं व्यापारं प्रति विशेषणं, कर्म च फलं प्रति, कर्ता व्यापारं प्रति, संख्या कर्तृकर्मविशेषणं, कालादिकन्तु व्यापार एव, तथैवानुभवात् । अत श्च सर्वत्र व्यापारविशेष्यक एव बोधः । नचैवं "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत स्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्ये ने" ति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यावगतेः कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विशेष्यतेति वाच्यं; "भावप्रधान माख्यातं" इति निरुक्तस्मृत्या भावशब्दवाच्यव्यापारस्य प्राधान्यावगतेः, तस्य च "धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत" इति वैयाकरणस्मृत्या धातुवाच्यत्वावगतेः, विशेषस्मृत्यनुरोधेन सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृते स्सुबादिविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

वस्तुतस्तु नेयं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः प्रत्ययार्थत्वावच्छेदेन प्राधान्यनियामिका, लिंगसंख्यादेः प्रत्ययार्थत्वेपि प्राधान्यानगीकारात् । नापि प्रधानस्य सतः प्रत्ययार्थत्वनियमपरा, "सत्त्वप्रधानानि नामानी" ति स्मृत्या लिंगसंख्यादीन्प्रतिप्रधानस्यापि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । किन्तु यत्रैव प्रमाणान्तरेण सुबर्थस्य करणत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यं प्रसिद्धम्, तदनुवादमात्रमियं स्मृतिरिति नानया व्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि विशेष्यताप्रतिबन्धः । एवंच पचतीति कर्त्राख्यातस्थले पक

अयको विक्लृत्यनुकूलो वर्तमानो व्यापारइति बोधः , पच्यत इति कर्माख्यातस्थलेच एकाश्रयका या विक्लृति स्तदनुकूला भावनेति । प० चति देवदत्तः पच्यते तण्डुल इत्यादौ देवदत्ततण्डुलयोः प्रथमान्त योः यथाक्रम माख्यातोपात्ताभ्यां कर्तृकर्मभ्या मभेदान्वयः । इतर० कारकाणान्तु यथायोगं साक्षा त्परम्परासम्बन्धेन व्यापाररूपे धात्व र्थ एवान्वय इति ध्येयम् ।

चैत्रेण स्थीयत इत्यत्र भावाख्यातेतु कर्तृकर्मणो रप्रतीतेः संख्याऽनन्वितैव, धात्वर्थान्विता वा । नचैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादि विवक्षायां द्विवचनाद्यापत्तिः, अनुशासनबलेन एकवचनस्यैव साधु त्वात् । यत्तु उष्ट्रासिका आस्यन्त इति भावेपि बहुवचनं, तद्भा० व्यकारवचना दत्रैव साध्वित्यवगन्तव्यम् । अतश्च क्वचिदप्याख्या तस्य भावनावाचित्वाभावात् कथं तस्यां समानपदश्रुत्या करणत्वा वगति रिति चेन्न; - धातोः फले तदनुकूलव्यापारे च शक्तिकल्प नाया मपि धात्वर्थातिरिक्ताया आख्यातवाच्याया भावनाया अनपह्नवात् ।

तथाहि - अनुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति वदतोनुकूलत्वं किं जन कत्वमात्र मभिप्रेतं ? प्रयोजकत्वसाधारणं वा ?

नाद्यः, विक्लृतिरूपफलजनकीभूत शरीरगतक्रियाविशेषजनक स्यात्मगतस्य प्रयत्नादे रुपक्षीणस्य फलाजनकत्वेन असंग्रहापत्तेः । नच तस्य पचतीत्यतो ननुभवादेव तदसंग्रहोप्यदोषः, पचति पाके यतते इत्येवंविधविवरणा देवानुभवस्या पह्नोतु मशक्यत्वात् ।

नाद्वितीयः , कृष्यादीनामप्यत्यन्तव्यवहितानां विक्लृति प्रयोज० कत्वेन संग्रहापत्तेः । नच फलकारण तत्कारणीभूतव्यापारयो रेव ग्रहणमित्यत्रापि किंचिन्नियामक मस्ति, उभयप्रवेशस्य गौरवग्रस्तत्वात् ।

नच फलानुकूलत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वानंगीकरणात् यत्न त्वाधस्सन्तपनत्वादीनां तत्त्वेन शक्यतावच्छेदकत्वांगीकारात यावत्सु व्यापारेषु पचेः प्रयोगप्रतीती तावतामेव वाच्यत्वकल्पना न्नातिप्रसंग इति वाच्यम् ; एवं तर्हि पचति पाके यतते पाकं करोति पाकं भावयती त्यादिविवरणाद्यत्नादीनां पाका त्पृथक्करणेन यत्नादीनां पचौ संग्रहानुपपत्तेः ।

नच यत्नादिसमभिव्याहृतपच्यादेः फलमात्रबोधकत्वकल्पनादेव व्यापारस्य पृथग्विवरणोपपत्ति रिति वाच्यम् ; तथात्वे व्यापारबोधक सामग्रीतो व्यापारबोधप्रसक्तौ तद्बोधं प्रति यत्नादिसमभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पना गौरवापत्तेः । तिबादिसमभिव्याहृतधातुत्वस्यैव व्यापारशक्ततावच्छेदकत्वकल्पने च कार्यकारणभावद्वयकल्पनस्य शक्ततावच्छेदकगौरवस्य चापत्तेः । यत्नादिसमभिव्याहृतधातुतः व्यापारानुभवापलापापत्ते श्च ।

नच विवक्षितस्यैव कारकव्यापारस्य पचिनोपादानात् यत्नादीनां विवक्षाविरहादेव पृथक्करणोपपत्ति रिति वाच्यम् ; देवदत्तः पचति देवदत्तः पाके यतते इत्यत्र देवदत्तनिष्ठयत्नादे विवक्षावश्यंभावात् , अन्यथा भवन्मते धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वाभावा द्देवदत्तस्य प्रथमान्तत्वानुपपत्तेः । नच देवदत्तनिष्ठव्यापारान्तरविवक्षया तदुपपत्तिः, तथा सति पचतीत्यत्र भवन्मते यत्नबोधकशब्दाभावेन विवरणवेळायां यत्नानुवादानुपपत्तेः ।

अतो वश्यं पचतीत्यत्र भासमानोपि यत्नादिः न पच्यर्थ इत्यभ्युपगन्तव्यम् । क स्तर्हि पच्यर्थ इति चेत् ? फलावच्छिन्नो व्यापार विशेष एव , यो वस्तुतः फलजनकः । फले तज्जनकव्यापारविशेषेच त्वदुक्त रीत्यैव वा अतिरिक्ता शक्तिः, तयोस्तु जन्यजनकभाव स्संसर्गबललभ्यः । अस्मिश्च पक्षद्वये द्वितीयार्थः फलाश्रयत्वं, नतु फलमपि , तस्य धातुनैव लाभात ।

अथवा व्यापारविशेषएव धातोश्शक्तिः, नतु फलाप, गारवात् ; द्वितीयायास्तु फलमर्थः, नत्वाश्रयत्वमपि, तस्य प्रकृतिप्रत्यय समभि व्याहाराद्देव बोधोपपत्तेः ; नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, संयोगानुकूलं हि कर्म गमेरर्थः, विभागानुकूलंत्यजेः, तद्यदिकर्ममात्रं धात्वर्थः फलसामान्यं च द्वितीयार्थः तदात्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, तथा च ग्रामंगच्छतीति वक्तव्ये ग्रामन्त्यजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत ? गमिधातु समभिव्याहृत द्वितीयाया स्संयोगरूपफलविशेषबोधकत्वं त्यजि समभिव्याहृतायाश्च विभागबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिकल्पनेन उक्तातिप्रसंग निरासात् ।

वस्तुतस्तु विजातीय फलानुकूलताव द्व्यापारविशेषनिष्ठा फलानुकूलान्तिमव्यापारनिष्ठाया यागत्वादिजाति रखण्डोपाधिरेव वा तत्तत्फलजनकतावच्छेदकतया सिद्धा तत्त द्धातुशक्यतावच्छेदिका सती तत्त द्धात्वर्थः । एवं कर्मत्वकर्तृत्वादिकमपि क्रियाजन्यफलशालित्वादि समनियतं जातिरूप मखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमंगीकृत्य तस्यैव द्वितीयार्थतावगन्तव्या । अतएव व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वं देवतात्वंचेति सिद्धान्तोपि संगच्छते, अन्यथा आश्रयभेदेन कृति व्यक्तिभेदस्यावश्यकत्वात् कर्तृत्वैक्योपपादनानुपपत्तेः । तस्य च ससम्बन्धिकत्वांगीकारात् निरूपकापेक्षायां करणादिना निरूपकेणान्वयोपि नानुपपन्नः । अस्मिंश्च पक्षे फलानुकूल व्यापारार्थकेषु पच्यादिषु प्रयोज्य व्यापाररूपस्य फलस्य नावश्यं शब्देनैव भावनापेक्षा, पाकत्वादिसमनियतस्य विक्लित्यनुकूलत्वादिधर्मस्याक्षेपेणैव भानोपपत्तेः । एवं प्रयोज्यव्यापाररूपफलवाचिष्वपिधातुषु भवति विक्लियतीत्यादिषु वाच्येन विक्लित्त्वादि सामान्येन स्वसमनियतस्य प्रयोजक व्यापारजन्यत्वस्याक्षेपेणैव बोधोपपत्ते र्न तदंशे शब्द व्यापारकल्पना युक्ता । अतएवो भयत्र विवरणेन नियमेन तेषामुल्लेखः । नहि पचतीत्यस्य विक्लत्या विक्लियतीत्यस्य वा कृत्या विवरणं क्वचि न्नियतं दृश्यते । तस्मात्प्रयो-

ज्यप्रयोजकव्यापारयो रन्यतरवाचिषु धातुषु इतरप्रतीति राक्षेपेणैवेति न तस्मिन्नपि शक्त्या(?)व्यापारकल्पनावसरः । अत एवोक्तं वार्तिककृता " कदाचि दभिधीयमानकर्मांशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारः स्वयमाक्षिप्त प्रयोज्य व्यापारं च प्रयोजकव्यापारमात्रं विवक्ष्यते, घटं करोत्योदनं पचतीति, कदाचि दाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापार मात्रं घटोभवति विक्लद्यन्ति तण्डुला " इति । तात्सिद्धं फलानुकूल यावद्व्यापारविशेषवर्ति अन्तिमव्यापारवर्तिवा पाकत्वयागत्वादिजातिर खण्डोपाधिर्वा तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकं, शक्तताविच्छेदकं च तत्तद्धातु त्वमिति । अतश्च फलानुकूलव्यापारसमूहस्य पच्यर्थत्वेपि तदनुकूलस्य यत्नादेर्धात्वर्थात पृथक् क्रियमाणस्य धात्वर्थत्वायोगात्, विवरणवेळाया श्च भासमानस्य भानकारणजिज्ञासायां धातोरन्यत्रव्यापृतत्वात , पारिशे ष्यात् तिबादेरेव तद्बोधकत्वमितिनिश्चीयते । तत्र पचति पाकं भावयतीति अनुकूलव्यापारवाचिणिजन्त भूधातुना विवरणात्संग्राहकलाघवाच्चानु कूलव्यापारएव तिङर्थो नतु यत्नमात्रं, रथो गच्छतीत्यादौ रथे यत्ना सम्भवेन अव्यापकत्वात । अत स्सर्वसाधारण्येना नुकूलव्यापार एव तिङर्थः । नच पाकं करोतीति यत्नार्थकेन कृञा विवरणात् तिङोपि यत्नार्थकत्वं, करोतेर्भावयति पर्यायत्वेन यत्नार्थ[illegible]त्वासिद्धेः । यथैवहि घटोभवतीत्यादौ भवनकर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य घटस्य तमपरो भावयती त्यादौ भावयतिकर्मत्वं, एवं तमपरः करोतीत्यत्र करोतिकर्मत्वमपि । अतश्च भवत्यर्थ कर्तृकर्मकत्वाविशेषात करोतिर्भावयति पर्यायो नयत्ना र्थकः । अतएव रथो गच्छतीत्यत्रापि करोतिना विवरणमविशिष्टं ।

किंच यत्नार्थकत्वे करोते र्यततेरिवा कर्मकतापत्तिः । अतश्च स कर्मकत्वाकर्मकत्वरूपधर्मभेदान्नकरोतियत्योः पर्यायत्वं, अपितु भाव यति पर्यायत्वमेवेति, - तद्विवरण मप्यनुकूलव्यापारवाचित्वएव तिङ स्साधकम् ।

यत्तु पचति पाके यतते इत्येवं यत्नविवरणं, तत् लाक्षणिकम्, संग्राहकलाघवानुरोधेन अनुकूलव्यापारे शक्तौ गृहीतायां यत्नत्वेन तद्बोधस्य लक्षणयांगीकारात् । वरंच सामान्यवाचकस्य पदस्य लक्षणयापि क्वचिद्विशेषपरत्वं, नतु यत्नादिविशेषवाचकस्य रथादिनिष्ठविशेषलक्षकत्वं, जहत्स्वार्थलक्षणापत्तेः । अतोविक्लृतिरूपफलोद्देश्यकः पाकानुकूलो व्यापारसमूहएव तिङर्थः । तत्रच सर्वानुगतस्यान्योत्पादक व्यापारत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणाख्याता द्बोधेपि तत्तद्विशेषरूपेण तत्तदितिकर्तव्यताविधिभ्यो बोधा न्न तेषामपि वैयर्थ्यमिति पार्थसारथिमतानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु तत्तज्जन्यभेदेन तत्तदुत्पादकभेदेनच व्यापारत्व भेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वानुगतैकशक्तिकल्पनानुपपत्ते स्तत्तद्विशेषविषयकतत्तच्छक्तिकल्पनेनच तत्तदितिकर्तव्यताविधीनां वैयर्थ्यापत्ते स्तेषां तात्पर्यग्राहकतांगीकारेच अनेकशक्तिकल्पनस्य तावदवश्यं भावात् लाघवादेकत्रैव शक्ति रन्येषां लक्षणादिना विध्यन्तरेण वा बोध इत्यंगीक्रियते । नच क्व शक्तिः क्व लक्षणेत्यत्र नियामकाभावः, पचति॰पाके यतते पाकं करोतीत्यादिविवरणस्यैव यत्न शक्तिग्राहकत्वात् । नच संग्राहकलाघवानुरोधेन अनेकशक्ति कल्पना युक्ता. गंगापदस्यापि तीरे तदापत्तेः । यत्रापि गुरुभूतैक शक्यतावच्छेदकानुरोधेन एकशक्तिकल्पनं, तत्रापि लघुभूतैकशक्यतावच्छेदकसम्भवे संग्राहकलाघवार्थं गुरुभूतावच्छेदकांगीकरणमन्याय्यमेव । संग्राह्याणामवच्छेदकप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेन तन्निष्ठगौरवस्य फलमुखत्वेना प्रामाणिकत्वात् । अतश्च यत्नत्वस्य जातिरूपत्वेन लघुत्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वं । नच यत्नत्वेन रूपेणभानाभावः, पचतिपाकेयतते पाकंकरोतीति विवरणस्यानुभाविकत्वात् ।

यत्तु कृञो यत्नार्थकत्वं, भावयतिपर्यायत्वादित्युक्तं; तन्न, आख्यातवत् करोतेरपि यत्नार्थकत्वस्यैव लाघवेनांगीकारात् । नच शा

क्यतावच्छेदकस्य यद्वा दुर्भरीयमानस्य कल्पयितु मशक्यत्वा स्कृर्थ करोते र्यत्नार्थकत्वं, प्रयत्नाभावे वातरोगादिना स्पन्दमाने चैत्रे स्प-न्दानुकूलविजातीयवायुसंयोगरूपव्यापारवत्यपि नायं स्पन्दं करोतीति प्रयोगदर्शनात् यत्नार्थकत्वप्रतीते र्व्यापारजन्यत्वाविशेषेपि यत्नजन्य त्वाजन्यत्वाभ्यामेव घटांकुरयोः कृताकृतव्यवहारदर्शनाच्च । नच बीजेनांकुरः कृतः रथो गमनं करोति स्थालीपाकं करोतीत्यादौ अचेतनेपि प्रयोगात् अनुकूलव्यापारवाचित्वं, उभयविधव्यवहारसत्वे शक्यतावच्छेदकलाघवस्यैव नियामकत्वात् । अचेतने कृत्याश्रयत्व व्यवहारस्तु अनुकूलव्यापारे लाक्षणिकः । अत एव चैत्रत्वाद्य प्रतीतावपि शोभनः पाकं करोतीत्यादौ शोभनाश्रितः पाकानुकूलो यत्न इत्येव प्रतीयत इति कैश्चिदुक्तम् । अतो यत्न एव कृञर्थः ।

यत्तु कृञो यत्नार्थकत्वे यतते रिवाकर्मकतापत्तिः । फलव्य धिकरणव्यापारवाचकत्वं हि धातो स्सकर्मकत्वम् । यथा - पच्यादौ, फलस्यौदननिष्ठत्वात् व्यापारस्य च देवदत्तादिनिष्ठत्वात । अकर्मकेतु शयनासनादौ क्रियाफलयो रेकवृत्तित्वात् न सकर्मकत्वम् । अत श्च यत्नजन्यफलस्य कर्मण्यभावाद्यथैव यतति रकर्मकः, तथैव कृञोपि स्यात । अथ ज्ञानजन्यस्य ज्ञातताख्यफलस्येव कृतिजन्यस्या प्युत्पत्ति रूपस्य तस्य कर्मणि स्वीकारात ज्ञाधातुवदेव कृञोपि सकर्मकत्वं? ततो यतते रपि तदापत्तिः । ततश्च देवदत्तेन क्रियते घट इति वत् यतति धातोरपि कर्मणि लकारापत्तिः । यतति वद्वा कृञोपि तदनापत्तिः । घटं करोतीत्यादौ घटे द्वितीयानापत्तिश्च । कृञोप्य कर्मकत्वांगीकारे " कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः " इत्येतत्सूत्रविहितय गाद्यनापत्तेः क्रियते घट स्स्वय मेवेत्यनापत्तिश्च । तद्वदेव वा यततेरपि तदापत्ति रित्युक्तम् ;- तन्न, वस्तुतो यः फलव्यधिकरणो व्यापार स्तद्वाचित्वं धातो स्सकर्मकत्व मभिमेतं? किंवा फलव्यधि करणत्वेन व्यापारवाचकत्वा भिमेतं ?

भावः, पच्यादेरपि फलाविवक्षाया मकर्मकत्वांगीकारात् तत्र फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तुत स्सत्त्वा दतिव्याप्तिः । नन्व वैवक्षिका कर्मकत्वसत्वेपि स्वाभाविकाकर्मकत्वानंगीकारात् स्वाभाविकसकर्मकत्वलक्षणाव्याहृतिः, एवमपि यततत्यादौ स्वाभाविकाकर्मके उत्पत्ति रूपस्य फलस्य यत्नव्यधिकरणत्वेना तिव्याप्ते रनिवारणात् ।

नच धात्वर्थभूतफलसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ये एव, तत्मयोजके, उत्पत्तिश्च न यतते रर्थोऽपितु फलसमानाधिकरणक्रियैवेति वाच्यम्; तथात्वे करोतेरपि उत्पत्तिवाचित्वेन फलभेदोपपत्त्या उक्त दोषाप्रसंगेन यत्न[फल]वाचित्वे बाधकाभावात् । आसनशयनादीना मपि कालादिकर्मयोगेन स्वाभाविकसकर्मकत्वस्य चैत्रेणास्यते मास इत्यादिप्रयोगासिद्ध्यर्थ मंगीकृतत्वात तत्र चफलव्यापारयो रेकनिष्ठत्वा दुक्तलक्षणाव्याप्तेश्च ।

अत एव न द्वितीयोपि; फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तु स्वभावबललभ्यत्वेन वाच्यतांगीकारे गौरवाच्च । अतो नेयं सकर्मकाकर्मकत्वयो र्निरुक्तिः । किन्तु अविवक्षाविरहविशिष्ट कर्माकांक्षधातुत्वं सकर्मकत्वम् । अस्तिचेदं घटं करोतीत्यादौ, कृञो नियमेन विवक्षायां सत्यां कर्मपदसाकांक्षत्वात् । नतु पर्यायत्वेपि यततेः, आकांक्षाया श्शब्द विशेषधर्मत्वेन पर्यायत्वा बाधकत्वात् । अतश्च यथैव कर्मत्वमित्येत त्पदं नानयतिपदापेक्षं, किन्तु समानार्थकत्वेपि द्वितीयैव तत्साकांक्षा, तथा पर्यायत्वेपि कृञ एव कर्माकांक्षा नयततेः । अत्र च कर्माविवक्षायां पच्यादेर कर्मकत्वम विवक्षाविरह वैशिष्ट्याभावा दव्याहतं । आसनादीनांच कालादियोगविशिष्टानां कर्माकांक्षत्वादविरुद्धं सकर्मकत्वम् ।

एवं यत्रैक एव धातुरर्थान्तरे सकर्मकोर्थान्तरे चा कर्मकः तत्राप्येकस्यैव तत्तदर्थ प्रतिपादकत्वरूप धर्मपुरस्कारेण कर्मसाकांक्षत्व तदनाकांक्षत्वे द्रष्टव्ये । यथा गृधेर्धातोः प्रधनार्थकस्य प्रध्यमान

व्यापारवाचित्वे अकर्मकत्वं, अधित व्यापारवाचित्वे च सकर्मकता । अत एव यत्र कर्मद्वयसाकाङ्क्षत्वं तत्र द्विकर्मकत्वमपीति प्राञ्चः ।

वस्तु तस्तु द्वितीयकर्मणो मुख्यकर्मत्वाभावेपि कर्मकारकसम्बन्धित्वविवक्षायां अपादानादि कारकान्तराविवक्षायां च पारिभाषिककर्मत्वस्य व्याकरणे प्रतिपादनात् नतस्याद्यकर्मतुल्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

अतश्च कृञो यत्नपर्यायत्वेपि सकर्मकत्वाक्षतेः युक्तः तन्निमित्त द्वितीयाकर्म लकारादियोगः, कर्मवत्कर्मणेति सूत्रविहित यगादि योगश्च । सकत्वयं विशेषः, य त्प्राप्यकर्मातिरिक्त कर्मान्तराकांक्षत्व एव सः, नतु प्राप्यकर्मण्यपि । अत एव जायतेघटः स्वयमेवेत्येवं न भवति, भवति च स्वयमेव क्रियतेघटइति । न त्वेतावतायततेरपि कर्मकर्तरिप्रयोगः, तस्य शब्दस्वाभाव्येनैव कर्मानाकांक्षत्वात् । शब्दस्वभावेन कर्माकांक्षादेवधातोः कर्मत्वाविवक्षापूर्वकं तस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिविधानात् ।

नन्वेवमपि " कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय " इति सूत्रेण कर्मनिष्ठव्यापारएव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिविधानात् यत्नस्यच देवदत्तनिष्ठत्वेन ओदननिष्ठत्वाभावात् पच्यते ओदनस्स्वयमेवेति प्रयोगानुपपत्तिरितिचेन्न ; - तादृशस्थले कृञादे रप्युत्पत्त्यादिरूपफललक्षकत्वांगीकारात् । लक्षणांविना प्युपपत्तिमग्रे निरूपयिष्यामः ।

तत्सिद्धं कृञो यत्नवाचित्वात तेन यततिना च विवरणा दाख्यातस्य यत्नवाचित्वम् । अत एव न्यायसुधाकारो प्यमुमेव पक्षं संक्षेपेणानुसृतवान् ।

यत्तु पचति पाकं भावयतीत्यनुकूल व्यापारवाचि णिजन्तभूधातुना विवरणं, तच्छक्यतावच्छेदक गौरवापत्तेःलाक्ष'णेकार्थविषयं व्याख्येयम् ।

एवं रथोगच्छति चैत्रोजानातीच्छति करोतीत्यादौ अनुकूलव्यापारे गमनाद्याश्रयत्वएववा लक्षणेत्यपि द्रष्टव्यम् । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्व इत्यपि । शक्ततावच्छेदकंच करोति समानाधिकरणतिङ्त्वादिकम् । अतश्च घटोभवतीत्यादौ तदभावा ~~भा~~भानेपि संख्यादिभानार्थमेव तिङादि प्रयोगइति मूलानुयायिनः ।

वस्तु तस्तु लाघवा त्तिङ्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकम् । अतश्च घटोभवतीत्यादावपि भवनाश्रयत्वएव लक्षणा । नचाश्रयत्वस्य संबन्धविधयैवभानोपपत्ते र्लक्षणावैयर्थ्यम् , नामार्थ धात्वर्थयो र्भेदान्वयस्या व्युत्पन्नत्वात । अन्यथा चैत्रः पचति तण्डुलः, चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादा वन्वय बोधापत्तेः । क्वचिद्धात्वर्थे कारकान्वयः क्वचिच्चाख्यातार्थइति व्युत्पत्तिवैचित्र्य कल्पनापत्तेश्च । आख्यातेना श्रयत्वलक्षणायान्तु तत्रैव भावनावत्कारकान्वयोपपत्तेः न व्युत्पत्तिवैचित्र्यम् । अत्र तिप्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं, नतु स्थानिभूतलट्त्वादि, तस्य साधुत्वबोधनार्थ कल्पितत्वेन स्वतोविद्यमानत्वात्; प्रतिव्याकरणं तेषामननुगतत्वाच्च । यत्रतु गच्छेत्यादौ तिङोलोपः, तत्र शबादि वि करण स्यैव तद्वाचकत्वम् । नच तिङादिलोपज्ञानं तद्बोधकं, तज्ज्ञानाभावेपि तद्बोधस्यानुभाविकत्वात् । तत्सिद्धमाख्यातस्य यत्नोवाच्यइति ।

सच यत्नः कृञ्धात्वभिहितइव आख्याताभिहितोपि नित्यंकर्मसाकांक्षएव प्रतीयते, विशेषेणतु विध्यादि समभिव्याहारे सतीप्सित कर्मकः । अतएव स्वास्थ्यकामश्शयीत इत्यादौ शयनादेरकर्मकत्वेपि स्वास्थ्यस्यभावनाकर्मत्वोपपत्तिः । अतश्चाख्याताभिहितस्य यत्नस्य वस्तुतः फलभावनानुकूल व्यापारत्वात भावनापदवाच्यत्वोपपत्तिः । साच सकलकारकान्वयित्वा दसति बाधके मुख्यविशेष्यतयैव प्रतीयते ।

तथाहि – न तावत्प्रथमान्तं प्रतिभावनाया स्संख्यावद्विशेषणत्वाभ्युपगमेन प्रथमान्तस्य मुख्यविशेष्यत्वम् , तथाच सति भावना

प्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नियमः फलितः । नचासौ सम्भवति, काष्ठैः पचति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया दित्यादौ प्रथमान्तपदाभावेन व्यभिचारात् । नचाऽध्याहारेण तत्सम्पादनं, अध्याहारापेक्षया ऽऽनुशासनिकनिरूढ लक्षणाया लघुत्वेनाख्यातेनैव कर्तृकर्मलक्षणौचित्यात् । नचात्र दध्ना जुहोतीतिवत् स्वर्गकामपदानुषंग शंकितुं शक्यते, येन लक्षणातोपि लाघव माशंक्येत, इन्द्रियकामपदस्या नन्वयापत्तेः । यस्त्वत्राख्यातेना ध्वर्युः कर्ता लक्ष्यते, नासौ पूर्वं प्रथमान्तपदोपात्तः, योनुषज्येत । अतो लक्षणैवाख्यातेन कर्तृकर्मणो स्तत्रैवाभेदान्वय श्चैत्रादिपदानां । युक्तं चैतत् – संख्याया स्समानपदश्रुत्यैव कर्त्राद्यन्वयोपपत्तेः । इतरथा भिन्नपदोपात्तचैत्राद्यन्वये गौरवात् ।

किंच विभावय मृगो धावतीत्यादौ महाभाष्यकाराभ्युपेतैक वाक्यतायां साधुतापि प्रथमान्तविशेष्यकत्वेनावकल्पते । तथाहि न ताव दत्र मृगस्य विभावनं प्रति कर्मत्वं, द्वितीयान्तत्वापत्तेः । नच द्वितीयान्तपदाध्याहारेण कर्माकांक्षापूर्तिः, वाक्यभेदापत्तेः । अतो धावनभावनाया एव कर्मत्वं वाच्यम् । तच्च तदोपपद्यते , यदि तस्य नान्यत्र प्रकारतयान्वयः । अन्यथा सकृ दुच्चारिताया उभयत्रान्वयानुपपत्तेः । भावनायाः प्रथमान्तं प्रति विशेष्यत्वेतु कर्म तासंसर्गेण तस्या विभावनभावनां प्रति अन्वयोपपत्तिः। नच तदापि तत्र द्वितीयापत्ति शंक्या, स्वादिविभक्तीनां प्रातिपदिकपरत्वस्य नियतत्वेनाख्यातपरत्वशंकानुपपत्तेः । नच मृगात्मगतयत्नस्य नित्यानु मेयत्वेन भवन्मतेपि साक्षात्काररूपविभावनकर्मत्वानुपपत्तेः कथ मेक वाक्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यं; विभावनस्य साक्षात्कारघटितत्वाभावेन नित्यानुमेयकर्मत्वस्या प्युपपत्तेः । घटितत्वेपि वा भावनाश्रयत्व रूपाख्यात _लक्ष्यार्थस्यैव विभावनकर्मत्वोपपत्तेः । अतोस्मन्मते एकवा

क्यत्वोपपत्तिरिति मुख्यविशेष्यैव भावना। एतेन भावनाया मुख्याविशेष्यत्वे पाकभावनाजायत इत्यस्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयोगापत्तिरिति दूषणमिष्टापत्त्यैव निरस्तम्। अतएवोक्तं वाक्यपदीये "बहुष्वपि तिङन्तेषु साकांक्षेष्वेकवाक्यता" इति।

किंच भवन्मते सर्वकारकाणां धात्वर्थे तस्य कालादेश्चभावनायां संख्याभावनयोश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये अन्वय स्वीकाराद्व्युत्पत्ति वैचित्र्यकल्पनापत्तिः। तद्वरं वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषां भावनान्वयांगीकारादेकैव व्युत्पत्तिर्युक्ताकल्पयितुम्।

एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये भावनान्वयानंगीकारेपि आख्यातलक्ष्येकर्तरि कर्मणिवा तदन्वयइति न भावनाया मुख्यविशेष्यत्व मित्यपास्तं, व्युत्पत्ति वैचित्र्यतादवस्थ्यात।

किंचास्मिन् पक्षे "भावप्रधानमाख्यातं" इति स्मृतिविरोधः। तथाहि - न तावदियं स्मृतिः भावशब्दवाच्य भावनाप्राधान्यं प्रकृत्यर्थापेक्षया विधत्ते, तस्य प्रकृतिप्रत्ययाविति स्मृत्यैवसिद्धेः। किन्तु यदाख्यातं शक्तिलक्षणासाधारण्येन भावनासंख्या कालकर्त्रादिपरं तत्र भावनायाः प्राधान्यं, नतु कर्त्रादेरित्येवं परम्। अतएव "धात्वर्थः केवलश्शुद्धो भावइत्यभिधीयत" इति व्याकरणस्मृत्या धात्वर्थस्यभाव परिभाषणेपि नास्यां निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन तद्ग्रहणम्। तथासति धातोरेव भाव प्रधानत्वापत्त्या आख्यातशब्दस्य भावप्रधानत्वानुपपत्तेः; किन्तु णिजन्तस्य भुवोजन्तत्व व्युत्पत्त्या आख्यातार्थभावनायाः। वैयाकरण परिभाषणन्तु तच्छास्त्र विहितकृत्यविषयं, न निरुक्तविषयमपि, तस्य परिभाषारूपत्वेनान्यत्राप्रवृत्तेः। तदपि च नपुंसके। भावेक्तइत्यादौ शुद्धधात्वर्थ ग्रहणमेव नतु त्वलर्थभाव ग्रहणमित्येतदर्थम्; नतु भावपद शक्यनियमार्थं, प्रवृत्तिनिमित्तादे स्तदनुपपत्तेः। नच "सर्वमाख्यातजंनामे" ति। निरुक्तकारेणाभिधानात् आख्यातशब्देन धातु रेवोच्यतइति वाच्यं,

कृदन्तधातौ चाख्यातपदप्रयोगाभावेन आख्यातपदस्य धातुवाचित्वानुपपत्तेः। निरुक्ते नामनिर्वचने त्वाख्यातशब्देन लक्षणयाख्यातान्तस्यधातोर्ग्रहणं नानुपपन्नम् । अतएव तान्याख्याता तानीति जैमिनिसूत्रेपि चाख्यातशब्देन लक्षणया ख्यातान्तधातोर्ग्रहणम् । एतावांस्तुविशेषः, यज्जैमिनिसूत्रे आख्यातान्तत्वं विशेषणं, तेनतिङन्तस्यैवधातोर्ग्रहणं । निरुक्तेतूपलक्षणं, तेनसर्व तिङन्तधातुस्वरूपस्यैव । नत्वेतावता आख्यातशब्दस्यधातुवाचित्वं, कृदन्तधातौ पाकइत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचित्वानुपपत्तेः । अपितु तिङ्वाचित्वमेव । अतः आख्यातप्रतिपाद्यानेकपदार्थ विषये कस्य प्राधान्यमितिजिज्ञासायां भावनाप्राधान्यमनया स्मृत्यानियम्यते । एवं "सत्वप्रधानानिनामा" नीत्यत्रापि अनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रातिपदिकापरनामधेयेषु नामसुपाचकोलावकइत्यादिषु विभक्त्युपात्तसंख्यान्वययोगिनस्सत्वपदाभिधेयस्य कर्तुरेव प्राधान्यं नतु पाककृतेरित्ययमर्थोवगम्यते । नामत्वाविशेषेपि च यत्र घटादिपदे घटघटत्वरूपयोरुभयोरपि अर्थयोर्विभक्त्युपात्तसंख्यान्वययोगित्वरूपसत्वता तत्रोभयोरपि शब्दतः प्राधान्यं । अतएव आकृत्यधिकरणेभिहितं "यत्त[त्]ती[त्या]यादौ जातेरेव संख्याकारकान्वयोन्यत्रतु लक्षितव्यक्तेः जातिव्यक्त्योश्च नवैशिष्ट्यावगाह्येकोबाधः । किन्तु बोधद्वयं शक्तिलक्षणाजन्य"मिति । अतस्तत्रोभयोस्सत्वभूतत्वादुभयोरपि प्राधान्यं । तदेवं आख्यातेनामसु च अनेकार्थप्रतिपादकेषु अनया स्मृत्या प्राधान्यं नियम्यते । सुबादिषुत्वनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्कारकादेरेवप्राधान्यम् । नतु लिंगसंख्यादेः । प्रधानभूतक्रियान्वयित्वं च क्रियान्वयित्वविरहे कारकत्वव्याघातात् । क्रियायाः प्रधानत्वंच क्रियापदं विनाकारकाणां नैराकांक्ष्यादर्शनात । अतः प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात सुबर्थेकारकादेरेव प्राधान्यम् । लिंगसंख्यादेस्तु समानाभिधान श्रुत्या तदन्वयित्वम् । तच्च साक्षादयोग्यमिति पदश्रुतेर्योग्यतारूपलिंगाच्च पार्ष्ठिकः प्रातिपदिकार्थ अन्वयइति प्रातिपदिकार्थस्यापि लिंगसंख्येप्रति प्रा-

धान्यम् । अतएव विभक्त्युपात्तसंख्यान्वययोग्यत्वरूपासत्वस्याप्यस्य पार्ष्ठिकान्वयमादायैव निर्वाह्या । सर्वं चैत त्पश्वेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते ।

प्रातिपदिकार्थस्तु प्रधानभूते कारकरूपे प्रत्ययार्थेऽन्वेति, " प्रकृति प्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सहब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येने " ति स्मृत्या प्रत्यया र्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात। सामान्यस्मृतिरपीयं प्रमाणान्तरानु सारात कारकादिविषयैव। नतु संख्यादिविषयापि। अन्यथा प्रातिपदिका र्थस्य सत्वसमाख्यानुपपत्तेः । कारकादिरूपसुबर्थस्तु प्रधानभूते प्रत्ययार्थे भावनाया मन्वेति, नतु धात्वर्थे प्रत्ययार्थान्तरे वा, तेषा मुपसर्जनत्वात् ; प्रधानान्वयस्य चाभ्यर्हितत्वात् ; कारकाणां धात्वर्थे तस्य च भावनाया मन्वय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्च । अतो लाघवा त्सर्वेषां भावनायामेवान्वयो युक्तः। सच यद्यपि साक्षा दयोग्यः, तथापि पार्ष्ठिकान्वयलभ्यधात्वर्थद्वारक इति निश्चीयते । एवं प्रथमान्तस्यापि चैत्रादिपदस्या भिहितकर्तृकर्मकारकवाचिनी प्रथमेति मते कर्तृकर्मवाचकत्वात् कर्तृत्वादे र्युक्त एव भावनान्वयः। प्रा- तिपदिकार्थे प्रथमेति मतेतु प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वाधि कारित्वान्यतमसंसर्गेण भावनाया मन्वयो नानुपपन्नः । एवं सम्बो धनान्तस्यापि द्रष्टव्यम् ।

एवं निमित्तादेः कारकत्वाभावेपि अनुष्ठापकत्वावगमात् विधि वदेवानुष्ठेयायां भावनाया मेवान्वयः ।

एवं क्त्वाप्रत्ययादीनां क्रियासम्बन्धसापेक्षाणां क्रियाभ्यावृत्तिवि हितानांच कृत्वसुजादीनां भावनायामेवान्वयः, पार्ष्ठिकान्वयः परं धात्वर्थादौ । इदंच तत्रतत्रोपपादयिष्यते ।

षष्ठ्यास्तु सम्बन्धसामान्याभिधायिन्याः कारकविभक्तित्वाभावात् भावनांविहाप्य न्येन सम्बन्धो न विरुद्ध्यते । अतश्च तस्याधात्वर्थ कारकादिभि रप्यन्वयो नानुपपन्नः, इतिमूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु तत्रापि साक्षात्परम्परासाधारण्येन भावनायामेवान्वयः, प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । धात्वर्थस्यतु भावनायामेवान्वयः, प्रकृत्यर्थत्वात् कारकत्वेन विवरणाच्च ।

किञ्च धात्वर्थस्याप्यत्र कारकत्वेनान्वयाभावे तृतीयान्तानां ज्योतिष्टोमादीनामनन्वयापत्तिः । नच साधुत्वार्था अभेदलक्षणार्थावा तृतीयेतिवाच्यं, करणत्वरूप श्रौतार्थाविवक्षायां कारणाभावात् । अभेदलक्षणार्थाया स्तृतीयायाश्छन्दस्विक्काप्यदर्शनाच्च । धान्येनधनवानित्यादावपिच नधान्याभिन्नधनवानित्यर्थः, धान्यस्यधनसम्बन्धोत्पत्ति प्रतिकरणत्वोपपत्तेः दण्डेनघटोभवतीतिवत् लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएव भासमानोपि धनधान्याभेदः पार्ष्ठिकान्वयलभ्यएवेति न तदर्थमपिलक्षणा । अतोलक्षणायाः क्काप्यदर्शनात् तृतीयान्तनामधेयानुरोधेनापि धात्वर्थस्य करणत्व मवश्यमंगीकर्तव्यं । अतएव चान्यकरणत्वस्य पदार्थविधयाभासमानत्वात् धात्वर्थस्यापि करणत्वं नसंसर्गबललभ्यं । अपितु धातुलभ्यमेव । अतश्च धात्वर्थो यागादिः करणत्वेनान्वेति । तच्चकारकत्वात् भावनायामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं लडादिवाच्यः कालोपि पार्ष्ठिकान्वयलभ्य धात्वर्थद्वारावा साक्षात्सम्बन्धेनैववा भावनान्वयी ।

एवं विधिरपि प्रवर्तनारूपः प्रधानभूतायां तस्यामेव भावनायामन्वेति जनकत्वसम्बन्धेन । संख्यायास्तु प्रतीत्यनुरोधात अनुशासनानुरोधाच्च भावनाक्षिप्त कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरयोगित्वं । भावनाहि कर्तृत्वकर्मत्वे अखण्डोपाधिरूपे आक्षिपति । तेच स्वाश्रयमाक्षिपतः । कर्तृत्व कर्मत्वयोश्चाक्षेपलभ्ययोरपि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणा, नतुतदाश्रयस्यापि । सर्वंचैतत् विस्तरेण कर्त्रधिकरणे निरूपयिष्यते ।

तत्र शबादिविकरणस्थले तिङ्वाच्या संख्या कर्तृत्वान्विता । यगादिविकरणस्थले क्वचित्कर्मत्वान्वितापि । नतुतत्तदाश्रयान्विता,

तस्याश्रब्दत्वात । अतएव दर्शपूर्णमासादावाश्रयभेदेपि कर्तृत्वैक्यादेक वचनं । क्षौमेवसानावित्यत्र प्रमाणान्तरानुसारात् अधिष्ठानलक्षणा मंगीकृत्य संख्यान्वय आश्रयएवेति विशेषः। अतस्संख्यायाः कर्तृक माख्यातस्थले तावत् तत्रैवान्वयइति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात सुब[स्मृत्य]भिहित संख्याया इवास्या अपि पार्ष्ठिकान्वयलभ्य कर्तृत्वद्वारकः कर्मत्वद्वारकोवा परं परासम्बन्धेन भावनायामेवान्वयः । भावाख्यातस्थलेतु भावनाया मेवान्वयस्संख्यायाः। यथा चैत्रेणसुप्यते स्थीयते इत्यादौ । अत्राहि स्वापादिकृति स्तिङर्थो खण्डोपाधिरूपः कर्तृत्वन्तु तृतीयार्थः । अत एव चैत्रेणकिंक्रियते इति प्रश्ने सुप्यत इत्युत्तरंसंगच्छते। अतः प्रतीत्यभावात नात्र कृति स्तिङर्थइति परमत मपास्तम् ।अतस्तत्र भाव नायां साक्षात्सम्बन्धेनैव संख्यान्वयः । नचैवं तस्याद्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनापत्तिः, एकवचनस्यैव तत्र साधुत्वस्मृतेः तेनैव विवक्षितसंख्या लक्षणोपपत्तेः। नचैवं साक्षात्सम्बन्धेन विभक्त्युपात्तसंख्या योगित्वरूप सत्वतापत्तेः भावप्राधान्याना पत्तिः, सत्वतास्वीकारेपि भावत्वानपायात् । अस्यांहि स्मृतौ भावस्य प्राधान्यमिति नियमः क्रियते नतु सत्वातिरिक्तस्येति संख्यादेरपि प्राधान्यप्रसंगात । अतो भावत्वानपायात संख्या न्वयेपि न प्राधान्य क्षतिः । अस्तु वा कर्तृकर्मान्वयवद्धात्वर्थान्वयः पार्ष्ठिक स्संख्यायाः । अतो भावाख्यातस्थलेपि साक्षात्सम्बन्धाभावेपि धात्वर्थ द्वारैव भावनान्वयोपपत्तिः ।

यत्रतु गगने न स्थीयत इत्यादौ यत्नस्य बाधः तत्र घटो भवतीत्यादौ प्रथमान्तपदान्वयस्येवाश्रयत्वलक्षणायां कारणाभावात् धात्वर्थ एव संख्यान्वयो नान्विताचा सेति केचित ।

वस्तुतस्तु भावप्रधानस्मृत्या आख्यातत्वावच्छेदेन भावनाप्राधान्यस्य विहितत्वात् तदन्यथानुपपत्ति रेवात्राश्रयत्वलक्षणाबीजम् ।

एवं कारकान्वये, प्यवैरूप्यं भविष्यति । इतरथा क्वचि द्धात्वर्थे क्वचिदाख्यातार्थे इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेः । अस्मन्मतेतु वृत्त्या ख्यातपदगम्ये सर्वत्र कारकान्वय इत्यवैरूप्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वयोऽस्तु भावनाया मेवान्वयः । तत्र कर्तृत्वस्य भावनाया मन्वयो विवाद एव । कर्मत्वस्य तु कर्माख्यातस्थले यत्नवाचिना तिङा यत्न प्रयोज्यफललक्षणात् तत्रान्वय इति मूलानुयायिनः । एवं कर्मकर्तृ स्थलेपि पच्यते ओदन स्स्वयमेवेत्यादौ कर्मण एव स्वव्यापारे कर्तृत्व विवक्षणा त्फललक्षणा द्रष्टव्या ।

केचित्तु कर्माख्यातस्थले फल मात्मनेपदशक्यं, नतु कृतिः, शबादिसमभिव्याहृततिङ एव तत्र शक्तिग्रहात् । अत स्तत्र भास माना कृतिः परं तृतीयार्थः, ओदनस्तु फल एवान्वेतीत्याहुः । तन्न, लाघवेन तिङ्त्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात् ; ओदनान्वयार्थं फलस्य लक्षणयापि बोधोपपत्तेश्च । तृतीयाया अपि कर्तृत्वरूपा खण्डोपाधावेव शक्ति र्नतु कृतौ । तथात्वे तत्रापि कारकान्वयापत्तेः ।

वस्तुतस्तु कर्माख्यातेपि न फललक्षणा, कृतावेवाखण्डरूपस्य कर्मत्वस्य स्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकत्वसम्बन्धेना न्वयांगीका-रात । अत एव कर्मकर्त्राख्यातस्थलेपि कर्मत्वरूपा खण्डोपाधे रविवक्षणात् कर्तृत्वरूपा खण्डोपाधे रेवौदननिष्ठस्य उक्तपरम्परा सम्बन्धेन कृतावन्वयोपपत्ते र्न फललक्षणा । नचैवं एतादृशस्थले देवदत्तस्य साक्षात्सम्बन्धेन प्रथमानापत्तावपि तृतीयापत्तिः स्या देवेति वाच्यं, देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वस्य तिङानभिधानेपि कृतिनिरूपि-तकर्तृत्वस्य तिङभिहितत्वा दनभिहिताधिकारविहिततृतीयाया आ पादयितु मशक्यत्वात् । नच प्रथमैव तर्ह्यापद्येत, प्रथमाया स्तिङु-पात्तसंख्यान्वयवाचित्वव्याप्तत्वेन व्यापकाभावे आपादयितु मशक्य त्वात् । अत स्सम्बन्धसामान्यवाचिनी षष्ठ्येव तत्र युक्ता ।

तदेवं सर्वकारकाणि प्रति भावनायाः प्राधान्ये तिङुपात्तकर्त्रादि प्रतिसुतरां प्राधान्यापत्तेः, तदनंगीकारे भावप्रधान माख्यातमिति स्मृतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वा द्भावनाया एव मुख्यविशेष्यत्वमिति सिद्धम् ।

अतएव भावप्राधान्यस्मृत्या भावनायाः प्राधान्यावगमात् अ-प्रधानभूतयोः कर्तृकर्मणो स्तल्लक्ष्यत्वम् । अन्यथा ते कृदन्तवदेव त-द्वाच्ये स्यातां नतु तल्लक्ष्ये । तथाहि- यत्रैकस्मात्पदादनेकार्थ प्रतीति स्तत्रानेक शक्तिकल्पनागौरवभिया एकत्रैवशक्ति रपरत्रलक्षणेति अ-वश्य मभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रथमं तावत्प्रधा-नस्य लोकेवेदेच गुणभूताक्षेपकत्व दर्शना त्प्राधान्यमेव शक्तिनिया-मक मवसीयते । तदिह भावनायाः प्राधान्यपक्षे तदपेक्षितयोः गुणभूतयोः कर्तृकर्मणो राक्षेपेणैव बोधोपपत्ते र्नातिरिक्तशक्तिकल्प नावसरः । अत एव यत्र व्यभिचारान्नाक्षेपकत्वशक्तिः, यथैकत्वादौ, तत्रानेक शक्तिकल्पनमपि । यदितु तयोरेव प्राधान्यं तत स्तयो रेव शक्यत्वापत्ते र्भावनाया श्च गुणभूताया स्ताभ्यामेवाक्षेपसम्भवा न्न तस्या वाच्यत्वं युज्यते । अत एव कृदन्तस्थले पाकः पक्त मित्यादौ पचिधातोः पाकमात्रवाचित्वेपि प्रत्ययस्य कृतिकर्त्रादि रूपानेकार्थबोधकस्य क्व शक्तिरिति नियामकापेक्षायां सत्त्वप्रधा नानि नामानीति सत्त्वरूपस्य कर्त्रादेरेव प्राधान्यावगमात् तत्र श-क्तावववधारितायां गुणभूतायाः कृते राक्षेपेणैव बोधोपपत्ते र्नाति रिक्तशक्तिकल्पनम् । नचैवं तस्या मशाब्दत्वेन पाकादिरूपकार कान्वयानापत्तिः, आख्याते एकत्वान्वयार्थं कर्तृकर्मणोरिव कृदन्तस्थले कारकान्वयार्थं कृते र्लक्षणांगीकारात । नचैवमपि लाघवात् कृता वेव शक्ति रस्तु, लाघवस्याप्यंगनिष्ठस्य दीक्षणीया मुख्यत्वस्येवांग गुणविरोधन्यायेन अकिंचित्करत्वात्, प्रधानस्य पुरस्स्फूर्तिकत्वेन तत्र शक्ता ववधारिताया मनवच्छिन्नाया श्शक्ते रयोगा दवच्छेद-कापेक्षायां तद्गत गौरवादे रुत्तरकाल प्रतीतिकत्वेन फलमुखत्वाच्च ।

अतएवानेकार्थ प्रतिपादकेपि घटादिपदे यत्रान्यतरार्थ प्राधान्य नियामकाभाव स्तत्रैव लाघवस्या कृत्यधिकरण व्युत्पादितस्य नियामकत्वम् । नहि घट घटत्वयोः प्राधान्यनियामकं किंचिदस्ति, पूर्वोक्तविधयो भयोरपि सत्वभूतत्वेन स्मृतेर नियामकत्वा दुभयोरपि क्रमिकत्वेन बोधद्वयांगीकारेण वैशिष्ट्यानवगाहनात प्रतीतेरप्य नियामकत्वाच्च । कृत्सुतु पूर्वोक्तविधया प्राधान्यस्यैव नियामकत्वाद्युक्ता कर्त्रादौशक्तिः, नतु कृतौ । भावकृत्सुतु पाकइत्यादौ पाकपदमात्रेण कृतिप्रतीतौ पाकः क्रियत इति पृथक्कृति वाचकपद समभि व्याहारानुपपत्ते र्धात्वर्थ मात्र प्रतीतावपि कारकान्वयार्थं काष्ठैरोदनस्य पाकइत्यादावपि जायते क्रियत इति वा क्रियापदाध्याहारेण वाक्यपूरणं द्रष्टव्यम् । युक्तश्चैतत्, धात्वर्थस्यापि स्वजनकीभूत व्यापाराक्षेपकत्व सम्बन्धात् । अतः कृदन्तस्थले कृतिप्राधान्याभावात् अवाच्यत्वव त्तिङन्तस्थलेपि भाव नाप्राधान्याभावे अवाच्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, भावप्राधान्यबोधक स्मृतिविरोधापत्ते रुक्तत्वात् ।

किञ्चास्मन्मते निपातोपसर्ग प्रातिपदिकातिरिक्त शब्दगम्योय स्सुबुपात्तलिंगसंख्यातिरिक्तोर्थः तत्प्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति लिंगानन्वयिभावनान्निशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितिः कारणमिति एकयैव व्युत्पत्त्या बहूनां संग्रहाल्लाघवं । अन्यथाहि तत्तत्कारकादीनां धात्वर्थे तस्यच कालादीनांच भावनायां तस्यास्संख्यायाश्च प्रथमांत इत्यनेकव्युत्पत्तिकल्पनागौरवम् ।

अत्रच कार्यतावच्छेदके निपातोपसर्गाणां समभिव्याहृतार्थान्वयं विना स्वार्थाबोधकत्वा दाद्यं विशेषणम् ।

अतएव तेषु क्रियासमभिव्याहारेसति तयैवान्वयः, यथानिषेधेषु नञः, अन्यसमभिव्याहारे त्वन्येनापि । प्रातिपदिकार्थस्यापि घटघटत्वादे स्सुबर्थ प्रत्येवान्वयात द्वितीयम् ।

यत्रतु दधीत्यादौ सुब्लोप स्तत्र प्रातिपदिकान्वयस्यैव दधिक र्मत्वादे र्व्युत्पत्त्यन्तरेणैव भावनान्वयेपि नक्षतिः । अत्रचाग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ तद्धितोपात्तस्य देवतात्वरूपस्य कारकस्य तद्धितोपात्तद्रव्या न्वयंविनापि क्रियान्वयिनः प्रातिपदिकार्थन्वेपि व्युत्पत्त्यन्तरेण तदंगी कारा न्नोक्तव्युत्पत्तिभंगः । अतएव कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन यत्र तद्धितसमासादिवृत्तिः यथा उपगवः राजपुरुषइत्यादौ तत्र क्रियान्व याभावेपि पुरुषादावन्वयोनानिष्टः ।

यत्रतु कारकत्वसम्बन्धेन वृत्तिः यथा आग्नेयइत्यादौ तत्र प्राथमिक क्रियान्वयं विना कारकत्वायोगात् वृत्तेश्च पाष्ठिकसम्बन्धेनापि निर्वाहोप पत्तेः नादावेवाष्टाकपालसम्बन्धोपि तु भावनासम्बन्धद्वारक एवासौ । विवरिष्यते चैतत्पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थं । सुबुपात्तलिंग संख्ययो स्सुबर्थकरणत्वाद्यन्वयिन उक्तविधशब्दगम्यत्वा त्तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयम् । प्रथमान्तस्थलेच प्रातिपदिकार्थस्यापि प्रथमयोपस्थितस्यैवान्व यांगीकारा न्नातिप्रसंगः ।

एवं षष्ठ्यादीनामपि कारकत्वातिरिक्तेनापि सम्बन्धेन निमि त्तवद्भावनान्वयांगीकारा दतिप्रसंगो निराकर्तव्यः ।

अर्थपदं च पदजन्योपस्थितिविशेष्यपरं । तेन यागादेः करणत्वान्व यिनो भावनानन्वयेपि न क्षतिः । कारणतावच्छेदकेपि कारकाणां भाव नापदोपस्थापितभावनान्वयापत्ते स्तद्व्यावृत्त्यर्थं लिंगानन्वयीति विशेषणं। अत एवोदनं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाप्रत्य योपात्तभावनाया मोदनादे स्सम्बन्धेपि तस्यालिंगानन्वयित्वात नोक्तव्युत्पत्तिविघातः । नचैव मेक स्मिन् वाक्ये भावनाद्वयसत्त्वात् कस्यां केषां कारकाणामन्वय इत्यत्रापि नियामकाभावः , योग्यताया आसत्ते स्तात्पर्यस्य च नियामक त्वात् । एवं गच्छेत्यादौ प्रत्ययार्थस्यापि शबादिविकरणार्थभूतायामेव तस्यामन्वयः । तस्मादेकयैव व्युत्पत्त्या बहूनां सग्रहाल्लाघवम् । अस्तु वा प्रकारीभुत तत्तदर्थभेदेन व्युत्पत्तिभेदः । तथापि परिपूर्ण पदं पदान्तरेणान्वेतीति न्यायेन प्रथमावगतयागादिव्युत्पत्तिवेळायां भावना

विशेष्यत्वस्य उपस्थितत्वेन तत्रैव विशेषणज्ञानरूपसामग्रीसत्त्वात् स्वर्गादिपदार्थान्तराणामपि प्रकारतया अन्वयव्युत्पत्तिकल्पना, नत्वन्यत्र, अन्यगतमुख्यविशेष्यत्वस्या नुपस्थितत्वेन विशेषणज्ञानाभावात् । अत एवंविधलाघवा दपि भावनायामेव साक्षात्परम्परया वा योग्यतानुसारेण सर्वेषा मन्वयः । परम्परासम्बन्धस्थलेतु पार्ष्ठिको धात्वर्थादिसम्बन्ध इति न कोपि दोषः । नच पार्ष्ठिकबोधस्यापि श्रुतशब्दजन्यत्वाद्व्युत्पत्त्य न्तरकल्पनातादवस्थ्यम् , पार्ष्ठिकबोधस्य योग्यतत्तत्समस्तपदकल्प नया अनुमितपदजन्यत्वेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनानापत्तेः । निरुक्तपदा ध्याहारं प्रतिश्रुतशब्दस्य कारणत्वन्तु तवापि सम्मतमेव । इतरथा अयं घटोस्ति जल मानेय मित्यतो घटकरणकजलानयन मित्येवं विधार्थप्रतिपादकपदाध्याहारानापत्तेः । पदान्तरकल्पनाकृतन्तु गौरवं कार्यकारणभावकल्पनाभावात् फलमुखत्वा च्च न दोष मावहति । तत्राप्याकांक्षायोग्यता तात्पर्यादिवशात् तत्तत्पदार्थ एव पार्ष्ठिकान्वय स्तत्तत्पदार्थस्येति नाव्यवस्थापि । स्पष्ट श्चाय मर्थो भावार्थाधिकर णादौ तत्र तत्र ।

नचैवं राजपुरुषो स्तीत्यत्र क्रियान्वयोत्तरं पार्ष्ठिकस्तात्पर्यादि सत्त्वे राजपुरुषयो स्स्वस्वामिभावादिरूपो भेदसम्बन्धोपि बुद्ध्येतेति वाच्यम् , अनुभवानुरोधेन नामप्रयोज्य तदर्थप्रकारक तदर्थविशे ष्यकान्वयबोधस्या भेदविषयत्वमिति नियमांगीकारात् । राजपुरुषयोः पार्ष्ठिकान्वयबोधस्या प्यस्मन्मते नामजन्यत्वाभावेपि स्वजन्यशाब्दबोध अनुमेयशब्दजन्यत्वेन नामप्रयोज्यत्वमस्तीतियुक्तम् तस्या भेदविष यत्वम् । वरं च नामार्थयो स्तदभेदान्वयव्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया निरुक्त व्युत्पत्तिकल्पनं, प्रयोज्यत्वस्य जन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् ।

राज्ञः पुरुषोस्तीत्यादौ तु षष्ठ्यर्थनामार्थयो रन्वयस्य पार्ष्ठिकत्वा न्नाभेदविषयत्वप्रसंगः । अत एव तत्र:भेदस्य बाधितत्वादेव षष्ठ्य

र्थो नाभेदसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वेति, अपितु भेदसंसर्गेणैव । अभेदभ्रम दशायां परं तादृशवाक्या त्पाष्ठिकाभेदबोधवारणार्थं सुप्रयोज्य तदर्थ प्रकारक नामार्थविशेष्यकबोधस्य भेदसंसर्गविषयत्वम् , स्तोकं पचतीत्यादौ अभेदबोधार्थं च सुप्रयोज्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशे ष्यकबोधस्या भेदविषयत्वम् , दधि पश्यतीत्यादौ भेदसंसर्गबोधार्थं च शुद्धप्रातिपदिकप्रयोग्य तदर्थप्रकारक धात्वर्थविशेष्यकबोधस्य भेदविषयत्व, मित्याद्यनुभवानुसारेण कल्प्यम् ।

नचैवंविधव्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया [illegible] [illegible]विषयत्व मेव परेषा मिव नांगीक्रियत इति वाच्यं, [illegible] व्युत्पत्तीनां तुल्यत्वेऽपि [illegible] शीनां भेदाभावेन [illegible] [illegible] ।

नच भवन्मतेऽपि [illegible] [illegible] भावः, इतरथा सोमं प्रति [illegible] अरुणैकहायन्या वा प्रकारत्वा पत्ते रिति वाच्यं; यस्य यद्बोधाव्यवहितपूर्वबोधे [illegible] विशेष्ये प्रकारता तस्य निराकांक्षत्वादिना तदुत्तरबोधेऽपि [illegible] प्रकारत्वात् ।

अत एव यस्य यद्बोधाव्यवहितपूर्वबोधे परम्परासम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारता तस्यैव परम्पराघटकतावगत्यै तदुत्तरबोधेऽपि प्रकारत्वं, यागैकहायन्यादे र्हि स्वर्गकामं प्रति द्वितीयबोधे कारकत्वेन प्रकारत्वा न्न तृतीयबोधे सोमारुण्ये प्रति प्रकारता । अपितु सोमारुण्ययोरेव परम्परया भावनां प्रति च प्रकारयोः परम्पराघटकावगत्यै याग मेकहायनीं वा प्रति प्रकारत्वं, तयोश्च तद्बलादेव विशेष्यत्वम् । इत रथा सोमारुण्यादिगत परम्परासम्बन्धानिर्वाहात् । अत एव यस्य प्रकारस्य विशेष्यान्वये यो वस्तुतः परम्परासम्बन्धरूपः तस्यैव तत्त्वे नावगत्यै तद्घटकपदार्थेन षाष्ठिकोऽन्वय श्शब्देनावगम्यते, नतु यागेऽप्यवेक्ष्यमाणेन । अत एव राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्यत्र प्रातिपदिकार्थ

भूतस्य राज्ञ षष्ठ्यर्थे निरूपकतासंसर्गेण प्रकारतयान्वितस्य नायोग्यतानिश्चयाभावदशायां पुरुषेणाभेदान्वयः पार्ष्ठिकः, निरूपकता संसर्गस्याभेदाघटितत्वात् । अत एवारुण्यकरणत्वस्य द्रव्यपरिच्छेद द्वारैव क्रयं प्रति प्रकारत्वात् तस्यैवैकहायनीं प्रति पार्ष्ठिकोन्वयः, नत्वारुण्यस्य समवायसम्बन्धेन एकहायनीं प्रति, तस्य स्ववृत्तिकरणत्वं प्रति आधेयतासम्बन्धेनान्विततया करणत्वनिरूपिताधेयताया एकहायनी समवाया घटितत्वात् । अतएव तादृशस्थले आरुण्यस्यैकहायनीसमवे तत्वबोधः परमनुमानादिना, नतु तदर्थे तद्वाचकशब्दानुमानम् । यदितु न प्रकारतानियामकव्युत्पत्तितः संसर्गनियामकव्युत्पत्तीनां भेदेनकल्पनं, अपितु सुबर्थप्रकारक भेदसंसर्गक शाब्दत्वावच्छिन्नंप्रति विशेष्यता सम्बन्धेन धातुपदजन्योपस्थितिः कारणमित्येवमादिक्रमेण एकएवेत्या शंक्येत, तथापि धात्वर्थस्यभावनायाः कालस्य विधेश्च पृथक्कार्यकारण भावकल्पना दस्मन्मत्तएव लाघवमिति । उच्यतेचपरैरपि क्लृप्तव्युत्पत्तितः श्रुतशाब्दबोधे वृत्ते पश्चातन्निर्वाहार्थ मर्थान्तरविषयमनुमानं, यथा तिङर्थेषु सामान्यसाधनत्व विशेषणीभूते इष्टे प्रथमान्तपदोपस्थाप्य स्वर्गकामाविशेषणीभूत स्वर्गाभेदस्य । नहि नैयायिकमते स्वर्गसाधनत्वं लिङर्थः, अपित्विष्ट सामान्यसाधनत्वमेव ; नवाकामशब्दविशेषणं स्वर्ग पदमिष्टाभेदं प्रतिपादयितुमलम् । अतश्च इष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामइति शाब्दबोधे वृत्ते पश्चादेव स्वर्गाभिन्नेष्ट साधनं यागइतित्यनुमानमिति ममापि श्रुतशाब्दबोधे लघुव्युत्पत्तितो वृत्ते पश्चादेव यथानुभवं पार्ष्ठिकोबोधो नुमितशब्दा दनुमानाद्वा इति न कश्चिद्विरोधः ।

तत्सिद्धं सर्वकारकाणां भावनायामन्वयात् तस्या मुख्यविशेष्यत्वमिति ।

नचैवं द्वितीयान्तस्यापि भावनायामेवान्वयात् धातोस्सकर्मकत्वा कर्मकत्व व्यवस्थानापत्तिः, यद्धात्वर्थस्य पार्ष्ठिकान्वये कर्मण आकां

क्षा तद्धातोस्सकर्मकत्वांगीकारात् । पार्ष्ठिकान्वयलभ्य धात्वर्थ कर्मत्वमादायैव चोदनादौ द्वितीयोत्पत्तिः, नतु भावनाकर्मत्वमादाय । अन्यथा स्वास्थ्यंशयीतेत्यपि प्रयोगापत्तेः । पार्ष्ठिकान्वयलभ्य सकर्मकत्वादि व्यवहारवदेव स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणानामपि भावनारूपक्रिया सम्बन्धोत्तरकाललभ्यो धात्वर्थेनाभेदान्वयो द्रष्टव्यः ।

तस्मात्सिद्धा धात्वर्थातिरेकिणी प्रत्ययवाच्या मुख्यविशेष्या प्रयत्नरूपा भावनेति ।

तत्रच पूर्वोक्तन्यायेन कर्माकांक्षत्वा द्विधिसमभिव्याहाराच्च तस्यां स्वर्गकामाधिकरणन्यायेनेप्सितं जन्यं स्वर्गादिभाव्यत्वेनान्वेति, भावार्थाधिकरणन्यायेनचयागादिः करणत्वेन । नच तस्य यत्नरूपभावना जन्यत्वात्कथं तस्यामेव करणत्वमिति वाच्यं, भावनाफलजनकत्वेन पारिभाषिकस्यैव भावनाकरणत्वस्यांगीकारात् । तस्याश्च स्वजन्य करणेन फले जन्यमाने नुग्राहकापेक्षयां प्रकरणाधिकरणन्यायेन प्रयाजादी तिकर्तव्यतात्वेनान्वीयते । अतएव निर्व्यापारस्य द्रव्यस्यानुग्राहकत्वायोगात् व्यापारानाविष्टं द्रव्यमपि नेतिकर्तव्यतात्वेन ज्ञायते, व्यापारसम्बन्धोत्तरन्तु तस्यैतिकर्तव्यतात्वेन बोध इत्यपि तत्र तत्र वक्तव्यं भविष्यति ।

पार्थसारथिमतेतु व्यापारसामान्यस्यैव भावनात्वात् प्रयाजादीनांच तद्विशेषाणां व्यापारविशेषाकांक्षारूपेतिकर्तव्यताकांक्षया तत्त्वेनान्वयो नत्वनुग्राहकत्वेन । अतएव व्यापारानाविष्टस्य द्रव्यस्य तद्विशेषत्वा योगान्न तत्त्वेन ग्रहणमिति विशेषोपि प्रकरणाधिकरणे निरूपयिष्यते । नचैवं भावनायां साध्यसाधनेति कर्तव्यतान्वयेपि समानप्रत्ययोपादानश्रुत्या शुद्धायामेव तस्यां विध्यन्वयात्तदुत्तरकालीनस्य तदंशत्रयस्य विधिसंस्पर्शाभावेन ग्रहैकत्ववदविवक्षापत्तिः; अंशत्रयान्वयोत्तरं तद्विशिष्टायां भावनायां विधिसम्बन्धाभ्युपगमेन पदपर्यवसानोपपत्तेः, पश्चा

न्निर्धारणायां विध्यन्वयाभ्युपगमेतु परिपूर्णं पदं पदान्तरेणान्वेतीति न्यायभंगापत्तिरितिवाच्यम् । शुद्धस्य यत्नस्य विधिविषत्वानुपपत्तेः । सामान्यतो यत्किञ्चिदाक्षिप्तांशत्रयोपेतभावनाया विधिसम्बन्धाभ्युपगमेनच पर्यवसानोपपत्तेः । पश्चान्निर्धारणापेक्षायां तत्तत्पदैर्विशेषनिर्धारणोपपत्तेः ।

तस्मात्सिद्धांशत्रयान्विता प्रत्ययवाच्याभावना । अतश्च तस्य धात्वर्थस्यैव करणत्वं शीघ्रं प्रमितमिति पार्ष्ठिकफलसम्बन्धवेळायां तस्यैवान्वयो नतु द्रव्यादेरितिसिद्धं । अतश्च फलसम्बन्धनिर्वाहार्थं कल्प्यमान मपूर्वमपि ततएवेत्यपिसिद्धम् ।

द्रव्यत्यागाद्भुतवहमुख क्षेपणाच्चातिश (क्ता) स्ता
न्निष्प्रत्यूहं विधिपरिचिता भावनेयं चकास्ति ।
यस्या स्संगादतिशयफलप्राप्ति यागादिजातं
तामद्याहं मुरारिपुपदद्वन्द्वपद्मे ऽर्पयामि ॥

॥ इति भावार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥
(अपूर्वस्या स्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ।)

॥ अथ अपूर्वाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू – चोदनापुनरारम्भः ॥ २ - १ - ६ ॥

एवं तावदपूर्वं सिद्धं गृही[कृ]त्वा तज्जनकं विचारितं । तत्सद्भाव एव त्वधुनाविचार्यते - किमस्त्यपूर्वं उतनेति । अत्रचापूर्वसद्भावस्यापूर्वनिरूपणोपयोगित्वा त्पादाध्यायसंगती पूर्वपक्षेवा । आक्षेपिकीत्वनन्तरा ।

तत्र प्रमाणाभावान्नापूर्वमस्ति । तथाहि, नतावदत्र प्रत्यक्षादिकं प्रवर्तते, याग स्वर्गसाध्यसाधनभावदृशा पूर्वेपि तस्याप्रवृत्तेः । नापिशब्दः, तदनुपलम्भात् । नच श्रुतयागस्वर्गसाध्यसाधनभावान्यथानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका, नह्याशुविनाशिनः यागस्य कालान्तरभावि स्वर्गसाधनत्वमुपपद्यते, अतःप्रमाणान्तराभावेपि श्रुतार्थापत्तिरेवापूर्वसद्भावे प्रमाण

मितिवाच्यम् ; साध्यसाधनभावस्यान्यथानुपपत्तावपि अपूर्वस्य तदुप पादकत्वाभावात् कल्पनानुपपत्तेः । नह्यपूर्वेकल्पिते तेनैव स्वर्गजनना दपूर्वोत्पत्तिं प्रति अन्यथासिद्धस्य यागस्य स्वर्गजनकता सम्भवति । नच अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वा दवान्तरव्यापारत्वाद्वा ज्वालादिभिरिवनतेन यागस्यान्यथासिद्धिः, शक्तिव्यापारयो श्शक्तिमद्व्यापारवन्निष्ठत्वनियमेन शक्तिमति व्यापारवतिच यागे नष्टे शक्तिव्यापारयोरवस्थानानुपपत्तेः ।

नच अपूर्वस्य फलबलकल्प्यस्य यागनिष्ठत्वासम्भवेपि यागाश्रय भूतात्मनिष्ठत्वकल्पनेनापि शक्तिव्यापारत्वोपपत्तिरितिवाच्यम् , गुरुभूता पूर्वकल्पनां विनापि यागस्वर्गसाध्यसाधनभावस्योपपन्नतरत्वेनैतादृश कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

तथाहि - यद्यपि तावत् क्षणिको याग स्साक्षादेव कालान्तरभावि स्वर्गजननाय नालं । तथापि स्वजन्य ध्वं-सद्वारा समर्थएव । तस्यहि यागजन्यत्व सद्भावयोः क्लृप्तत्वात् केव लं फलजनकत्वमात्रं कल्प्यमित्यवान्तरव्यापारत्वं सुलभम् । अपूर्वस्यतु सद्भावस्थायित्वं यागजन्यत्वं स्वर्गजनकत्वं चेत्यनेकपदार्थकल्पनान्न तत्सुलभम् । यागस्यविनाशित्व प्रतिसन्धानोत्तरकालमेव च द्वारकल्प नेन विनाशस्य उपस्थितत्वाच्च ।

नन्वेवं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वे तस्य नित्यत्वेन कीर्तनप्राय श्चित्तादिना नाशानुपपत्तेः " धर्मः क्षरति कीर्तनात् " ' प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपी ' त्यादिशास्त्रविरोधः, तन्नयोः ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यानाशकत्वसम्भवः, तयोराशुतरविनाशि त्वेन नाशकारणानपेक्षत्वात् । नापि तज्जन्यसुखदुःखनाशकत्वं, तयोरनुत्पन्नत्वेन नाशायोग्यत्वात् । अतः कीर्तनप्रायश्चित्तादिनाश्यं यागा दिजन्यमपूर्वमावश्यकमिति चेत् ? क्लृप्तध्वंसस्यैव व्यापारत्वे ऽवधारिते कीर्तनादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वस्यैव स्वजन्यध्वंसद्वारा साक्षादे ववा कल्पनात् ।

अतएव यागध्वंसस्य नित्यत्वेन स्वर्गोत्पत्त्यनन्तरमपि स्वर्गान्तरोत्पत्ति प्रसंग इत्यप्यपास्तम् , स्वर्गध्वंसस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्व कल्पनात् । नच कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने प्रयोगान्तर जन्यस्यापि फलस्य प्रतिबन्धापत्तिः, तद्यागव्यक्तिकीर्तनजन्यध्वंसस्य तद्यागव्यक्तिजन्यफलप्रतिबन्धकत्वकल्पनात । नचैवं गौरवापत्तिः, तस्य फलमुखत्वात ; अपूर्वपक्षेपि समानत्वाच्च ।

अथवा न कीर्तन ध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, गौरवात, अपितु कीर्तनात्यन्ताभाव विशिष्टज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पना त्र कीर्तनस्थले यागध्वंसमात्रा त्फलसिद्धिः । अत्र च तद्व्यक्तित्वान्त मवश्यं विवक्षणीयम् , अन्यथा एकव्यक्तिकीर्तने व्यक्त्यन्तरेभ्योपि फलानिष्पत्ति प्रसंगात् । नच कीर्तनवाक्ये कीर्तनमात्रश्रवणात् ज्योतिष्टोमवाक्येच तन्मात्रश्रवणा दुक्तविधकारणतावच्छेदकबोधकाभावः, तस्य वाक्यैक वाक्यतोत्तर मनुमानविधया बोधोपपत्तेः । नहि ज्योतिष्टोमादिवाक्येपि ज्योतिष्टोमत्वादि रूपस्य कारणतावच्छेदकस्य वाक्येनबोधः, कार्यतावच्छेदकबोधंविना कारणतावच्छेदक बोधानुपपत्तेः । नह्यत्र स्वर्गत्वं कार्यतावच्छेदकं, अपितु विजातीयस्वर्गत्वम् । नच वैजात्यस्यवाचकंपदमत्रास्ति । स्वर्गपदेनैवतल्लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतो वाक्येन सामानाधिकरण्येनैव जन्यजनकभावेबोधिते पश्चादेवानुमानविधया विजातीयस्वर्गत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेकल्पिते पश्चादेव ज्योतिष्टोमत्वादेरिवोक्तविधस्यापि कारणतावच्छेदकस्य कल्पयितुं शक्यत्वात । अतो युक्तं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वं नत्व क्लृप्तस्यापूर्वस्य । एतेन "तृप्तएवैन मिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती " त्यर्थवादोपात्तस्य देवताप्रसादस्यैव रात्रिसत्रन्यायेन द्वारत्वोपपत्ते र्नानुपस्थितापूर्वकल्पनं युक्तमिति वेदान्ति मतमपि प्रत्युक्तम् , ततोप्युपस्थिततर ध्वंसद्वारकत्वेनैव नैराकांक्ष्ये रात्रि सत्रन्यायानवतारात । देवताप्रसादस्यापीच्छाविशेषरूपस्य क्षणिकत्वेन

व्यापारान्तरापेक्षणाच्च । तस्य ध्वंसद्वारकत्वांगीकारे च तस्यान्तर्गडुकत्वापत्तेः वरं यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वकल्पनम् ।

नच ध्वंसस्य फलकारणत्वे यागस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वा पत्तिः ? यस्मिन्नभावे संसर्गाभावत्वेन कारणता तादृशाभाव प्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वांगीकारात् । प्रकृते तु ध्वंसत्वेन कारणता, नतु संसर्गाभावत्वेनेत्यदोषः ।

नच ध्वंसस्याभाव रूपत्वात् कथं फलजनकत्वं, अभावस्य क्वापि कारणत्वादर्शनादिति वाच्यम्; अभावस्यापि कारणत्वांगीकारे बाधकाभावात् । अतएवानुपलब्धे रभावरूपाया एव घटाद्यभाव ग्राहकत्वमंगीकृतम् । एवं सन्ध्यावन्दनाद्यभावस्य च प्रत्यवायजनकत्वम् ।

यत्तु वार्तिके " नैवाभावस्य क्वचिदपि कारणत्वं दृष्टं, यदितु सन्ध्यावन्दनादौ क्वचिदुद्भाव्येत ततो निमेषादिरूपस्य तत् कालक्रियमाणस्य भावस्यैव कारणत्वकल्पना दप्रयोजक " मित्युक्तम्, यच्च न्यायसुधाकृता " अभावस्य कारणत्वेपि भावसहकृतस्यैव तस्य कारणता - नशुद्धस्य- क्वचिदपि तथा अदर्शनात्, सन्ध्यावन्दनाकरणस्यापि च विध्यवज्ञारूपभावान्तरसहकृतस्यैव प्रत्यवायजनकत्वादि " त्युक्तं, तदतिशयार्थं; शुद्धस्याभावस्यापि कारणत्वांगीकारे बाधकाभावात् । अतो भावस्यापि कारणत्वांगीकाराद्युक्तं ध्वंसस्यापि द्वारत्वम् ।

यत्तु- वार्तिके यागध्वंसविशिष्टादात्मनएव फलोत्पत्त्युपपत्तेर्नापूर्वकल्पनायुक्तेति पक्षान्तरमुपन्यस्तं, तदात्मनोनित्यत्वेन अवान्तरव्यापारत्वायोगा द्विशिष्टस्य व्यापारत्वांगीकारेपि वा लाघवेन ध्वंसस्यैव व्यापारतोपपत्ते रात्मनोपि व्यापारान्तः प्रवेशे गौरवादुपेक्षितं । सर्वथानास्त्यपूर्वमिति प्राप्ते-

अभिधीयते, फलन्तावत् प्रधानकालान्तरभावीति निर्विवादम्, नहि " यन्न दुःखेन " इत्यादि वाक्यशेषावगत निरतिशयसु

खदुःखरूपयो स्स्वर्गनरकयो रस्मिन् जन्मन्युपभोग स्सम्भवति; विहितस्यापि वृष्टिपश्चादे स्सांगप्रधानजन्यस्य न प्रधानमात्रोत्तर मुत्पत्तिसम्भवः, अतः कालान्तरभाविफलोत्पत्ति र्न क्षणिकात् कर्मणो व्यापार मन्तरेण सम्भवतीति व्यापारापेक्षायां न तावत् ध्वंसस्य व्यापारत्वं सम्भवति, स एवहि व्यापारः कल्पनीयो य श्श्रुताविरोधी तदिह यथैव निरतिशयसुखरूपे स्वर्गाख्यफले श्रुते तस्येह जन्म न्यसम्भवेपि जन्मान्तरीयत्वमेव कल्प्यते नतु पुत्राद्यपेक्षया पेक्षिकं निरतिशयत्व मादाय सार्वभौमत्वादिकं गृह्यते- स्वर्गशब्दस्यौपचारिकत्वांगीकरणे कारणाभावात् , जन्मान्तरीयत्वकल्पनस्य च फलमुखत्वेनादोषत्वात् , तद्वदिहापि धर्मः क्षरति कीर्तनात् प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि इति कीर्तनप्रायश्चित्तादीनां नाशकत्वश्रवणान्नाशार्हं किञ्चिदवश्यं कल्पनीयम् ।

नच याग स्तद्ध्वंस स्तत्फलं वा सम्भवति, नच नाशशब्दस्य फलोत्पत्तिप्रतिबन्धे कारणीभूतावच्छेदक घटकीभूतात्यन्ताभावे वा लक्षणेति वाच्यम् , लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अत श्च फलध्वंसद्वारकत्वकल्पनापेक्षया ऽपूर्वकल्पनस्य गुरुभूतत्वेपि तस्य फलमुखत्वा दवश्यं प्रायश्चित्तादिनाश्य मपूर्व मेव कल्प्यं । तेन यथैव निषादस्थपतिपदे लक्षणापादकसमासानंगीकरणेन श्रौतकर्मधारयमेव अंगीकृत्य पश्चा दापद्यमानं विद्या तदुपायाक्षेपकत्वं फलमुखत्वा दंगीकृतं, तथैव नाशपदस्य श्रौतार्थलिप्सयाऽपूर्व मंगीकर्तव्यमेव ।

किंच कीर्तनादेः फलप्रतिबन्धकत्वांगीकारे तावत् प्रतिबध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्या प्रसिद्धत्वादेवानुपपत्तेः विजातीयस्वर्गत्वादिना प्रतिबध्यतांगीकारे च प्रयोगान्तरतोपि फलानापत्तिप्रसंगः । कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्ट ज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणतांगीकारे गौरवं, अनेककार्यकारणभावकल्पनापत्ति श्च । अस्मन्मतेतु

सत्यपि तत्कीर्तनत्वेन तद्व्यक्तिजन्या पूर्वनाशत्वेन कार्यकारण भावानेकत्वे कारणतावच्छेदके गौरवाभावात् धर्मः क्षरति कीर्तना दिति शास्त्रोन्नीतत्वेन प्रामाणिकत्वा च्च न दोषः ।

किंच ध्वंसस्य प्रधानव्यापारत्वे तुल्यन्यायत्वा दंगेष्वपि स एव व्यापारोंगीकर्तव्यः,ततश्च तस्य नित्यत्वा द्विकृतिप्रयोगवेळायामपि सत्त्वा द्विकृतीनां पशुपुरोडाशवत्प्रासंगिकत्वोपपत्तेः प्रयोग[गा]भेदेपि तज्जन्यस्यो पकारस्य लब्धत्वा न्न पृथगंगानि कर्तव्यानि स्युः । तथाच विकृतौ प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति दर्शनानुपपत्तिः । अस्मन्मते त्वंगा पूर्वाणां प्रधाना पूर्वोत्पत्त्यनन्तरं नाशा द्विकृत्य पूर्वसिद्ध्यर्थं पुन रंगकरणोपपत्तिः । अपि च अस्मिन् पक्षे क्वांगाना मुप- योगः ? न तावत्प्रधाने, तस्य प्रयाजाद्यजन्यत्वात् । नापि त- द्ध्वंसे, तस्य तानि विनापि जायमानत्वात् । नापि फले, प्रधानत्वापत्तेः । अतोवश्य मंगप्रधानव्यवस्थासिद्ध्यर्थं मप्यपूर्वं कल्पनीयम् । तथाहि-प्रधा नेनापूर्वं जननीये अंगानामपि सहकारित्वकल्पनात प्रधानएववा योग्यता विशेषजनना दस्ति तेषामुपयोगः । तस्मादवश्यं यागस्य ध्वंसातिरिक्तो व्यापारो वाच्यः । नच यागस्यैव तर्हि फलं यावत्स्थायित्वं लाघवा दस्तु, किं व्यापारकल्पनयेति वाच्यम् ; तृतीयादिक्षणे प्रत्यक्षतापत्तेः । तद्यागव्यक्तिप्रत्यक्षे तद्यागव्यक्ति द्वितीयक्षणस्य कारणत्वकल्पने चा नन्तकार्यकारणभाव कल्पनापत्तेः । नचैतस्य फलमुखत्वं, विषय प्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्य लोकसिद्धत्वेन स्वर्गसाधनत्व ज्ञानान पेक्षत्वात् । कीर्तनापूर्वव्यक्त्यो र्नाश्यनाशकभावानेकत्व कल्पनात्तु धर्मः क्षरतीति शाब्दबोधोत्तरकालीनत्वा त्फलमुखेति विशेषः । अतोवश्यं व्या- पारोवाच्यः । सोपिच न देवताप्रसादरूपः, तस्य देवतानिष्ठत्वेन फल व्यधिकरणस्य फलजनकत्वानुपपत्तेः । देवताया श्चैतन्यं विग्रहः प्रसादस्तस्य च स्थायित्वमित्यनेकार्थ कल्पनापत्तेश्च । विशिष्यचा यं नवमे निराकरिष्यते । अतः परिशेषादपूर्वमेव कल्प्यम् । तच्च

यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति श्रुतार्थापत्तिकल्पित वैदिकशब्दगम्यत्वादेव नाप्रामाणिकं । नचैवं श्रुत यागस्वर्ग साध्यसाधनभावव्याघातः, अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन व्यापाररूपत्वेन वा कल्प्यमानत्वा च्छक्ति व्यापाराभ्यांच ज्वालादिवच्छक्तिमतो व्यारवतोवा साधनत्वा विघातात् ।

नचैवं शक्तिमति व्यापारवतिवा यागेनष्टे तन्निष्ठापूर्वस्यापि नाशापत्तिः, अपूर्वस्य यागीयत्वेपि फलबलकल्प्यत्वेन यागनिष्ठत्वाकल्पनात् ; यथैव ह्यनुभवव्यापारस्यापि संस्कारस्य नानुभवनिष्ठत्वं किन्तु फलबलेन स्मृति समानाधिकरणत्वसिद्ध्यर्थ मात्मनिष्ठत्वमेव, तथात्रापि अपूर्वस्यापि फलसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थं फलबलेन फलभोक्तृनिष्ठत्व मेव कल्प्यतइति न विरोधः । अतएव गयाश्राद्धादौ यत्रपितुः पुत्रस्य च फलभोक्तृत्वं शास्त्रान्तरप्रमितं तत्रोभयनिष्ठा पूर्वद्वयकल्पनं । अपूर्व द्वयमपि च तत्र कीर्तननाश्यमेव । एवं दम्पत्योरुभयोरपि भोक्तृत्वादुभयनिष्ठमपूर्वद्वयं, तत्रापि तत्त न्निष्ठकीर्तनस्यैव तत्त न्निष्ठापूर्वनाशकत्वम् ।

यत्रे तरस्यैव रोगादिनिवृत्त्यर्थं दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानं तत्र सत्यपीतरस्य व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावान्न तन्निष्ठापूर्वान्तरकल्पनं, अपितु भोक्तृनिष्ठमेव। अत एव तत्रेतरस्य सत्यपि कर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावान्न फलिसंस्कारावपनादयः। एवं जातेष्ट्यादौ पुत्रस्यैव फलभोक्तृत्वं,नतु पितुस्तत्रापूर्वं फलिसंस्कारोवा। याज्ञिकास्तु पितर्यपि फलिसंस्काराननुतिष्ठन्त्येव । नचैवं पुत्रस्य भोक्तृत्वसत्त्वा तत्र फलसंस्कारा अप्यपूर्ववदभ्युपगम्येरन्निति वाच्यम् , वपनादीनां कर्तृनिष्ठ फलाधानयोग्यताजननार्थत्वा त्पुत्रस्यकर्तृत्वाभावेन वपनादिप्राप्त्यभावात् । वपतइत्यादिषुहि आत्मने पदानुरोधेन पुरुषप्राधान्यावगते र्वपनादेरवघातादिवत्संस्कारत्वावगमा द्वपनेन प्रधानफलाधारत्वयोग्यतासम्पादनद्वारा पुरुषं संस्कुर्यादित्यर्थावगतेः संस्कारस्यच भूतभाव्युपयोगापेक्षायां कर्तृत्वद्वारेण यागापूर्वसंबन्धावगते रपूर्वजनकयागकर्तारं यागजन्यफलाधारत्व योग्यतासम्पा

दनद्वारा वपनेन संस्कुर्यादित्यर्थः प्रतीयते। अतश्च पुत्रस्य कर्तृत्वा भावा दप्राकृतकार्यकारिणि तस्मिन् न वपनादिधर्मप्राप्तिः । नच सं स्कार्यस्यापूर्वजन्यफलाश्रयत्वसम्बन्धेनैवा पूर्वसम्बन्धोपपत्ते र्नावश्यं कर्तृ त्वेनैव सविवक्षणीयइतिवाच्यम् , वपतइत्यात्मनेपदेन वपनकर्तरि वप नजन्यफलोत्पत्त्यभिधाना द्वपनस्य चांगत्वेन प्रधानविधिविधेयस्य प्रधा नकर्तृव कर्तृनिरूपणा द्वपनवाक्ये कर्तृतासम्बन्धस्यैव शीघ्रोपस्थितिक त्वात् । विस्तरेणचायमर्थ स्तृतीये निरूपयिष्यते । तस्माज्जातेष्टिस्थ ले फलसंस्कराभावेपि पुत्रनिष्ठमेवापूर्वं नपितृनिष्ठं। तस्मिंस्तु निमित्त बला दकरणएव दुःखजनकीभूतं प्रत्यवायरूप मपूर्वमिति विशेषः । तत्सिद्धं नष्टेपि प्रधाने फलबलेनात्मनिष्ठापूर्वकल्पनम् ।

एवमंगानामपि प्रधानगतफलजननयोग्यतासम्पादनफलकानामने केषां युगपद्योग्यतासंपादकत्वानुपपत्ते रवांतरव्यापाररूपापूर्वकल्पना न्नष्टे ष्वप्यंगेष्वात्मगतापूर्वसिद्धिः । तत्रच परंपरासंबन्धेन प्रधानगतयोग्यताया अपि सत्त्वात्फलसामानाधिकरण्यलाभः । तत्र त्वयं विशेषः-आरादुपका रकाणान्तावत्समिदादीनां प्रकरणाद्यवगतयागांगभावानामपि प्रधानयाग स्वरूपस्य तदजन्यत्वा त्तत्रोपयोगकल्पनानुपपत्तेः तज्जन्योत्पत्त्यपूर्वाणां च प्रधानाव्यवहितोत्पत्तिकानां प्रधानापूर्वोत्तरकालवर्तिभि रारादुप कारकै रुत्पत्त्यसम्भवा त्तत्राप्यनुपयोगेपि तेष्वेव तज्जन्यापूर्वजननानुकूला योग्यता जन्यते ।

नच उत्तरांगानामेव परमापूर्वजननानुकूल योग्यता संपादकत्वमस्तु, पूर्वांगानांतूत्पत्त्यनुकूल योग्यताजनकत्वमेवास्त्विवतिवाच्यम्; लाघवादारा दुपकारित्वावच्छेदेनैव परमापूर्वोपयोगित्वस्य कल्पनात्। नच-उत्पत्त्यपूर्वे ष्वनुपयोगेपि प्रधानापूर्वैःपरमापूर्वे जननीयेंगानामपि स्वस्वावांतरापूर्वद्वारा सहकारिकारणत्व मस्त्विवतिवाच्यम्; तथासति फलइव परमापूर्वेपि जनक त्वाविशेषेण प्रधानतुल्यतापत्तेः । अतो योग्यातासम्पादनमेवतैरुत्पत्त्यपूर्वेषु क्रियते। योग्यैश्चतैःपरमापूर्वजननमितिद्रष्टव्यम्! अतएव प्रधानापूर्वानेकत्वे

क्रमेण सर्वेषु तेषु ते रेवापूर्वे योग्यतासम्पादनमिति द्रष्टव्यं ।, अत श्चान्तिमप्रधाना पूर्वनिष्ठयोग्यताजननानन्तर मेव तेषां नाशः । योग्य ताचेयं मुत्पत्त्यपूर्वाव्यवहिता पूर्वजननानुकूला । तच्च क्वचि द्वक्ष्यमाण रीत्या समुदायापूर्वं क्वचिच्च परमापुर्वमिति विशेषः । अत एव प्रकृतौ समु दायापूर्वस्यैवाव्यवहितस्य सौर्यादावभावेपि परमापूर्वस्यैवा व्यवहितत्वा त्तदनुकूलैवयोग्यता । सुत्याकालीनांगानांच प्रकृतावव्यवहितपरमापूर्वानु कूलयोग्यताजनकानां द्वादशाहे अव्यवहिततत्तत्सुत्यासमुदायापूर्वा नुकूलयोग्यताजनकत्वम् । युक्तंचैतत् - करणस्या नुग्रहापेक्षारूपेति कर्तव्यताकांक्षाख्य प्रकरणादिनावगतांगभावानां प्रयाजादीनां साक्षात्प्रधान तदपूवार्थत्वयो रसंभवे तदव्यवहितापूर्वार्थत्वस्यैव कल्पनात् । अत श्चोत्पत्त्य पूर्वाव्यवहिता पूर्वजननानुकूल योग्यतासम्पादन मुत्पत्त्यपूर्व निष्ठ मारादुपकारकाणां स्वावान्तरा पूर्वद्वारा फलमिति सिद्धम् ।

यत्तु " वाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेत" इत्यादौ बृहस्पतिस- वादीनां वाजपेयेनेति तृतीयाबलेन बृहस्पतिसवव्यतिरिक्त सर्वांगयुक्त वा जपेयानुष्ठानेन तज्जन्यपरमापूर्व निष्पत्त्यनन्तरं क्रियमाणानां न परमा पूर्व निष्पत्ताव प्युपयोगसम्भवः , तत्र परमापूर्वस्यैव बृहस्पतिस वाकरणे नाशकल्पना त्परमापूर्वस्थापकत्वं - वैमृधस्य च पौर्णमासी समुदायापूर्वस्थापकत्वमिति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु बृहस्पतिसवापूर्वं वाजपेयपरमापूर्वावस्थानं यावत् स्था यि नवा? आद्ये प्रसंगसिद्ध्यापत्तेः वाजपेय प्रयोगान्तरे पुन र्बृहस्पतिसव करणानापत्तिः । नान्त्यः, बृहस्पति सवापूर्वनाशे वाजपेयापूर्व व्यवस्थाना नुपपत्तेः । नच-बृहस्पतिसवापूर्वानुत्पत्तेरेव तन्नाशकत्वकल्पनान्नदोषइति वाच्यम् , प्रयाजाद्य पूर्वानुत्पत्तेरपि दर्शाद्यपूर्वोत्पत्ति प्रतिबन्धकत्व कल्पना पत्त्या तस्यापि स्थायित्वानापत्तौ पशुपुरोडाशेपि प्रसंगसिद्ध्य नापत्तेः ।

अथ - अपूर्वानुत्पत्तेरश्रुताया गुरुभूतायाश्च कारणत्वाकल्पना त्प्रयाजाद्यपूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वं कल्प्यते ? ततो

बृहस्पतिसवाकरणस्यापि नाशकारणत्वाकल्पना त्स्थापकत्वासिद्धिः । अतो वाजपेयपरमापूर्वएव वाजपेयफलानुकूल योग्यतासम्पादनं बृह स्पति सवापूर्वेण क्रियतइति वेदितव्यम् । एवं परिधानीये कर्मण्यपि खादनादिपात्र प्रतिपत्त्यपूर्वस्यापि अव्यभिचरित क्रतुसम्बन्धोपस्थापिता मुष्मिकफलसाधन क्रतुजन्य परमापूर्वनिष्ठयोग्यतां फलानुकूलां प्रत्येव जनकत्वं बोध्यम् । नचा विशेषप्रवृत्त प्रतिपत्त्यनुरोधेन कारीर्यादि जन्यवृष्टे रप्यामुष्मिकत्वकल्पना; आहिताग्निजनक पवमानेष्ट्यनुरोधेन प्रतिपत्तेरैहिकातिरिक्त क्रतुविषयत्वस्यावश्यकत्वे नैवंविधकल्पनस्या न्याय्यत्वात् । अत एव पवमानेष्ट्यनन्तरएवकरणे नदक्षि- णहस्तादिनियमः । याज्ञिकास्तु खादनस्य दाहांगत्वमभिप्रेत्य तमनु तिष्ठन्ति । दाहस्यतु संस्कारेषु पाठा दामुष्मिकंफलोपयोगिसंस्कारं प्रत्यपि जनकत्वा त्पवमानेष्ट्यनन्तरं करणेपि न विरोधः । आहिताग्नि शरीरप्रतिपत्तिस्तु आनुषंगीकीति तदभावेपि नक्षतिः । नचैवं- दर्शा द्युत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूल योग्यताया उत्तरांगैस्सम्पादनोपपत्ते स्समुदायापूर्व, परमापूर्वयोः कल्पनानुपपत्तिः, तत्र वा तत्कल्पने वाजपेयेपि परमापूर्वजन्या पूर्वान्तरस्वीकारापत्तिरिति वाच्यम् ; अपूर्वा न्तर स्वीकारेमानाभावात् । यथा च समुदायापूर्व परमापूर्वयोः क- ल्पनोपपत्ति स्थतोत्तरत्र निरूपयिष्यामः ।

तत्सिद्धआरादुपकारकाणा मुपयोगः । सन्निपत्योपकारका णान्तु श्रुत्याद्यवगतव्रीह्याद्यंगभावानां व्रीह्यादिस्वरूपे आनर्थक्य प्रसंगेन तण्डुलादिपरम्परया प्रधानपर्यन्तं गमनात्तत्राप्यानर्थक्यप्रसक्ते रुत्पत्त्यपूर्वजननानुकूल वद्गत योग्यतासंपादनमेव फलमवसीयते । अत एव तत्त दुत्पत्त्यपूर्व जननानुकूल तत्तत्प्रधानानुगत तत्त द्योग्यता सम्पादनपर्यन्तं प्रोक्षणादिजन्या वान्तरापूर्वस्यावस्थानम् ।

नच-व्रीहिगत योग्यताजननमेव प्रोक्षणादेः फलमस्तु, किं प्रधानगत येतिवाच्यम् , व्रीहिगताहि योग्यता किं तण्डुलादि जनिकावास्यात्

अपूर्वजनिका वा ? नाद्यः, तण्डुलाद्युत्पत्ते र्लौकसिद्धत्वेन प्रोक्षणाद्यजन्य त्वात्; अवघात जन्यत्वेपि तन्नियमाजन्यत्वस्य तुल्यत्वाच्च। नान्त्यः, व्रीहीणा मपूर्वाजनकत्वात् ; परम्परासम्बन्धांगीकारेपि विवक्षितरीत्या प्रधानतदपूर्वजनकस्यैव अदृष्टोपाया पेक्षितत्वेन तत्रैव प्रोक्षणादीनां योग्यताजनकत्वस्य कल्पनीयत्वात् । अत उत्पत्त्यपूर्वजनकप्रधानगतयो ग्यतासम्पादनफलकानां प्रोक्षणादीनां साक्षा त्तत्फलजनकत्वायोगात अवान्तरोपकारद्वारेण तदित्याश्रीयते। सचावान्तरोपकारः क्वचिददृष्टरूपः, यथा प्रोक्षणादिषु। क्वचिद्दृष्टरूपः, यथा अवघातादिषु। यत्रापि दृष्टरूप स्तत्रापि नियमांशेऽ दृष्टरूपोस्त्येवेति वक्ष्यते। उभयविधोपकार श्चायं व्रीह्यादिगत क्रियाजन्यातिशयशालित्वरूप कर्मत्वनिर्वाहाय व्रीह्यादि गतएवकल्प्यते । नतु प्रयाजादि वदात्मनिष्ठः। अतएव वपनादिज न्यस्या दृष्टस्यात्मगतत्वेपि संस्कार्यत्वा दात्मनः कर्मत्वाविघातः । दृष्ट रूपस्यतु वितुषीभावादेः व्रीह्यादिनिष्ठत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव। अवघातादिनि यमादृष्टस्यापि यदर्था क्रिया तदर्थो नियम इति न्यायेन व्रीह्यर्थतावधारणा द्व्रीहिनिष्ठत्व मेव । नचैवं – व्रीह्यादिनाशे तन्नाशापत्तिः; व्रीहिनाशेपि तददृष्टस्य व्रीह्यवयव निष्ठत्वकल्पनात् । अतः पुरोडाशवृत्तिप्रोक्षणादि जन्य मपूर्वं विषयतासम्बन्धेन पुरोडाशयागवृत्तिं उत्पत्त्यपूर्वानुकूलां यो ग्यतामादधातीति सिद्धं ।

ननु-उक्तन्यायेन अवघातनियमादृष्टस्यो पयोगसम्भवेपि दधिव्रीह्या दिनियमादृष्टाना न्न तत्सम्भवः; तद्धि यागे कृते नियमेनोत्पद्येत, अतश्च प्रथमक्षणे यागोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे अदृष्टं, तृतीयक्षणेच तेन योग्यता, तेन चतुर्थक्षणे यागस्यनष्टत्वात नापूर्वोत्पादकत्व सम्भवइतिचेन्न;-नियमादृष्टंहि न नियमजन्यं, किन्त्ववघातजन्यमेव। वितुषीभावेतूद्देश्यता प्यधिकेति परं वक्ष्यते। अत श्च तुल्यन्यायत्वा द्दध्यादिभि र्यागे जन्यमाने तस्मिन्नेव क्षणे तैरदृष्टमपि द्वितीयक्षणे तेन यागे योग्यता तृतीयक्षणेच योग्येन तेनो त्पत्त्यपूर्वं यागनाशश्चेति न किंचि दनुपपन्नम् ।

अत एव तददृष्टस्य न दध्यादिनिष्ठता, तस्य यागसमानकाल एव प्रक्षिप्यमाणत्वेन तन्नाशे नाशापत्तेः। अपितु यागनिष्ठता आत्मनिष्ठता वा। येषां तु प्रधान समकालीनां तदुत्तरभाविनां वा प्रक्षेपस्विष्टकृदादिभक्षानां प्रतिपत्तित्वेन नोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्त्युपयोगिप्रधानगत योग्यताजनकत्वसम्भव स्तेषामपि परमापूर्वजननानुकूलोत्पत्त्यपूर्वगतयोग्यताजनकत्वेन वा उत्पत्त्य पूर्वस्थापकत्वेन वोपयोगो द्रष्टव्यः। अत एव तन्नियमापूर्व मप्यात्मगत मेव, नतु संस्कार्यत्वेपि द्रव्यगतं, तस्य प्रतिपत्तिनाश्यत्वेना पूर्वाधार त्वानुपपत्तेः। संस्कार्यत्वं च तत्र दृष्टरूपसंस्काराश्रयत्वादेवोपपन्न मिति न कश्चि द्विरोधः। तदेव मंगानां प्रकारभेदे सत्यपि सर्वेषां साक्षा त्परम्परया वा करणानुग्राहकत्वा दिति कर्तव्यतात्वोपपत्तिः।

तत्सिद्धं नष्टेपि व्यापारिणि फलबलेनाश्रयान्तरकल्पनोपपत्ते रपूर्वव्या पारेणैव यागादीनां फलजनकत्वमिति। तद्यत्र एकमेव प्रधानं पूर्वो त्तरांगविशिष्टं फलसाधनं तत्र प्रधानानन्तरक्षणे एक मपूर्व मपरंच सर्वांगसमाप्त्युत्तरं परमापूर्वम्। एवं यत्र प्रधाना न्यनेकानि तत्रापि तावन्त्युत्पत्त्यपूर्वाणि एकं परमापूर्व मित्युत्सर्गः। यत्र तु दर्शपूर्णमासादौ पौर्णमास्यां दर्शे च सांगत्रिकद्वयानुष्ठानम्, तत्रैकस्मिन् समुदाये उत्पत्त्यपूर्वत्रयेण सर्वांगकरणान्ते रेकैकं समुदायापूर्वं जन्यते; तत श्च समुदायद्वयान्ते ताभ्या मेकं परमापूर्वमिति विशेषः। अत एवारादुपकारकांगाना मपि तत्तत्समुदायापूर्व एवोपयोग कल्प ना त्समुदायद्वयेपि पुनः पुनरनुष्ठान मंगानां न विरुद्ध्यते। नच द्विरंगानुष्ठानस्य परमापूर्व एवोपयोगसम्भवा त्समुदायापूर्वकल्पने मानाभावः, "पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत" "अमावास्याया ममावास्यायां यजेत" इति वाक्यद्वयावगतकरणत्रयसाहित्यस्यैव मान त्वात्। यद्यपि चोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकमेव करणत्वा दत्रापि न त्रिक निष्ठ व्यासज्यवृत्त्येकं तत; तथापि करणताश्रयसाहित्यस्योपादेयगतस्यैक कार्यनिरूपितत्व मावश्यकं, अन्यथा चित्रासौर्यादाविव साहित्यव्यवहारा

नुपपत्तेः, अत एव समुच्चित्यैककार्यकारित्व मेव साहित्यपदार्थः । इदं च न फलनिरूपितम्, करणषट्कसाहित्यस्यैव तदंगत्वात् । अत एव न परमापूर्वनिरूपितं । नाप्युत्पत्त्यपूर्वनिरूपितम्, तस्यैक करणजन्यत्वात् । अत स्तत्तद्वाक्ये करणत्रयसाहित्यस्यापि कार्यापेक्षायां समुदायापूर्वद्वयसिद्धिः ।

अत एव सान्नाय्ये दधिपयसो स्सम्प्रतिपन्न देवता कत्वेन सहानुष्ठाना देकमेवापूर्व मस्त्वित्यपास्तम्, तत्त दुत्पत्तिवाक्ये निरपेक्षकरणत्वस्य निरूपकापेक्षाया मन्यासम्भवेनैवा पूर्वद्वयसिद्धेः । एव मग्निहोत्रचातुर्मास्यादिष्वपि सायं प्रातरादि वाक्येषु करणत्वेन प्रयोगविधाना त्समुदाया पूर्वसिद्धिः ।

अग्निहोत्रेतु सत्यपि कर्मैकत्वे देवतासमुच्चयाद्यनुरोधेना भ्यासा दुत्प त्त्यपूर्वभेदावगमा त्कालभेदेन समुदायापूर्वभेदात्तदुत्तरं परमापूर्वोत्पत्ति रिति द्रष्टव्यम् । सोमेतु सत्यप्यभ्यासा दुत्पत्त्यपूर्वभेदे समुदायापूर्वाभावा त्तदुत्तरमेव परमापूर्वोत्पत्तिः । द्वादशाहादौतु तत्तदह र्वाक्यगतकरणत्व बलेन तत्तत्सुत्या पूर्वाण्यपि तत्तद्गृहयज्यभ्यासोत्पत्त्यपूर्वजन्यानि कल्प्यन्त इति तै रेव परमापूर्वसिद्धिः ।

ननु कल्प्यन्तां तत्र तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणि करणत्वबलेन वा समुदाया पूर्वाणि, परमापूर्वेतु नैव किंचित्प्रमाणं पश्यामः । तथाहि- यत्र तावदस्ति समुदायापूर्वं तत्राराहुपकारकाणां तत्रैवोपयोगान्नातिरिक्ता पूर्वांतर कल्पनायां प्रमाणमस्ति । यत्रापि च न समुदायापूर्वं तत्राप्युत्तरांगै रुत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूल योग्यतासम्पादनोपपत्ते र्नातिरिक्तापूर्व कल्पनं । यत्र नैवाराहुपकारकाणि उत्तरांगाणि सन्ति तत्र परमापूर्व कल्पनायां किं प्रमाणं । यदि चांगवैयर्थ्यानुपपत्त्या परमापूर्वकल्प्ये त, ततो विकृतिषु परमापूर्वकल्पनाभावेन द्वारलोपा न्नांगानि प्राप्नुयुः। अतः किं परमापूर्वसद्भावे प्रमाणमितिचेन्न;- दर्शपूर्णमासादौ तावत्फल

वाक्ये साहित्यविशिष्टानां षण्णां यागकरणतानां फलनिरूपितत्वाव गमा त्तस्यच व्यापारमन्तरेणानुपपत्तेः तदपेक्षायां परमापूर्वकल्पनोपप त्तेः । नहि तत्रोत्पत्त्यपूर्व समुदायापूर्वयो र्व्यापारत्वं सम्भवति ; तेषां षट्साहित्यावच्छिन्न जन्यत्वाभावात । फलनिरूपकतावच्छेदका वच्छिन्न जन्यस्यैव व्यापारत्वौचित्यात । यद्यपि चात्र प्रतियागं करणताभेद स्तवच्छेद कानि चाग्नेयादीनि भिन्नान्येव, तथापि सर्वा सु करणतासु एका फलनिरूपकता, फलस्यैक्यात् ; तदवच्छेदकश्च षट् साहित्यं । नच तदवच्छिन्नजन्यत्वमुत्पत्त्य पूर्वादीनां सम्भवति । अतस्तेषां व्यापारत्वायोगात परमापूर्वसिद्धिः । नचैवं समुदायादिवा क्येष्वपि करणत्वश्रवणा त्तस्यच कार्यनिरूपितत्वा त्कार्यरूपापूर्वकल्प नवत् व्यापारापेक्षायां व्यापाररूपाणा मप्यपूर्वांतराणां कल्पनापत्तिः ; अनेकापूर्वकल्पनाभिया समुदायादिवाक्येषु साधकतमत्वापरपर्यायानन्तर कार्योत्पादकत्वरूपस्यैव करणत्वस्य विवक्षितत्वात् । अनुशिष्टैव हि तादृशकरणतायां तृतीया पाणिनिनापि । फलवाक्येतु फलस्य का- लान्तरभावित्वेन तादृशकरणत्वस्य बाधा द्व्यापारवद्साधारणकारण त्वरूपा करणता वाच्या । नचासौ व्यापार मन्तरेण सिद्ध्यती त्युक्तविधया परमापूर्वसिद्धिः ।

एव मंगाना मपि परस्परसहितानामेव प्रयोगविधिबलेन प्रधानो पकाररूपफलजनकत्वावगमा त्तस्यचा व्यवधानेनानुत्पत्ते र्व्यापारापेक्षाया मवान्तरोपकारकाणां साहित्यावच्छिन्नाजन्यत्वेन व्यापारत्वायोगा त्परमापूर्वस्थानापन्न मेक मपूर्वं व्यापारत्वेन कल्प्यते । पार्थसारथे स्त्वेतदनिच्छतः परमापूर्व मपि न सिद्ध्ये दिति ध्येयम् ।

यत्र त्वेकमेव प्रधानं पूर्वोत्तरांगविशिष्टं फलजनकत्वेन श्रूयते, तत्र फलस्य कालान्तरभावित्वेन व्यापारापेक्षायां कल्पितस्यापूर्वस्यापि सांगप्रधानोत्तरकालोत्पत्तिकत्वावगते र्युक्ता तत्रापि परमापूर्वसिद्धिः ।

नच तत्रावश्यकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वेणैव फलसिद्ध्युपपत्ते रपूर्वान्तर कल्पने गौरवमिति वाच्यम्, सांगस्य फलजनकत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्या कल्पितस्या प्यपूर्वस्य सांगप्रधानानन्तर मेवोत्पत्त्यसम्भवेन गौरवस्यापि प्रामाणिकत्वात् ।

नच औत्तरकालिकेनापि गौरवप्रतिसन्धानेन पूर्वप्रमितस्यापि सांगप्रधानानन्तर्यस्य बाध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, तथात्वे श्रुताया स्सांगफलकरणताया एव बाधापत्तेः ।

अस्तु वा तादृशस्थले उत्पत्त्यपूर्वादेव फलं, अंगानां च फलानुकूलयोग्यताजनकत्वम्; नचैवं-विकृतिषु परमापूर्वाभावा दतिदेशानापत्तिः, प्रकृता वुत्पत्त्यपूर्वगता व्यवहितकार्यजननानुकूलयोग्यताजनकत्वस्यैवा रादुपकारकांगकार्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वव्यवहितं क्वचित्समुदायापूर्वं क्वचित्परमापूर्वं क्वचित्फल मेवेति युक्तोतिदेशः । उक्त श्चायमपि पक्षो वार्तिककृता "केचि दाहु" रित्यादिना । अत एव दर्शपूर्णमासादिष्वपि परमापूर्वं विनैव क्लृप्तापूर्वैरेव फलसिद्धे र्न तत्कल्पन मित्यपि सुवचम् । सर्वथा सिद्ध मपूर्वम् ।

अस्य चाधिकरणस्या क्षेपसमाधानरूपत्वा न्न स्वातन्त्र्येण प्रयोजनकथने यतितव्यम् । सूत्रन्तु आरभ्यत इत्यारम्भो पूर्वं, तत्पुन रुत्पाद्यते यागेन । यतो यागस्वर्ग साध्यसाधनभावस्य वाक्येन चोदनेति व्याख्येयम् ।

॥ इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥

॥ १ ॥ सू- तानिद्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ २-१-७ ॥

एवं तावल्लिङ्गमपूर्वं, तच्च धात्वर्थादेवेत्यपि धात्वर्थस्यापूर्वजनकत्वेन द्रव्यादेस्तदर्थत्वमित्यपि च । इदानीं तदपवादः प्रस्तूयते । "व्रीहीन वहन्ति" "तण्डुलान्पिनष्टि" इत्यादाव वघातपेषणादीनां स्वतन्त्रापूर्वार्थत्वं व्रीह्यादे स्तदर्थत्वं? उत तेषां वितुषीभावादिरूपप्रयोजनलाभान्नादृष्टार्थत्वम्, व्रीह्यादेस्तु अवघातादीन्प्रति प्राधान्यादेव तदर्थत्वम्? इति विचार्यते ।

सति च दृष्टार्थत्वे धात्वर्थभावनाभेदसत्त्वे प्यपूर्वभेदाभावात् अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्मकत्वेन पादाध्यायसंगत्यविघातः ।

तत्रावहन्तीत्यवघातभावनाया अन्योत्पादकस्वभावत्वेन जन्यभाव्यापेक्षायां सत्यपि व्रीह्यादीनां द्वितीयया कर्मत्वावगमे तेषा मवघाताद्यजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगा न्न ताव दवघातो व्रीह्यर्थः । नच स्वरूपेण व्रीहीणा मजन्यत्वेपि वैतुष्यविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, वितुषीभावजनकत्वेनावघातस्य लोकत एव प्राप्तत्वेन तदंशे विधिवैयर्थ्यात् । नच लोकतो विदळनादेरपि प्राप्तत्वेन तन्निवृत्तिफलकस्य नियमस्यैवायं विधिरस्त्विति वाच्यम् , तर्हि नियमेन वितुषीभावस्या प्यजनना त्तद्विशिष्टरूपेणापि व्रीहीणां नियमं प्रति भाव्यत्वानुपपत्तेः । नहि नियमं प्रति वितुषीभावविशिष्टत्वेन भाव्यत्वानुपपत्ता वप्यदृष्टविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, अशाब्दनियमा दृष्टकल्पनापेक्षया शाब्दावघातादेव तत्कल्पनस्योचितत्वात् । नचास्तु तर्ह्यवघातादेव व्रीहिनिष्ठा दृष्टकल्पनमिति न व्रीहीणा मवघातार्थत्वसिद्धिः , अदृष्टे आत्मनिष्ठत्वेन प्रयाजादिजन्यादृष्टवदनपेक्षिताश्रये व्रीह्याश्रयत्वकल्पनापेक्षया अवघात एव द्रव्यापेक्षव्रीहिरूप द्रव्यविधिप्रतीतेः । अत एवापेक्षितविधिलाभाय प्रयाजशेषाभिघारण इव लक्षणया द्वितीया विभक्तिः करणत्वपरा अनीप्सितकर्मत्वपरा वा नीयमाना न दुष्यति । नच तथापि व्रीहिविधे स्तन्नियमविधे र्वा अवघातविधिवदे वानुपपत्ति स्तुल्येति वाच्यम् , अवघातजन्यादृष्टं प्रत्येव व्रीहिनियमविधे रुपयोगानुप

पत्तेः । त्वया त्ववघातस्य व्रीहिसाध्यापूर्व प्रत्युपयोगांगीकारे व्रीहि साध्यस्य यागजन्यापूर्वस्य यागभावनायामेव भाव्यत्वेनान्वया त्त्राव घातभावनायां भाव्यत्वेन तदन्वयइति अवघातजन्येप्सितरूप भाव्या भावप्रसंगः। तस्माद्व्रीहि विशिष्टोवघातएव प्रयाजादिवद दृष्टार्थो विधीयतइति प्राप्ते- अभिधीयते ; यत्र दृष्टप्रयोजनं नसम्भवति तत्र युक्ता अदृष्टस्यापिकल्पना, आत्मनिष्ठस्यापि । यत्रतु दृष्टप्रयोजनसंभवः यथा प्रकृते, न तत्र आत्मनिष्ठादृष्टकल्पना । अत एवोभयत्र क्रियां प्रति द्रव्यस्य यथा यथं गुणत्वं प्राधान्यंच, क्रियायाश्च द्रव्यम्प्रति प्राधान्यंगुणत्वंच । अतो धात्वर्थरूपक्रिया प्रतिपादका न्याख्याताान्तानि पदानि यथा सम्भवं गुणप्रधानभावेन द्विविधानि विज्ञेयानीति सूत्रार्थः।

॥ २ ॥ सू - यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २ - १ - ८ ॥

नन्वेवमपि क्वदृष्टप्रयोजनासम्भवेन प्रधानकर्मता, क्वातत्सम्भवेन गुणकर्मत्व, मित्याशंक्य पूर्वपक्षयुक्तप्रयाजदृष्टान्तवैषम्य प्रदर्शनार्थंचानेन सूत्रेण कर्मणो लक्षणमुच्यते । येषांहि यागीय द्रव्यदेवतादि संस्कारार्थत्वं तदंगता बोधकप्रमाणाभावेन नेष्यते तानि कर्माणि स्वतन्त्रात्म निष्ठादृष्टजनकानि सन्ति द्रव्यादिप्रतिपादनभूतानि । द्रव्यादीनिच तत्र सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धसाध्यतयोपयुज्यते इतिन्यायेन तृतीयाश्रुत्यैववा क्रियां प्रतिच गुणभूतं, यैस्तु द्रव्यंचिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात । येषान्तु यागीयद्रव्यादि संस्कारार्थत्वं प्रमाण वशेन निर्ज्ञातं तेषां दृष्टप्रयोजनासम्भवे व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ अदृष्ट द्वारापि यदाद्रव्यसंस्कारार्थत्वं प्रोक्षणादे रभ्युपगम्यद्रव्यं प्रतिगुणकर्म त्व मुत्तराधिकरणे उपपादयिष्यते, तदा कोनामव्रीहीनवहन्तीत्यादौ पुरोडाशनिष्पत्त्यौपयिक वितुषीभावरूप द्रव्यप्रयोजनलाभसम्भवे अदृ ष्टकल्पनया प्रधानकर्मत्वमापादयितुं समर्थः । अतएव तत्र भावन,

भाव्यमपि वितुषीभावविशिष्टत्वेन व्रीहयएव । चतुर्विधंहि सर्वत्रभाव्य मिष्यते । किंचित्स्वतएवोत्पाद्यत्वेन । यथाखंयवनेनपिण्डः । किंचिदा प्तिविषयत्वेन । यथादोहनेनपयः । किंचिद्विकारविशिष्टत्वेन, यथाव घातेनव्रीहयः, तत्र वितुषीभावाख्यो विकारोजन्यते । किंचिच्च सं स्कारविशिष्टत्वेन । यथातएव प्रोक्षणेनादृष्टरूप संस्कारजननात् । अतश्च व्रीहीणां स्वरूपेणभाव्यत्वायोगेपि युक्ता वितुषीभावविशिष्टत्वेन भाव्यता । नच वितुषीभावसाधनत्वस्य लोकतएव प्राप्तत्वा द्विधि वैयर्थ्यं, लोकस्याव्यभिचारितान्वयव्यतिरेकग्रहणापेक्षत्वेन विलम्बितत्वा ततः पूर्वमेव विधिवाक्येन तद्विधानात् । तत्प्रयोजनंच विदलनादि व्यावृत्तिफलको नियमः । तस्यापि च प्रयोजनं दृष्टाभावाददृष्टं । तस्य चादृष्टस्य वितुषीभाव फलावघातोपजीविनियमजन्यत्वान्न कृष्णलचरौ वैतुष्यासम्भवे नियमावघातप्रयोजकत्वं । यदित्व शाब्दस्यानियमस्याद्द ष्टजनकत्वानुपपत्तिराशंक्येत, ततो विधेयादेव अदृष्टं कल्प्यते । तच्च वितुषीभावस्य मुख्यफलत्वे प्यानुषंगिकत्वेन कल्प्यते, नत्वनुष्ठापक त्व रूपमुख्योद्देश्यतया, गौरवापत्तेः । अतएव कृष्णलचरौ वैतुष्य भावनादृष्टानुरोधेनावघातानुष्ठानं । उद्देश्यतावैजात्याच्च नोद्देश्यानेकत्व निमित्तको वाक्यभेदोपि । आर्थिकविध्यन्तर फलत्वाद्वानस्तः । अदृष्टस्याननुष्ठापकतापि चैतादृशी, यद्वैतुष्याभावे तस्याननुष्ठापनं नतु वैतुष्यसम्भवेपि, विदलनादे रप्यनुष्ठानापत्तेः । अतएव तद्व्या वृत्तिफलक नियमफलकत्वा न्नियमादृष्ट व्यवहारः ।

ननु नवमाधिकरणन्यायेन व्रीहिपदे अपूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्य कत्वादवघात विधे वितुषीभावस्वरूपेवा नर्थक्येपि तज्जन्य प्रधानापूर्वस्या व घातंविनानुत्पत्ते स्तदुत्पत्त्यर्थत्वेनावघातविधिसार्थक्यात्कृतं नियमादृष्टेन,

नियमादृष्टकल्पने वा तेनैवानर्थक्य परिहारोपपत्तेः कृतमपूर्वसाधनत्व लक्षणयेति चेन्न ;- अवघातं विना विदळनादिना वितुषीभावसत्वेना पूर्वानुत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । नचावघाताभावे तज्जन्यवितुषीभावा भावा त्सामग्र्यभावः, अवघातविदळनजन्यवितुषीभावव्यक्त्यो वैं॰ जात्ये प्रमाणाभावेनावघाताभावेपि तज्जन्यवितुषीभावसत्वा त्सामग्र्य भावासिद्धेः । नच कार्यकारणभावे व्यभिचारपरिहारार्थमेव वैजात्य कल्पना, अनेककार्यकारणभावादि कल्पनागौरवभिया द्वयोरेकशक्ति मत्वेन कारणतांगीकारात। यत्रतु व्रीहियवादिवाक्ये कारणताद्वयं प्रमाण सिद्धं तत्रैव परमाग्नेयादौ वैजात्यकल्पनमिति तत्सामर्थ्याधिकरणेवक्ष्यते, नत्वत्र। अतश्चा पूर्वसाधनत्वलक्षणाया मप्यवघातविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थ त्वादवश्यमवघातेन वैतुष्यवदृष्टमपि व्रीहिनिष्ठमाधेयम् । अन्यथा अव घातस्या पूर्वसाधनत्वानुपपत्तेः । नचैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणावैयर्थ्यं, नियमादृष्टस्यापि व्रीहिरूपे अनुपयोगित्वेन प्रधानापूर्वार्थत्वावश्यंभावात् । अतस्सिद्धा अवघातस्य नियमादृष्टजनकत्वेपि दृष्टवितुषीभावद्वारा व्रीह्यर्थता, योग्यतारूपलिंगात् । द्वितीयाश्रुते नियमविधिलाघवाच्च । एवं द्वितीयविधि प्रकारांगीकरणा ल्लाघवम् । इतरथा विशिष्टविध्या श्रयणा त्पंचमप्रकारांगीकरणे गौरवंस्यात् । तस्मान्नावघातात्प्रयोजनी भूतादृष्टकल्पनं । अतश्चैतादृशस्थळे धात्वर्थभावनाभेदसत्त्वेपि नप्रयोजनभू तापूर्वभेदः । प्रयोजनंपूर्वपक्षे प्रैय्यंगवश्चरुर्भवतीत्येत द्वाक्यविहितेयामे यागीयहविः प्रकृतिभूतव्रीह्यभावे प्यतिदेशप्राप्तावघातांगत्वेन व्रीह्य स्सम्पाद्या एव । यथातिदेशप्राप्तप्रयाजाद्यंगत्वेनाज्यं । नच प्रकृतौनिर्वा- पोत्तरकाळ मवघातानुष्ठाना दवघातस्य परप्रयुक्तव्रीह्युपजीवित्वावगतेः प्रैय्यंगवचरौ तदभावे अवघातस्याननुष्ठानमेव स्या न्न तदनुरोधेन

व्रीहिसम्पादनमिति वाच्यम्; अवघातस्य वाजिन न्यायाविषयत्वेन परप्रयुक्तव्रीह्युपजीवित्वासिद्धेः ।

तथाहि, न तावद्वाजिनन्याय विषयत्वं, दध्यानयनस्य ह्यामिक्षार्थत्वं वाक्यीयं न वाजिनार्थत्वं । अत आमिक्षाप्रयुक्तदध्यानयनानुनिष्पन्नत्वा द्वाजिनस्य नदध्यानयनप्रयोजकतेति न्यायः । नचासौ प्रकृते समस्ति, व्रीहीणां यागांगत्वस्ये वावघातांगत्वस्यापि वाक्यीयत्वाविशेषा द्वाजिनवदवघातस्या नुनिष्पन्नत्वाभावाच्च । नापि पदकर्मन्यायः, तत्रहि तेनाक्षमुपांज्यादिति तच्छब्दस्य सप्तमं पद मध्वर्यु रंजलिना गृह्णातीत्यत्र च पदशब्दस्य सापेक्षत्वायुक्तंपरप्रयुक्तक्रयांगभूतैकहायनीनयनोपजीवित्वं, प्रकृतेतु व्रीहिशब्दस्य प्रकृतानपेक्षत्वा न्न यागीयव्रीह्युपजीवितेति विशेषः। पुरोडाशकपाले नेतिवच्च प्रयोजकयुक्ताभिधानाभावा न्नपुरोडाशकपाल न्यायः । व्रीहिशब्दस्य ससम्बन्धकत्वाभावा न्नोत्तरार्धन्यायोऽपि । निनयनन्यायस्तु प्रतिपत्तित्वाभावा देवानाशंक्यः । नच गुणस्य दोहनादेः परप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेना श्रयाप्रयोजकत्वात् , अवघातस्यापि यागप्रयुक्तव्रीह्याश्रयत्वा त्तदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्; प्रणयनादे र्हि गुणांगत्वे प्रमाणाभावेन गुणस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्ते र्युक्ता तस्य परप्रयुक्तोपजीवकता, व्रीहीणांतु यागांगत्वस्येवाव घातांगत्वस्यापि वाक्यीयत्वाविशेषा द्विनिगमनाविरहेणैकस्येतर प्रयुक्तोपजीवकत्वानुपपत्तेः । नच निर्वापेण व्रीहीणां यागीयत्व निश्चयाद्यागप्रयुक्तत्वावगते र्विनिगमनसत्वेन तदुत्तरभाविनोवघातस्य तदुपजीवकत्वोपपत्तिः, एतत्पूर्वपक्षे निर्वापस्याप्या रादुपकारकत्वेनाव घाततुल्यत्वा त्तेन व्रीहीणां यागीयत्वनिश्चयानुपपत्तेः । नच निर्वा-

पार्थ मुपात्तानां तदुपादानलाघवेन ग्रहणोपपत्ते रवघातस्यान्यानाक्षेप कत्वं, निर्वापसाधनानां तदवशिष्टानां च सन्निहितत्वाविशेषेणोपा दानलाघवस्य नियामकत्वात् । निर्वापे कृते तत्साधनतानामपि लौकिकत्वाविशेषाच्च । अत एव क्लृप्तसामान्यसम्बन्धत्वा दाग्नेय् न्यायेन निर्वापसाधनाना मेव ग्रहण मित्यपास्तम् , निर्वापे कृते तत्साधनीभूत व्यक्तिविशेषस्य लौकिकत्वाविशेषेण सामान्यसम्बन्धा क्लृप्तेः । व्रीहिजातीयस्यतु सामान्यसम्बन्धोनिर्वाप वाक्यइवावघात वाक्येपि तुल्यएव। आग्नेयीवाक्येहि न मन्त्रविशेषोपादनं, अपितु स्तोत्रा दिसम्बन्धेनैव । प्रकृतेतु यथैव निर्वापवाक्ये व्रीह्युपादानं तत्तथैवाव घातवाक्येपीति नात्राग्नेयीन्यायप्रवृत्तिः । नचैवमपि सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षेपि प्रकरणेन प्रकृतव्रीहिग्रहणोपपत्तिः ! प्रकरणंहीति कर्तव्यताकांक्षारूपं व्रीहिपदसंकोचकत्वेनाभ्युपगम्यते ? अधिकारात्मकंवा? नाद्यः, तस्य विनियोगातिरिक्ते अप्रवृत्तेः । इतिकर्तव्यताकाक्षया हीति कर्तव्यत्व मेवावगम्यते, नतु पदसंकोचाद्यपि । न द्वितीयः, तस्य तुल्येषु नाधि कारस्स्यादित्यत्र नैराकांक्ष्ये सत्यसंकोचकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव यत्रोपादानेष्वपि तेनाक्षमुपांज्यादित्यत्र सर्वनाम्नस्साकांक्षत्वं तत्रै हमेव प्रकृतगृहणं, प्रकृतेतु व्रीहिपदस्यानपेक्षत्वाधिकारेण संकोचइति प्रकृतौनिर्वाप यागावघातानामेक व्रीहिप्रयुक्तत्वं नियतमिति प्रैय्यंग वचरौ यागार्थ व्रीहिरूपेपि सिद्धं निर्वापावघाताद्यर्थं व्रीहिसम्पादनं । सिद्धान्तेतु व्रीहीणामवघातं प्रतिसंस्कार्यत्वा द्व्रीहिस्वरूपार्थत्वे चाव घातस्यानर्थक्यापत्ते रपूर्वसाधनत्वापेक्षायां व्रीहिपदस्य तल्लक्षकत्वं अधिकाराख्यप्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वांगीकारा त्प्रकृतग्रहणोपपत्तिः । प्रकृतौचयागीय हविः प्रकृति द्रव्यसंस्कारस्या वघातस्य प्रैयंगवचरौ

अतिदेशेन प्राप्तस्य स्थानापत्त्या प्रियंगुष्वेवानुष्ठाना न्न तदर्थं व्रीहि सम्पादनम् । पूर्वपक्षे चादृष्टार्थत्वा दवघातस्य सर्वौषधावघातव त्सकृदेव करणम् ; सिद्धान्तेत्वातण्डुलीभावात् । अन्यच्च पूर्वपक्षे यागीयहविःप्रकृतिद्रव्यस्या वघातं विनापि तण्डुलीभावः, प्रकृतौ च प्रयाजादिवदवघातस्य सान्नाय्योपांशुयाजांगत्वा त्तद्विकारेष्वप्यतिदेशः, यवपक्षेपि व्रीहीणा मेवावघातः, त्रयाणा मेव च तेषां कपिञ्जलाधि करणन्यायेन स इति प्रयोजनम् । सिद्धान्तेतु यागीयद्रव्ये वघात नियमः, प्रकृतौ चौषधद्रव्यकयागांगत्वा त्तद्विकारे ष्वेवातिदेशः, यव पक्षेपि च तेष्वेवावघाता न्न तदर्थं व्रीहिसम्पादनं, चतुर्मुष्टिपरिमि-तानां मेव च यागसाधनत्वा त्तावता मेवावघातः, इति तत् । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ।

॥ इति कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥३॥

॥ अथ सम्मार्गाधिकरणम् ॥

॥१॥ सू - धर्ममात्रेतु कर्मस्यादनिवृत्तेः प्रयाजवत् ॥ २-१-९ ॥

एवं ताव दृष्टोपकारकत्वलाभा द्गुणकर्मत्वे प्रसाधिते, अधुना दृष्टोपकारकत्वासम्भवेपि तदस्ति नवेति विचार्यते ।

दर्शपूर्णमासयो श्श्रूयते - "स्रुच स्सम्मार्ष्टि" "परिधीन् स-म्मार्ष्टि" "पुरोडाशं पर्यग्निकरोति" "व्रीहीन् प्रोक्षती" ति । तत्र सम्मार्गादिकं किं स्रुगादिसंस्कारार्थत्वेन विधीयते, अत श्च गुणकर्म? उत स्रुगादिसाधनकं स्वतन्त्रादृष्टार्थं सत्प्रधानकर्मेति विचार्यते ।

अत्र च सिद्धान्ते स्रुगादिनिष्ठाधेय शक्तिरूपातिशयसद्भावेपि तस्यात्मनिष्ठादृष्टपदवाच्यत्वाभावा दपूर्वाभावेन पूर्ववदेवापूर्वभेदोपयोगि चिन्तनात्मकत्वा त्पादाध्यायसंगतिः । प्रोक्षणादे स्संस्कारकर्मत्वे प्रति पुरोडाश मपूर्वकल्पना [त्पादभे] त्तद्भेदोपयोगित्वेन वा । अनन्तरातु पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुभूत दृष्टोपकारकत्वप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षो त्थानाद्दृष्टव्या ।

तत्र - पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनैव स्रुगादे स्सम्मार्गाद्यजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगा, दववातवच्च दृष्टोपकारविशिष्टत्वेनापि तदसम्भवात्, स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गादिविधान मेव प्रयाजादिवत स्वतन्त्रक्रतूपका-रभाव्यकं युक्त माश्रयितुम् । नचाववातवद्योग्यतारूपलिंगात्सम्मार्गादे र्गुणकर्मत्वासम्भवेपि द्वितीयया स्रुगादीनां प्राधान्यावगमा दर्थात्सम्मार्गा दीनां तद्गुणत्वावगते दृष्टोपकाराभावे च तद्बलेनैवादृष्टस्य द्रव्य निष्ठस्य कल्पनोपपत्तेर्न स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गादिविधानमिति वाच्यं, द्विती यायाः प्राधान्यवाचित्वाभावेन गुणकर्मत्वासिद्धेः । तथाहि-प्राधान्यवाचित्वं किंप्रयोगानुसारादभ्युपगम्यते, अनुशासनानुरोधाद्वा? नाद्यः, "बल्बजान् शिखण्डकान् कुरु" "सक्तून् जुहोति" त्यादौ करणत्व एव द्वितीयादर्शनेन तदसिद्धेः । नह्यत्र बल्बजादीनां कर्मत्वं सम्भवति, करोते र्द्विकर्मकत्वाभावेन शिखण्डककर्मावरुद्धे तस्मिन् बल्बजादीनां कर्मत्वेनान्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । जुहोतेश्च देवतोद्देश्यक प्रक्षेप द्रव्य त्यागसमुदायवाचित्वेन सक्तूनां समुदायकर्मत्वानुपपत्ते स्सक्तू-नामनीप्सितत्वे नैकदेशकर्मत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च । अतोत्र बल्बजादीनां द्वितीययाकरणत्वमेवांगीकर्तव्यम् । ततश्चान्वय व्यभिचाराद्द्वितीयायाः करणत्व एव शक्ति र्नप्राधान्ये । तथा प्रयाजशेषेणेत्यादौ द्वितीयाभा-वेपि प्राधान्यदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारादपि तथात्व निश्चयः । नचैवं घटं करोतीत्यादौ करणत्वासम्भवेपि द्वितीयादर्शनात्तत्रापि व्यभिचार तादवस्थ्यमितिवाच्यम् . विषयतासम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानंप्रतिकरणत्ववत्कृतिं

त्यपि तदुपपत्तेः; अतो ऽ व्यभिचारात्करणत्व मेव द्वितीयार्थः, नतु प्राधान्यमिति प्रयोगानुसारेण निर्णीयते । अत एव प्रयोगविरुद्ध मनुशासनमपि 'कर्मणि द्वितीये' त्यादिकं न प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणम् । अतो न सम्मार्गादीनां द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः । नापि सप्रयोज-नत्वमात्रेण; पुरोडाशकपालादीनां सप्रयोजनत्वेपि तुषोपवापसंस्कार्यत्वा भावात् । अतो गुणकर्मत्वावेदकप्रमाणाभावा त्पूर्वाधिकरण पूर्वपक्ष न्यायेन स्रुगादिविशिष्टसम्मार्ग विधिरेवायम् । सूत्रन्तु- "धर्ममात्रे"- दृष्टोपकाराजनक सम्मार्गादिरूपे, 'प्रयाजादिव' त्प्रधानकर्मत्वंस्यात् , द्रव्यनिष्ठोपकारस्य तेना 'निवृत्ते' रिति व्याख्येयम् ।

॥२॥ सू - तुल्यश्रुतित्वा द्वेतरैस्सधर्मस्स्यात् ॥ २-१-१० ॥

सत्यं दृष्टोपकारकत्वेन नास्यावघाततुल्यत्वं, तथापि द्वितीयाश्रुति तुल्यत्वात् अवघातादिवद्गुणकर्मत्वं सम्भवत्येव । तथाहि- द्वितीया प्राधान्याभिधायिनी व्रीहीणामिव स्रुगादीनामपि प्राधान्यंप्रतिपादयंत्य र्थादवघातस्येव सम्मार्गादीनामपि गुणत्वंगमयति, अतश्च दृष्टोपका-रकत्वाभावेपि द्वितीयावगतगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठादृष्टोपकारकल्प नेपि नक्षतिः ।

॥३॥ सू - द्रव्योपदेश इतिचेत् ॥ २-१-११ ॥

यत्तु - द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणाभावा त्प्रयोगानुसारेण करणत्वावगतेः सक्तुवत्स्रुगादि द्रव्यस्यैव सम्मार्गादि प्रत्युपदेशो विधानमित्युक्तम्, तत्रोच्यते-

॥४॥ सू - तदर्थत्वा ल्लोकव त्तस्य च [वि]शेषभूतत्वात ॥२-१-१२॥

न करणत्ववाचिनी द्वितीया , प्रमाणाभावात् । अपितु 'कर्मणिद्वि-तीये' त्यनुशासना त्कर्मत्वपरा । नचतस्यनिर्मूलत्वं, घटंकरोतीत्यादि प्रयोगस्यैव मूलत्वात । नह्यन्नस्त्यपि घटाय विषयता सम्बन्धेन कृति

करणत्वे तदवभासते, अपितु कर्मत्वमेवेतिसर्वस्य स्वसंवेद्यम् । अतश्च प्रयोगानुगृहीतस्मृत्या कर्मत्वमेव द्वितीयार्थः । नचैवं 'कर्तुरीप्सित तमंकर्म' 'तथायुक्तं चानीप्सित' मित्यादि स्मृत्या कर्मत्वस्यानेकविधत्वावगते रेकस्यैव शक्ति रपरत्रलक्षणेत्यस्य विनिगमनाविरहेणासंभवात् सर्वेषामेव वाच्यत्वा पत्तौ शक्यतावच्छेदकैक्याभावे नानेकशक्ति कल्पनापत्ते गौरवामितिवाच्यम्, लाघवेनेप्सिता नीप्सित साधारण्येन व्याप्यत्वापरपर्यायस्य क्रियाजन्य चतुर्विध फलान्यतम फलाश्रयत्व रूपस्य कर्मत्वस्य तत्समानियताखण्डोपाधेर्वा द्वितीयावाच्यत्वा वधारणात् । ईप्सितत्वानीप्सितत्वयोस्तु प्रमाणान्तर लभ्यत्वेन तत्रापि शक्त्यंगीकारे गौरवात । नचैवं व्याप्यं कर्मेत्येव स्मरणापत्त्या सूत्रद्वय वैयर्थ्यापत्तिः, 'वारणार्थाना मीप्सित' इतिसूत्रादग्रे माणवकं वारयतीत्यत्रो भयोर प्यग्निमाणवकयो र्व्याप्यत्वे ईप्सितत्वे चाविशिष्टे तन्निमित्तककर्मसंज्ञाबाधेनापादानसंज्ञापत्ते र्माणवके तां वारयितुमीप्सित तमे तस्मिन् कर्मसंज्ञाविधायकस्याद्यसूत्रस्यावश्यकत्वेसति, द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं तथायुक्तसूत्रस्यावश्यकत्वात् । एतेन सूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेः प्रथमोपस्थितत्वा दीप्सितकर्मत्व एव शक्तिः, तथा युक्तसूत्रंतु अकथितादिसूत्रादिव लाक्षणिकानुशासनमिति न्यायसुधाकारोक्तमपास्तम्, शक्यतावच्छेदकलाघव संग्राहकलाघवाभ्या मीप्सितानीप्सित साधारण्येन व्याप्यत्वएव शक्तिकल्पनेनेप्सितत्वेपि तदकल्पनात् । अकथितादिसाधरण्येनतु शक्यतावच्छेदकालाभा दगत्या अकथितादि सूत्रस्य लाक्षणिकानुशासनत्वमिति विवेकः ।

नत्वेवं स्रुगादीना मीप्सितत्वानवगमे कथं प्राधान्यसिद्धिः ? द्वितीयया तदनवगमेपि विध्यपेक्षितत्वा त्तदवगमोपपत्तेः । विधिर्हि चेतनप्रवर्तनात्मा अनीप्सितफले व्यापारे तं प्रवर्तयितु मशक्नुवन् भावनाया मीप्सितजन्यत्व मवगमयति, अत श्चेप्सितजन्यापेक्षायां द्वितीयया जन्यत्वेनावगतानां स्रुगादीनां जुहूा जुहोतीति शास्त्रान्तर

प्रमितेष्वीप्सितभावानां भावनाभाव्यत्वेन स्वीकारो नानुपपन्नः । अत एव यत्र सक्तून् जुहोतीत्यादौ न शास्त्रान्तरेण विनियोगः सक्तूनां तत्र द्वितीयया व्याप्यत्वमात्रावगमेपीप्सितत्वस्य बाधा न भावना भाव्यत्वसम्भवः ।

ननु तत्रापि द्वितीयावगतव्याप्यत्वनिर्वाहार्थं विध्यपेक्षया च सक्तूनां भूते भाविनि वा ज्योतिष्टोमे उपयोगः कल्प्यः? नच निर्व्या पारत्वा त्सक्तूनां प्रकरणग्रहणायोगेन कथ मुपयोगकल्पनं, व्यापा रान्तरासम्भवेपि संस्कारकत्वेनो पस्थितस्य होमस्यैवार्था द्व्यापारत्वो पपत्तेः । नह्यग्नीषोमीयं पशुपुरोडाश मित्यत्र तद्धितश्रुत्या गुण भूताया अपि देवताया अर्था त्संस्कार्यत्वांगीकारव दिहापि तथांगी कारे कश्चि द्विरोधः । अत स्सक्तुष्वपि श्रुतव्याप्यतादिनिर्वाहार्थ मुत्तरकालं विनियोगकल्पनेपि बाधकाभावा त्कथं प्राधान्यासम्भव इति चेत्?- ईप्सितकर्मत्वशक्तिवादिनो ह्ययं दोष स्स्यात् । तन्मते हीप्सितत्वस्यापि द्वितीययाभिधाना त्तन्निर्वाहार्थं विनियोगोपि कल्प्येत । इष्यत एव हि श्रुतस्वर्गादिसाध्यतानिर्वाहार्थं स्वर्गसत्ता ! साध्यत्व मात्रार्थकत्ववादिन स्तु यथैव द्वितीयया सक्तूनां तदभिहितं तथैव धातुसामर्थ्या द्धोमस्यापि साध्यत्व मवगत मेवेति न तद्बलेनेप्सितत्व कल्पनायां प्रमाण मस्ति, प्रत्युत होमस्यैव विधिप्रत्यासन्नत्वात् व्या- पारान्तरानपेक्षत्वा च्चारा दुपकारकत्वविधया ईप्सितत्वकल्पन मु- चितम् । एवं च सक्तूनां भूतभाव्यसमुच्चारणन्यायेन होमार्थत्वाव- धारणा द्वितीयापि विषयतासम्बन्धिकरणत्वलक्षणार्थैव द्रष्टव्या ।

अतएव संस्कारविधेः प्राक् संस्कार्यस्य विनियोगानवगमेपि यत्र लौकिकप्रमाणेनैव क्रियाजनकत्वमात्र मवगन्तुंशक्यं, यथा " अध्वर्युं वृणीते " " स्वाध्यायोध्येतव्यः " " अष्टवर्षं ब्राह्मण मुपनयीत " त्यादौ, तत्र ह्यसत्यपि वरणादिविधितः प्रागध्वर्य्वादीनां विनियोगे

सामर्थ्यमात्रेणैव तेषां तत्क्रियाजनकत्वावगमाद्युक्तं तत्तत्संस्कारविधौ तत्त त्क्रियासाधकत्वेन रूपेणोद्देश्यतामध्वर्य्वादीना मंगीकृत्य तत्त त्क्रियासु विनियोगकल्पनम्; सक्तूनान्तूत्पत्ति शिष्टसोमाद्यवरुद्धे ज्योतिष्टोमे साधनत्वस्यासम्भवा ददृष्टविधयोपकारकत्वस्य च लौकिकप्रमाणागम्यत्वा न्नशक्यं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनं; अतश्च द्वितीया सक्तुगतकरणत्वार्थैव।

ननु सक्तूनां विनियोगकल्पनायोगेपि न द्वितीयाकरणत्वलक्षणार्था, अननुशिष्टलक्षणायां गौरवात्, किं त्वनीप्सितकर्मत्वार्थिका, अतश्च सक्तूनां कर्मत्वेनैवान्वयः, सचयद्यपिधात्वर्थे प्रथमतएवासम्भवी, तथा सति पश्वेकत्वाधिकरण पूर्वपक्षन्यायेन सक्तूनाम विवक्षापत्तेः, तथापि भावनाया मेव सोमादिव त्परम्परासम्बन्धेन कर्मत्वेवगते पाश्चात्य इत्यवगन्तव्यम्; नचैव मुद्देश्यानेकत्वं शंक्यम्, सक्तूनां कर्मत्वेप्यु द्देश्यत्वा नंगीकारात्; अतस्सक्तूना मनीप्सित कर्मत्वेनैवा न्वयोप पत्ते र्नकरणत्वलक्षणेतिचेन्न;-भावनावाचिप्रत्ययस्य नित्यं सकर्मकत्वेप्येक कर्मकत्वेन कर्मांतरस्या न्वयानुपपत्तेः। अन्यथा तत्समानार्थकस्य करोते रपि द्विकर्मकतापत्तिः; अथकरोते रेककर्मकत्वेपि भावनावाचितिप् प्रत्ययस्य द्विकर्मकत्व मुच्येत, ततोव्रीहीनवहन्तीत्यादौ कर्मांतराभावा त्प्रत्ययानुपपत्तिः। अतएव यत्रलोके तृणं स्पृशतीत्यादौविध्यभावेनेप्सित कर्मानादर स्तत्रैव तृणादीना मनीप्सित त्वेनान्वयः, तद्विषयमेव च तथायुक्तसूत्रं विधिसत्वेपि पार्ष्ठिकधात्वर्था न्वयविषयं। भावनान्वयस्तु विधिसत्वेकरणत्वेनैव, आवश्यकीच धात्वर्थान्वयेपि करणत्वलक्षणा बल्बजान् शिखण्डकान् कुर्वित्यादौ करोते रेककर्मकत्वेन कर्मांत रान्वयानुपपत्तेः। अतश्च सर्वत्रविधिसत्वे भावनान्वयो द्वितीयस्यकर्मणः करणत्वेनैव। अतएव मैत्रावरुणायदण्डं प्रयच्छतीत्यादौ मैत्रावरुणस्यै वोद्देश्यत्वेन भावनान्वया द्दण्डस्य करणत्वेनैव तदन्वयो नत्वनीप्सित कर्मत्वेनेतिध्येयम्।

यत्तु - तन्त्ररत्ने तन्त्रसारन्यायसुधयोश्च 'यच्छते स्सकर्मकत्वात् युक्तोदण्डस्या नीप्सित कर्मत्वेना न्वयः, जुहोतेस्त्वकर्मकत्वात् सक्तूनां द्वितीयया करणत्वलक्षणे' त्युक्तं ; तन्न, हुतोहुतः पर्यावर्तत इत्यादौ कर्मणिनिष्ठादर्शनेन जुहोतेरकर्मकत्वासिद्धेः । कर्मणि तृतीया चकाराद्द्वितीया चस्यादित्यर्थकेन तृतीयाच होश्छन्दसीति सूत्रकारव्यवहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । तस्मादुक्त एवप्रकारः श्रेयान् ।

अत एव गुणफलाधिकारे इन्द्रियकामाद्यवरुद्धायां भावनायां होमस्यानीप्सितकर्मत्वरूपा श्रयत्वेनैव क्रियान्वयोंगीकृतः । अन्यथा तत्रापि तथात्वसम्भवे विशिष्टभावनाविधाने वाक्यभेदाभावा जित प्राभाकरेण । तस्मादुक्त प्रकारेणैव सक्तुषु करणत्वलक्षणा मंगीकृत्य सक्तु विशिष्ट होमविधान मारादुपकारकतयेतिसिद्धम् । स्रुगादीनान्तु प्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाणान्तरेणा वगतत्वात्तेषामेव भाव्यत्वोपपत्तेर्युक्तं संस्कारार्थत्वं सम्मार्गादीनामिति ।

नचैवं सर्वत्र सप्रयोजनत्वनिष्प्रयोजनत्वकृतमेव द्रव्यस्य क्रियां प्रति गुणप्रधानत्वमिति कृतं द्वितीयातृतीयाभ्यामितिवाच्यं, 'ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्राहि सत्यप्यैन्द्रीगार्हपत्ययोः क्रतुसम्बन्धित्वेन प्रयोजनवत्वे द्वितीयैव गार्हपत्यप्राधान्येप्रमाणम् । नचतत्रापि द्वितीयाया नियामकमात्रत्वेपि कथं प्रमाणत्वमिति वाच्यं, द्वितीयाभावे मन्त्रस्थलिंगा दिन्द्रार्थत्वस्यैवावगमा त्तस्यानियामकत्वाभावात्, गार्हपत्यप्रातिपदिकमात्रसमभिव्याहारस्य च लिंगविरोधे सामीप्यनिरूपकत्वेनाप्युपपत्तेः । अतो लिंगबाधेन गार्हपत्य प्राधान्यं द्वितीयाप्रमाणकमेव । तथा सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयो रुभयोरपि प्रयोजनवत्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांगत्वं । अतश्च सत्यपि द्वितीयाश्रुतिप्रामाण्येनिष्प्रयोजनत्वा त्सक्तुष्वपवादः । सत्यपिच तृतीयाप्रामाण्ये दृष्टार्थत्वा त्प्रयाजशेषाभिघारणस्थले पवादः । अत स्सिद्ध मदृष्टार्थत्वेपि सम्मार्गादीनां गुणकर्मत्वम् ।

सूत्रन्तु नाद्वितीया गुणत्वपरा, अपितु प्राधान्यपरा, तदर्थत्वेन स्मृत्या नुशिष्टत्वात्, 'लोकवत्' - लोकसिद्ध घटादिपदव दनुशिष्टार्थ प्रतिपादकत्वस्योपपत्तेः, नचैवं सक्तुष्वपि तदापत्तिः, तेषान्निष्प्रयोजन कत्वात्; प्रकृते तु तेषां स्रुगादीनां कृतौ शेषभावावगमात् प्रयोजन सत्त्व सिद्धे युक्तं गुणकर्मत्वमिति व्याख्येयम्।

प्रयोजनं स्रुगुदाहरणपूर्वपक्षे सम्मार्गसाधनीभूत स्रुचां प्रकृतौ विवक्षितसंख्यत्वा त्कपिंजलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव शास्त्रीयत्वा त्पश्वादौ स्रुग्विवृद्धावपि तिस्रएव समार्ष्टव्याः, सिद्धान्तेतु संस्कार्य- त्वा त्सर्वाएव सम्मार्ष्टव्याः; परिध्युदाहरणेप्येकस्यैव परिधेः पूर्वपक्षे सम्मार्गः, तैत्तिरीयशाखास्थ बहुवचनान्तवाक्योदाहरणेतु त्रयाणां, सिद्धान्तेतु यावत्परिधि; अग्नेरपि पूर्वपक्षएकस्यैवाहवनीयस्य, सिद्धां तेत्वा हवनीयवृद्धौ सर्वेषाम्। यत्तु वार्तिके 'पूर्वपक्षे अग्नि मुप- निधाय स्तुवतइतिव लौकिकस्याग्नेस्सम्मार्गः, सिद्धान्तेत्वाहवनीया दीनां सर्वेषा' मिति प्रयोजनमुक्तम्, तदग्नि सम्मार्ष्टीत्यस्य कल्प सूत्रकारवचनस्य मूलभूतश्रुत्या आहवनीयमात्र विषयिण्यानुपसंहाराभि- प्रायेण; यदातु तेनाहवनीयमात्र विषयेण सामान्यवाक्यस्योपसंहारः तदा सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेप्याहवनीयस्यैव सम्मार्गात्सिद्धान्तेपि च गार्ह पत्यादीनाम सम्मार्गात्पूर्वोक्तमेवप्रयोजनं द्रष्टव्यम्। एवं पुरोडा- शोदाहरणेपि पूर्वपक्षेएकस्यैव, सिद्धान्तेतु सर्वेषां पर्यग्निकरणमिति द्रष्टव्यम्। तथा शाक्यानामयनेतरसमया स्सवनीयाः पुरोडाशाभव- न्तीत्यत्र पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणार्थत्वेन पिष्टमय पुरोडाशस्सम्पादनीयः, नच तत्रापि पुरोडाशोद्देशेन मांसविधानात्सवनीय पुरोडाशवत् पर्य ग्निकरण पुरोडाशेपि मांसप्राप्त्युपपत्ते र्न पिष्टमयोत्पादनं, तृतीये पुरोडाशपदस्य जघन्यस्य धानादिपंचके लिंगसमवायेन वृत्तिमंगीकृत्य सवनीयमात्रोद्देशेनैवेतर संविधानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पर्यग्निकरणपुरोडाशे

त्तिदप्राप्तेः । नचैवमपि सवन मध्यवर्तित्वेन तस्यापि सवनीय पदाभिधेयत्वोपपत्तौ मांसप्राप्त्युपपत्तिः, सवन मध्यवर्तिनि दाक्षिणादानादौ सवनीय पदप्रयोगाभावा द्योगरूढ्या सवनीयपदस्य धानादियागपंचक वाचित्वाव गतः । अतश्च पर्यग्निकरणं पुरोडाशे मांस प्राप्ते रभावा त्पुरोडाशपदस्यच लोके पिष्टपिण्डवाचित्वा त्पिष्टपिण्डरूप एव पुरोडाशस्संपादनीयः । तत्रापि च नव्रीहिमयत्वं यवमयत्वंवा नियतं, प्रकृते व्रीह्यादिवाक्यै र्यागीयपुरोडाशोद्देशनैव तद्विधानाद । सिद्धांतेतु क्लृप्त दर्शपूर्णमासप्रकृतिक सवनीययागपंचकोद्देशेन मांसविधा नात् प्रदेयपुरोडाशादिस्थानापन्नत्वात्तद्धर्मप्राप्तेः पुरोडाशादि चतुष्टय स्थानापन्ने मांसे पर्यग्निकरण भवत्येव ।

यद्यपि च प्रदेयत्वेन मांसविधाना दर्थलोपाच्च नावघातपेषणादिधर्म प्राप्तिर्मांसे संभाव्यते, तथापि प्रकृतौ पर्यग्निकरणस्य प्रदेय पुरोडाशधर्मत्वावगते मांसे प्राप्नोत्येवतत् । नचैवं पेषणप्राप्त्यभावे तद र्थाधिवापमंत्रस्य धान्यमसीत्यस्यो हानूहचिंता नवमेनिराकरिष्यमाणा निर्विषयापद्येतेतिवाच्यं, तस्याः कृत्वाचिंतात्वेनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता सवनीयपदापेते वाक्ये अधिवापप्राप्त्यभावेपि छान्दोग्यशाखास्थे एतेनवै गौरसीति शाक्यतरसमय पुरोडाशोपव्या वृत्त्या सर्वामृद्धिमाप्नोदिति वचने सवनीय पदाभावा त्पुरोडाश पदेनैवच तत्कार्योद्देशे लक्षणापत्त्या पुरोडाशमात्रोद्देशेन मांस विध्यवगते मांसेन च पिष्टपिण्डरूप पुरोडाशस्य कर्तुमशक्यत्वेपि तस्य पुरोडाशत्व संरोधा दिति छान्दोग्य कृद्वचनादन्नमिश्रितेन पुरोडाशोपपत्ते स्तत्रचाधिवाप प्राप्तौ तन्मन्त्रोहानूह चिन्तोपपत्तिरित्युक्तं । तन्न, पुरोडाशपदेनात्र पिण्डमात्रं वा प्रतिपाद्यते लक्षणया, पिष्टपिण्डोवा? नाद्यः, लक्षणापत्तेः । नद्वितीयः, तस्यान्नमात्रोपादानस्य मांसप्रकृतिकत्वानुपपत्तेः । तस्मात्पिष्ट पिण्डप्रकृतिकस्यैव मांससंस्कारकत्वेन विधीयते । ततश्च " पयसामैत्रावरुणं श्रीणाती " ति वत्संस्कारके तस्मिन् प्रदेयप्रकृतिधर्माणां

पेषणादीना मप्राप्तेर्नोहविचिन्तोपपत्तिः । अतश्च कृत्वाचिन्ता त्वेनैव तदधिकरणोपपत्तिः । ततश्च स्रवनीयपदापेतवाक्ये पेषणाद्यप्राप्तावपि पर्यग्निकरणप्राप्तिसत्वा त्प्रयोजनोपपत्तिः ।

यत्तु भाष्यकारेण स्रुगुदाहरणे पूर्वपक्षे वरुणप्रघासेषु शमीमय्य स्स्रुचोभवन्ति हिरण्मय्योवेतिवाक्योक्त शमीमयत्वादीनां प्रधानांग भूतस्रुगनुवादेनैव विहितत्वा त्सम्मार्गांगभूतस्रुक्षु प्रकृतिप्राप्तनाना वृक्षीयत्वं, सिद्धांतेतु संस्कार्यत्वाच्छमीमय्यादीनामेवसंमार्ग इति प्रयोज नमुक्तम् । तन्न, स्रुङ्मात्रानुवादेन शमीमयत्वविधाना त्प्रधानस्रुक्ष्विव संमार्गस्रुक्ष्वपि शमीमयत्व प्राप्तेः । नच प्रियंगुवत्प्रकरणा त्प्रधा नमात्रलाभः, प्रकरणस्य वाक्य संकोचकत्वानुपपत्तेः । प्रियं गूनांतु च रूद्देशेन विहितानामपि चरोः प्रधानमात्रसंबंधित्वेन विधानाद्युक्तं प्रधानमात्र गामित्वम् । अतश्च यथैव वेद्यां हवींष्या सादयतीत्यादौ प्रधान प्रकरणेन हविश्शब्द संकोचायोगा दानर्थक्य परिहारस्योप स्थित्यविशेषा दंगप्रधानसाधारणा पूर्वसाधनी भूतहविर्मात्र लक्षणया प्युपपत्ते र्वेद्यादेः प्रधानमात्रगामित्वं, तथैव प्रधान प्रकरणेन स्रुक्छब्द संकोचायोगा दति देशसहकृतेन च प्रधानवाक्येनोभयो रुपस्थित्यवि शेषा दुभयांगत्वं शमीमयत्वादीनां । नचातिदेशेन संमार्गस्य क्लृप्तोप कार नानावृक्षीय स्रुग्विशिष्टस्यैव प्राप्तत्वा त्तद्बाधाय स्रुक्पदसं कोचोपपत्तिः, प्राकृत नानावृक्षीयत्वा बाधाय स्रुक्पदसंकोचांगीकारे अग गुणविरोधन्यायेन प्रधानस्रुक्षु नानावृक्षीयत्वानुग्रहेण सम्मार्गादिस्रुक्ष्वे व शमीमयत्वादि निवेशोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु " अप्स्ववभृथेनचरन्ति " ति वहुपदेशेन प्रधानगता स्विव सम्मार्गगतास्वपि स्रुक्षु शमीमयत्वादि विधानात् प्रयाजादिगता स्विव तद्गतास्वपि प्राकृतनानावृक्षीयत्वबाधोगुणएव । नहीद मुद्गात् वेदस्य श्येनप्राकृतांगेषूद्गातृकर्तृकत्वव त्प्रयोगविधिद्वारकं प्रधानाश्रि तमंगेष्ववतरति, येनातिदेशापेक्षया दौर्बल्यंशंक्येत । अंगप्रधानसाधा

रण स्रुङ्मात्रानुवादेन विधाना दपामिवास्या प्यौपदेशिकत्वात्प्राबल्य मिष्टमेव । अतश्च यथैव प्रयाजादिस्रुक्षु शमीमयत्वप्राप्ति रुपपादनी या, तथा सम्मार्गस्रुक्ष्वपीति नास्य प्रयोजनत्वोपपत्तिः ।

यत्त्वत्र वार्तिकेभ्युपगम्यापि यथा कथंचि च्छमीमयत्वादेः प्रधान सम्बन्धं न सम्मार्गस्रुक्षु नानावृक्षीयत्व प्राप्तिस्सम्भवति, प्रधान स्रुग्भिरेवां गानामपि प्रसंगा त्कार्यसिद्धे स्स्वतन्त्रस्रुगाक्षेपकत्वानुपपत्तेः, अतश्च यथैव दक्षिणास्सोमस्येति वचनात्प्रधानमात्रांगभूतयापि दक्षिणया प्रसंगा त्कार्यसिद्धे र्नांगभूतेष्टिपशु ष्वातिदेशिकान्वाहार्यदक्षिणाप्राप्ति रिति द्वादशे वक्ष्यते, तथैव प्रधानस्रुग्भिरेव प्रसंगसिद्धेर्नसम्मार्गार्थं नानावृ क्षीयस्रुगुत्पादनमितिदूषणान्तरमुक्तं । तन्न, सौमिकपात्रैरैष्टिकपात्रकार्यस्ये व शामित्राग्निना पौरोडाशिकाग्निकार्यस्य पाकस्येवात्र सम्मार्गस्य प्रधानस्रु ग्भिस्सिद्ध्यनुपपत्तेः । दक्षिणायाह्यानतानां कर्तृणा मंगप्रधान साधारण्या दानतिरूप कार्यसिद्धेः प्रत्यक्षत्वा द्युक्ता तत्साधर्नीभूतान्वाहार्यनिवृत्तिः, प्रकृतेतु स्रुग्भिः प्रधाननिष्पत्त्या सम्मार्गानिष्पत्ते स्सम्मार्गस्य पृथगनुष्ठेय त्वाद्युक्तमैष्टिकपात्रवत्स्वांगभूतस्रुगाक्षेपकत्वम् । नच यथा सोमांगभूत महावेद्यैवैष्टिक हविरासादनादिकार्यस्य पृथगनुष्ठेयस्याप्यनुनिष्पादना त्तदंगभूतदार्शपूर्णमासिक वेदिनिवृत्ति र्द्वादशे वक्ष्यते तथात्रापिसम्मा र्गस्य पृथगनुष्ठेयत्वेपि प्रधानस्रुग्भिरेव निष्पादनोपपत्ते र्ननानावृक्षीयत्व प्राप्तिरितिवाच्यम् ; सौमिकवेदेर्देशत्वेनांगप्रधानार्थत्वस्य तृतीयेव क्ष्यमाणत्वा द्धविरासादनादिकार्यांगत्वेन तस्या एवप्राप्तेः आतिदेशि कैष्टिक वेदेरुपदेशेन बाधोपपत्तेः । नचैवं वेदेस्तंत्रत्वापत्तेर्द्वादशोक्त प्रसंगानुपपत्तिः, तस्य इयतिशक्ष्यामहेस्यां कर्तुमित्यार्थवादिक कर्तृग मनागमनादि रूपप्रचारार्थत्व कृत्वाचिंतया कर्तृप्रचारार्थायाः वेदेर्हवि रासादन सिद्ध्यंगीकारेण वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवमपि पात्रन्यायेन हविरासादनरूपस्य कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वा त्प्रसंगोपपत्तिः, कर्तृप्रचा रार्थमनुष्ठितेनैव सौमिकवेदिकरणेना दृष्टविशेषवन्ति ह्यत्राहवनीय प्र

त्यग्देशरूपाया वेदेस्सिद्धत्वा दैष्टिकवेदिकरण निवृत्त्याप्रसंगोपपादनात् । नह्यैष्टिक सौमिक वेदिकरणभेदे वेदिभेदस्समस्ति, प्रत्यग्देशस्य प्रत्यक्षे णैकत्वा द्वेदिपदस्य नानार्थकत्व कल्पनायोगात् अदृष्टस्या प्येकस्यैव कल्पनाच्च । अतएवतत्तत्क्रतुपूर्वसाधनीभूतवेदिरूपादृष्टत्वेनैव तत्तद्वेदि करणं प्रति कार्यत्वा द्व्यभिचारस्संकरोवा नाशंक्यः । पात्रेषुतु सौमिका पेक्षया ऐष्टिकानां भेदस्य संपादयितुं शक्यत्वा न्नप्रसंगइति वैषम्यम् । अतश्चपात्रन्यायेन प्रधानस्रुगपेक्षया संमार्गस्रुचोभेदेन कर्तुं शक्यत्वान्न प्रसं गोपपत्तिः । नच प्रसंगासंभवेप्याग्नेयीन्यायेन प्रकृतानामेवा पोदानाशंका, तस्य प्रकृतिप्राप्तनाना वृक्षीयत्व बाधकृत वैगुण्यप्रसंगेनानुदयात् । अतश्च वार्तिके प्रसंगापादनमनास्थ यैवेति द्रष्टव्यम् ।

इदंत्विहवक्तव्यं, कथंचि च्छमीमयत्वादेः प्रधानमात्र संबन्धा भ्युपगमे प्रकृतौ नानावृक्षीयत्वस्यापि प्रधानमात्र संबंधापत्ते स्संमार्ग स्रुक्षु नानावृक्षीयत्वस्यैवा भावा द्भाष्योक्तप्रयोजनानुपपत्तिरिति ।

एतेन यदपि परिध्युदाहरणे बाणवंतः परिधयोभवंतीत्यत्र पूर्व पक्षे सम्मार्गार्थे पाळाशाउत्पादयितव्याः, सिद्धान्तेबाणवतामेव सम्मार्ग इत्युक्तं प्रयोजनमपास्तं; बाणवत्त्वस्यांग प्रधानसाधारण्येन विधाना दन्यथापाळाशत्वस्यापि सम्मार्ग परिधिष्वप्राप्तेः । किंच परिधीन् सम्मार्ष्टीत्यत्र परिधिशब्देन परिधीयते अनेनेति व्युत्पत्त्या अग्निपरिधानो पळक्षित द्रव्याभिधाना त्पुरोडाशकपालन्यायेन पाळाशाप्रयोजकत्वा द्भाष्योक्तप्रयोजनसिद्धिः ।

यदपि चाग्न्युदाहरणे अप्स्ववभृथेन चरंतीत्यत्र पूर्वपक्षे सम्मार्गोग्नेः कर्तव्यः सिद्धान्ते त्वपामिति प्रयोजनमुक्तम् ; तदपि अव भृथे तस्यापूर्वत्वेन तदर्थं श्रूयमाण प्रयाजानूयाजाद्यर्थंवा आरादुपकारक सम्मार्ग प्राप्त्यभावाद्यथाकथंचित्प्राप्त्यंगीकारेपि तृतीयांतेन अवभृथपदेन सांगस्यैवकरण त्वावगमाच्चरन्तीत्यनेन च सांगस्यैव प्रयोगविधाना दपां

च्वदेशत्वा त्सांगप्रधानविषयत्वस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वात् सम्मार्गस्यापामेव प्राप्तेरुपेक्षणीयम् । अतः पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि ।

इति सम्मार्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रादि प्राधान्याधिकरणम् ।

॥ १ ॥ सू — स्तुतशस्त्रयो स्संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥
॥ २ - १ - १३ ॥

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणं । तत्र प्रगीतमंत्रसाध्यं गुणगुणिसंबंधकीर्तनं स्तोत्रं, शस्त्रं च तदेवाप्रगीतमंत्रसाध्यं । तत्र किं तयो राराद्रुपकारकत्वं प्रयाजादिवत्, उतदेवतादिरूप गुणिस्मरणार्थत्वेन सन्निपत्योपकारकत्वमिति विचारः । अत्रा पूर्वभेदोपयोगिचिंतना त्पादाध्यायसंगतिः पूर्ववत् । अनंतरात्तु पूर्वाधिकरणे श्रुतिग्रहणस्य द्रव्यांगताबोधकप्रमाणमात्रोपलक्षणत्वादिहापिगुण्यंगताबोधकलिंगसद्भावेन पूर्वपक्षकरणादापवादिकी ।

तत्र यद्यपिविषयतासंबंधेन गुणगुणिनोरुभयोरपि संबन्ध कीर्तनाख्य स्तोत्र शस्त्रं प्रति करणत्वमस्ति, तथापि प्रयोजनापेक्षायां दृष्टविधया कर्मानुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायोगेपि कर्मोपयुक्तगुणिस्मरणार्थत्वसंभवे अदृष्टार्थत्व कल्पनानुपपत्ते र्गुणिस्मरण रूपसंस्कारार्थत्वमेव याज्यादिव त्स्तोत्रशस्त्रमंत्राणामंगीकर्तव्यम् । नचात्र स्तौतिशंसतिभ्यां विनियोगेन याज्यादिवैलक्षण्ये स्तौतिशंसत्योश्चगुणविशेष्यक गुणिसंबंधकीर्तनवाचित्वस्य लोके प्रसिद्धत्वा द्गुणिप्रकाशनार्थत्वे च तस्यैव विशेष्यत्वेन तयोर्लक्षणापत्ति रितिवाच्यम्, प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवद्दृष्टार्थत्वानुरो

धेन लक्षणांगीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतस्सान्निपत्योपकारकत्वमेव स्तोत्र शस्त्रयोरपि । सूत्रंनिगदव्याख्यातम् ।

॥२॥सू — अर्थेनत्व पकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ।

॥ २ - १ - १४ ॥

अस्तुताव न्मूलयुक्तिभूतः श्रुतिविरोधो लिंगस्य बाधकः, अभ्युच्चय युक्तिरूपो दुर्बलप्रमाणबाधप्रसंगएव तावदादावभिधीयते । यदिहिस्तौ तिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थता मंगीकृत्य तन्मंत्राणां गुणिस्मरणार्थत्वमि ष्यते , ततोमहेंद्रदेवताकयागाभ्यासक्रमेपाठितयो रैंद्रमंत्रयो र्महेन्द्रप्रकाश नाशक्ते रिंद्रस्यच यागानंगत्वेन प्रकाशनानर्हत्वा त्प्रकरणेन यत्रेंद्रोदेवता तत्रोत्कृष्येत पूषानुमंत्रण मंत्रवत् । ततश्च यजुर्वेदविहितग्रहयागाभ्यास क्रमेण सामवेदांतर्गतोत्तरा ग्रंथपठितानामृचां यथाक्रमंपाठनाव गतांगभा वानां मध्येऐन्द्रमन्त्रयो स्तदंनंगीकारात्क्रमबाधापत्तिः । पादं पुनरा रभतइति वचनावगतस्य चाद्यामृचं सकृत्पठित्वा तस्यांत्यपादेनसहद्विती याद्यार्धंचं पठित्वा तदंत्यपादेन सहद्वितीयांत्यार्धं चंपठनरूपस्य प्रग्रथ नस्य माहेन्द्रग्रहसान्निधावाम्नातस्य तदंगत्वानंगीकारा त्सान्निधिबाधश्च । अतश्च दुर्बलयो रपि क्रमसन्निध्योः प्रबलेनापिलिंगेन सहाबाधेनैवोपपत्तौ बाधायोगा त्सान्निपत्योपकारत्वं स्तोत्रशस्त्राणां । सूत्रंतु देवतापदं प्रति गुणत्वेन संयुक्ता यदि स्तुतिभावना ततोर्थेन प्रयोजनानुरोधेन माहेंद्रग्र हयाजितोपकृष्येतैंद्रीस्तुतिः, तस्याः प्रयोजनभूतां देवतां प्रतिगुणत्वादिति व्याख्येयम् ।

॥ ३ ॥ सू — वशावद्वागुणार्थं स्यात् ॥ २ - १ - १५ ॥

नापकृष्येतैंद्रीस्तुतिः,इन्द्रशब्देनैव प्रकृतग्रहयागीयेंद्र प्रकाशनोप पत्तेः; यद्यपि च तत्र महत्त्वगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य माहेन्द्रमिति त द्धितेनदेवतात्वमुक्तं, तथापिविशेष्यस्यैव मंत्रेण प्रकाशनोपपत्तेः विशे

वर्णांशस्य च मंत्राभावेपि ध्यानाद्युपायांतरेण स्मृतिसिद्धे नापकर्षापत्तिः । नहि "सावा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा । वायव्यामालभेते"ति वाक्येन वशात्वगुणविधानेपि विशेष्यमात्रस्य छागस्य वपायामेदस इतिमंत्रेणाभिधानं नेष्टं । नह्यत्र महेंद्रशब्दस्यैव देवतात्वं, येनेन्द्रशब्दस्य ततोभिन्नत्वेना पकर्षश्शंक्येत, तथासति महेंद्रशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाभावात्तद्धितानुत्पत्ति प्रसंगात् । अतएव चेतनाचेतन साधारण्येनार्थस्यैव देवतात्वं दशमे वक्ष्यते । एवं सत्यपि यदि महेंद्रशब्दो रूढ्या अर्थांतरवचनःस्या त्ततोर्थांतरवचनेनेंद्रशब्देन नाभिधीयते तदर्थ इत्युच्यतैंद्रोमन्त्रः, प्रोक्षणीशब्दवत् क्लृप्तावयव योगेनोपपत्तौ नार्थांतरकल्पनायां प्रमाणमस्ति ।

ननु तद्धितसमासरूपवृत्ति द्वयानुपपत्तिरेव रूढिकल्पनायां प्रमाणं भविष्यति । तथाहि - नतावदेकस्यैवेन्द्रशब्दस्य युगपत्तद्धितसमासरूपवृत्तिद्वयसम्भवः, अन्यतरसापेक्षत्वेनैकस्या अपि वृत्तेरनुपपत्तेः, समासवृत्त्यर्थ मिन्द्रशब्दस्य सुबन्तत्वकल्पना तद्धितवृत्त्यर्थं चा सुबन्तत्वमिति युगपद्वृत्तौ युगपत्सुबन्त्वा सुबन्तत्वविरोधापत्तेश्च । नापिक्रमेण, सकृच्छ्रुतस्येन्द्रशब्दस्या ऽवृत्त्यापत्तेः । तद्धितपूर्वप्रवृत्तौमहैन्द्र मित्युत्तरपदवृद्धि र्महत्त्वस्यप्रधानभूतद्रव्यविशेषणत्वं बाधकं प्रसज्येत । अतो वृत्तिद्वयानुपपत्त्या अश्वकर्णादिशब्दव द्रूढिकल्पनोपपत्ते रिन्द्रान्महेन्द्रस्य भेदावगमात् इन्द्रशब्देनप्रकाशनानुपपत्ते रुत्कर्षानिवारणमिति चेत् ? समासवृत्त्युत्तरकाले तद्धितवृत्त्यंगीकारात् । नचैव मिन्द्रपदावृत्तिः, वृत्तिद्वयाविवरण वेळायां पौरुषेयेन्द्रपदावृत्तावपि वैदिकमाहेन्द्रपदेनानावृत्तेनैव महत्त्वगुणविशिष्टेन्द्रदेवतात्वविध्युपपत्तेः । अतएव तद्धितवृत्तेः पूर्वं द्वन्द्वादि समासांगीकारात् " आग्नावैष्णव " मित्यादौ देवताद्वन्द्वादिनिमित्तकानङाद्युत्पत्ति राजसयेनोपपादिता भविष्यति । अतश्चक्रमेण वृत्तिद्वयस्याप्युपपत्तेः प्रोक्षणीशब्दवत्क्लृप्ता वयवयोगेनोपपत्ते रूढिकल्पना

नवकाशात्सत्यपि गुणविशिष्टस्यैंद्रस्य देवतात्वे वशावदिंद्रशब्देनाविशे ष्यमात्र प्रकाशनोपपत्ते र्नोत्कर्षापत्तिः ।

वस्तुतस्तु महेन्द्रप्रातिपदिकेन महत्त्वविशिष्टे इन्द्रे उक्तेऽपि राजपुरुषश्शोभनइति वद्विशेष्यमात्रस्यैव ताद्धितेन देवतात्वावगमाद्विशेषणस्यच महत्पदस्य विशेष्योपलक्षणार्थत्वेन स्तावकत्वेनोपपत्ते र्दैवताभूतस्य शुद्धस्येन्द्रस्यैन्द्रेण प्रकाशनोपपत्तौ नोत्कर्षापत्तिः ।

सूत्रन्तु अगुणार्थं स्यादित्यकार प्रश्लेषेण व्याख्येयम् ।

॥४ ॥ सू - नश्रुतिसमवायित्वात् ॥ २ - १ - १६ ॥

नेन्द्रशब्देन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताभिधानं, प्रकृतग्रहेमाहेन्द्रमिति तद्धितसहकृतेन विधिना महेन्द्रपदस्यैव देवतात्वविधानात् । तथा हि- ताद्धितेनदेवतात्वविशिष्टद्रव्याभिधानात् देवतात्वस्यच त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वेन वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धस्यानुच्चार्यैर्थे ऽसम्भवात् तद्धिताभिहितोद्देश्यत्वान्वयार्थं महेन्द्रप्रातिपदिकेन लक्षणया महेन्द्रपदमेवाभिधाय तस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यताख्यं देवतात्वं विधीयते । महेन्द्रशब्दे पदलक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धविनानुपपत्ते र्महेन्द्रपदशक्य श्चेताश्चेतन साधारणेन दशमे वक्ष्यमाणोर्थोऽपि नासंगतः । अतश्च महत्त्वगुण विशिष्टेन्द्रवाचकमहेन्द्रपदस्यैव देवतात्वावसाया द्विशिष्टवाचकबृहच्छक्रादि पदान्तरप्रयोगे सुतरां शुद्धेन्द्रपदप्रयोगायोगा न्नेन्द्रपदेन प्रकृतग्रह सम्बन्धिदेवताप्रकाशनोपपत्तिः ।

यत्तु - न्यायसुधाग्रन्थस्वारस्या त्प्रातिपदिकेनार्थवाचिना प्युद्देश्यान्वयार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणामंगीकृत्य तत्र ताद्धितवाच्य देवतात्वान्वयांगीकाराच्छब्दोपहितोर्थो देवतेतिप्रतीयते, तत्पदविशिष्टेर्थे उच्चार्यत्वाख्योद्देश्यत्वस्य बाधाद्विशेषणीभूतपदान्वयस्य चान्योपसर्जनमन्येन नान्वेतीतिन्यायेना व्युत्पन्नत्वा दुपेक्षणीयम् ।

एतेनार्थस्यैव देवतात्वेऽपि तस्यव्रीह्यादिव त्स्वरूपेण यागोपयोगाभावा च्छब्दोच्चारणद्वारेणैवोपयोगावगते श्शब्दविशेषापेक्षायां ला

घवादुपस्थितस्य विधिगतशब्दस्यैव नियमइति पक्षोपिप्रत्युक्तः, तद्धिता र्थस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वाख्यस्यार्थे बाधेनान्वयानुपपत्तेः; त्यज्यमान हविरुद्देश्यभूतशब्दाभिधेयत्वलक्षणातु प्रधानभूते तद्धिते लक्षणापत्ते रयु क्तैव । तद्वरं प्रातिपदिकएव गुणभूते पदलक्षणेति ।

किञ्चैवं " अग्नयेपावकाये " त्यादा वेकस्यैव पदस्योच्चारणनियमो पपत्तेः न पदद्वयोच्चारणापत्तिः, अतो महेन्द्रपदस्योच्चार्यत्वेन देवतात्वा न्नेन्द्रमन्त्रेणाभिधानोपपत्तिः, अतश्चोत्कर्षापत्ति स्तदवस्थैव ।

सूत्रन्तु-श्रुत्या-विधिगत शब्देनैव, देवतायाः, कर्मणि, समवायात्-सम्बन्धादिन्द्रशब्देन महेन्द्रप्रकाशनानुपपत्ते र्ना नुत्कर्ष सम्भवइति व्याख्येयम् ।

॥ ५ ॥ सू - व्यपदेशभेदाच्च ॥ २ - १ - १७ ॥

इतश्च नेन्द्रपदेन महेन्द्राभिधानं । अन्यथा सान्नाय्ये "बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो बहुदुग्धि महेन्द्रायदेवेभ्य " इति द्वयोर्मन्त्रयो स्समाम्नातयो रन्योन्य प्रकाशकत्वे विकल्पापत्तिः । अस्मन्मते त्वैन्द्रेण सान्नाय्य गतेन्द्र प्रकाशना न्माहेन्द्रेणच तद्गतमहेन्द्रप्रकाशना न्मन्त्रद्वयस्य प्रदेशव्यवस्थेति न विकल्पः । अतश्चे न्द्रमहेन्द्रयो रधिष्ठानैक्येपि विशेषणांशभेदादुद्दे श्यशब्दभेदाच्च भेदावगमे नैद्रमन्त्रेणाभिधानानुपपत्ते रुत्कर्षा निवारणम् ।

॥ ६ ॥ सू · गुणश्चानर्थकस्स्यात् ॥१–१ - १८॥

यदप्युक्तं महेन्द्रप्रातिपादिकेन महत्त्वविशिष्ट इंद्रे भिहितेपि रा जपुरुषश्शोभन इतिव द्विशेष्यमात्रस्यैव तद्धितार्थान्वय इति । तन्न, तथा सति गुणवाचिमहत्पदानर्थक्य प्रसंगात् । नहि तस्य राजपदवदर्थ द्वारेणोपलक्षकता संभवति, देवतायास्स्वरूपेण कर्मण्य संबन्धात् । किंतुशब्दोच्चारण द्वारातदुपकारकत्वात् । महत्पदस्यापि तद्वारैवो पलक्षकता वाच्या । ततश्च तस्याप्युच्चार्यत्वात् देवतात्वां तर्गत्यवगते र्नमहत्त्वरहितस्येन्द्रस्य तद्धितार्थान्वयस्संभवति । किंच संभवति वि धेयेंद्र विशेषणत्वेनार्थवत्त्वे उपलक्षणत्वस्य स्तावकत्वस्य चान्याय्यत्वान्न

शुद्धस्येंद्रस्य देवतात्वं । राजपुरुषश्शोभन इत्यादौतु प्रमाणांतरानुरोधेन तथांगीकरणमिति न किंचिदेतत् । अतएव च सान्नाय्ये "ऐंद्रं दध्य मावास्यायामैंद्रंपयोमावास्यायां माहेंद्रं दध्यमावास्यायां माहेंद्रं पयोमा वास्याया"मिति व्यपदेशभेदः । अन्यथा तत्रापि महत्पदानर्थक्यम् ।

॥७॥ सू — तथा याज्यापुरोरुचोः ॥२ - १ - १९॥

तथासान्नाय्य एवेंद्र महेंद्र देवत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययो र्भेदेनाम्नान मपींद्रमहेंद्रयो र्भेद एवावकल्पते, अन्यथा एकेनकार्यसिद्धे रितराम्नान मन र्थकं विकल्पोवा प्रसज्येत । नच भवन्मतेप्येकापूर्वसाधनत्वा दिंद्रम- हेंद्रयो र्धर्मसांकर्यापत्ते र्विकल्पानिवारणम्, सम्मीळनादिव त्प्रतिनियत निर्देशेन सांकर्यानापत्तेः ।

वस्तुतस्तु - मन्त्राणां लिंगेन मुख्यएवार्थे विनियोगा द्व्रीहिणां मेधसुमनस्यमान इति वदेकापूर्वसाधनीभूते प्यर्थान्तरे अप्राप्तत्वेन सांकर्यप्रसंग एव नास्ति । अतो याज्यापुरोनुवाक्ययो र्भेदाम्नानमपि देवता भेद साधकम् । सूत्रे पुरोरुक्छब्द श्शाखगत मंत्रविशेषवाच्य पि लक्षणया पुरोनुवाक्यापरो द्रष्टव्यः ।

॥८॥ सू - वशाया मर्थसंयोगात् ॥ २ - १ - २० ॥

यत्तु - वशात्व गुणविशिष्टद्रव्यविधानेपि छागशब्देन विशेष्य मात्र प्रकाशनं दृष्टमित्युक्तं, तद्वशात्वस्य स्वरूपतएवोपकारकत्वा दुपा यांतरेणापि स्मृत्याकर्मण्यनुष्ठानोपपत्ते र्नावश्यं शब्दोच्चारणापेक्षा । प्रकृतेतु महत्त्वस्य महत्पदोच्चारण द्वारेणैवोपकारकत्वा त्रानुच्चारितस्य साधनत्वं संभवतीति विशेषः ।

॥९॥ सू - यत्रेतिचार्थ वत्वात्स्यात् ॥२ - १ – २१॥

ननु - यत्रमाहेंद्रग्रहसन्निधावयं मैंद्रः प्रगाथः पठितः, तत्रैवास्य प्र तोतास्याग्निपदवल्लक्षणया महत्त्वविशिष्टेंद्र प्रकाशकत्वेन निवेशकल्पनाद

र्थवत्त्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु नेदृशस्थले लक्षणा यागवेळायां महेंद्रपद प्रयोगेपि मंत्रेविशेष्यभूतेन्द्रमात्र प्रकाशनेन मंत्रस्या पूर्वीयदेवतात्वाश्रयभू तेंद्र प्रकाशनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः; मनोतास्थाग्निशब्देतु देवतावाचि म- नोतापदसामानाधिकरण्येन लक्षणांगीकरणमित्युक्तं मंत्राधिकरणे । तत श्च यथापठितस्याप्युपपत्ते र्नोत्कर्षापत्तिः । अथवा पूषानुमंत्रणमंत्रवद्दुर्बल प्रमाणबाधेनोत्कर्षांगीकारेपि न क्षतिः । नच तत्र यागानुमंत्रणमंत्रसमा ख्याबा[दि]ह सम्बन्धसामान्यबो[बा]धक प्रमाणाभावेनो त्कर्षस्या प्यनुपपत्ते रानर्थक्यापत्तिः, एंद्रयागांतरे तदभावेपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थैंद्रग्रहाभ्यासे प्रकरणस्यैव सामान्यसम्बन्धबो[बा]धकस्य सत्त्वेनोत्कर्षोपपत्तेः । अतश्च यत्र प्रकरण एवेंद्रयाग स्तत्रास्य प्रगाथस्यो त्कर्षे प्यर्थवत्त्वोपपत्तिरिति ।

॥१०॥ सू – नत्वाम्नातेषु ॥२-१-११॥

नचैंद्रस्य प्रगाथस्य प्रकरणे उत्कर्षसंभवे प्यन्येषु तत्तद्ग्रहा भ्याससन्निधा वाम्नातेषु मंत्रेषु " याम्याःशंसति शिपिविष्टव तीःशंसति पितृदेवत्या श्शंसति कुसुंभकसूक्त मन्वाह अक्षि सूक्तमन्वाहमूषिकसूक्तमन्वाह" इत्यादिविधिविहितेषु प्रकरणेपि यमादीनाम भावा त्तत्रोत्कर्षानुपपत्तेः, प्रकरणबहिर्भूत यमादिदैवत्यकर्मणि च सा मान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनो त्कर्षानुपपत्तेः, कुसुम्भकादीनां चान्यत्रापि देवतात्वाभावेन सुतरां तदनुपपत्ते र्नार्थवत्त्वोपपत्ति रिति वाच्यं,

॥११॥ सू – दृश्यते ॥२-१-१३॥

सर्वेषा मेवार्थवत्त्वोपपत्तिः । तथाहि - मण्डूकसूक्तस्य तावत्" मण्डूकेनाग्निंविकर्षती " ति विहितमण्डूक प्रकाशकत्वेनाग्ना वुत्पागः । नच तस्या नारभ्याधीतत्वेन सामान्यसम्बन्धबोधक प्रमा णाभावः; मण्डूकसूक्तस्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमसंबंधे अवगत आनर्थक्य तदंगन्यायेन तदंगभूतेचयने निवेशोपपत्तेः । एवं मूषिकासूक्तस्यापि

प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमांगभूतयूपैकादशिन्यां निवेशः । तत्र च यद्यप्या खोर्न साक्षाद्विनियोगः, तथाप्युपशयेयुपे " सर्वैवा अन्येयूपाः पशुमन्तो अथोपशयएवा पशुरि"त्युपक्रम्य द्रेष्याभावे"आखुस्तेपशुरिति ब्रूयादि" ति मंत्रविधानेनाखुस्मृति द्वारा लक्षणया तत्सम्बंध्युपशयस्तुतिरिति द्रष्टव्यम् ।

येतु याम्यादिमन्त्रास्तेषां प्रकरणे कथमपि निवेशासम्भवेनोत्कर्षा योगा दन्यत्रचसामान्यसम्बन्धबोधक प्रमाणाभावेनैव तदप्रसक्ते रगत्या प्रकृतग्रहदेवतैव लक्षणयैवतैः प्रकाश्यते । प्रयोगाभावेन निषिद्धल क्षणानंगीकारेतु जपादिमन्त्रव द्याम्यादिमंत्राणा मप्यदृष्टार्थ मुच्चारणं प्रकृ तग्रह यागांगत्वेन वीधीयते । अस्मिंश्च पक्षे स्तौतिशंसत्यो र्गुणिवि शेष्यक प्रकाशनलक्षकत्वाभावेपि लक्षणयोच्चारणपरत्व मेव द्रष्टव्यम् । यदि त्वस्मिन् पक्षे ऽ दृष्टार्थत्वस्या वश्यकत्वे लक्षणांगीकारे प्रमाणाभाव शंक्यते, ततो याम्यादिविषये गुणविशेष्यक गुणिसम्बंन्धकीर्तनात्मक स्तोत्र शस्त्रविधान मेवा दृष्टार्थं मंगीक्रियते । नचैतावता सर्वत्रैव तथा प्रसंगः, अनुपपत्तेरभावात् । नच याम्यादिमंत्रेषु तत्तन्मांत्रव- र्णिकदेवतांगीकारेण तद्दैवत्ययागांतरस्यैव कल्पयितुं शक्यत्वात् किमिति सिद्धान्त्यभिमत स्तोत्रशस्त्रादृष्टार्थतांगीकरणमिति वाच्यम् , याम्यादि मंत्रै स्स्तुतिभागित्वरूप देवतात्व कल्पनेप्याधारवद्द्रव्य संबंधाभावे हविर्भागित्वरूप देवतात्वाकल्पनात् तदेककल्प्य यागानुमानानुपपत्तेः । अतएव जपादिमंत्रेषु न यागान्तरकल्पनम् । किन्त्वदृष्टार्थत्वमेव । नचान्येषु जपादिमंत्रेष्व दृष्टार्थत्वेप्यत्र "यज्ञस्य साधनताव्यापद्येत अतो देवाअवंतुन इतिजपेत अपिवान्यांवैष्णवीमि " त्यादौ विष्णु प्रकाशकस्य मंत्रस्योपांशुयागांगत्वेन विद्धिवाक्य विहितकर्मणि मांत्रवर्णिक देवताकल्पकत्वेनोपपत्तेः किमित्यदृष्टार्थत्वांगीकरणमिति वाच्यं, विधिवाक्यादेवैतस्य मंत्रस्य यज्ञसाधन लोपनिमित्त वैगुण्यसमा धानार्थत्वे नावगतत्वादर्थान्तराकांक्षानुपपत्तेः । अतोजपादि मंत्रवदेवया म्यादिमंत्राणाम दृष्टार्थत्वंसिद्धान्त्यभिमतं स्तुतिरूपत्वमेवांगीकर्तव्यम् ।

यत्तु- मूले "वाचस्तोमे सर्वा ऋचस्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानिपारिप्लवंशंसती"ति विहिते शस्त्रे सर्वेषां मंत्राणां विनियो गाद्याम्यादीनामपि तत्रैवोत्कर्षः । यद्यपि च तत्र दृष्टविधयानोपयोगः, तथाप्य दृष्टद्वारैव तदुपपत्ति " रित्युक्तं । तद्वाचस्तोमेप्य दृष्टार्थताव श्यकत्वे याम्यादीनामपि सान्निध्याबाधार्थं प्रकृतग्रहएव अदृष्टार्थत्वस्य न्याय्यत्वादुपेक्षितम् । यदितु वचनेन सान्निध्यबाधान्न प्रकृतग्रहसंबन्ध इत्याशंक्येत, ततो दर्शपूर्णमास प्रकरणपठितानां जपादिमंत्राणामन्येषां च लिंगादिविनियुक्तानां वचनेन लिंगादिबाधापत्तेर्न तदंगत्वसंभव । अथतु वाक्यस्यापि सामान्यविषयस्य विशेषनिष्ठलिंगादि बाधकत्वायोग उच्येत, ततस्सान्निधावपितुल्यम् । तस्मात्पूर्वोक्त विधयैवार्थवत्त्वदर्शनं व्याख्येयम् ।

॥१२॥सू — अपिवाश्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्ति विद ध्याताम् ॥२ - १ - २४ ॥

नैंद्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षस्संभवो । सहिनतावत्प्राकरणिक एवैन्द्र यागे, तस्यावान्तराधिकारविहित मन्त्रांतरावरोधेन तत्रास्य मंत्रस्यानव काशात् । नापि क्रतुप्रकरणबहिर्भूते इंद्रयागांतरे, तत्र सामान्य संबंधबोधक प्रमाणाभावेनोत्कर्षा नुपपत्तेः । इंद्रशब्देन मनोतास्थाग्नि शब्दव न्महेंद्र प्रतिपादनंतु लक्षणाभियात्वयैव निरस्तम् । अवशिष्यते तावद्यागवेळायां विशेषणयुक्त प्रकाशनेपि मंत्रे विशेष्यमात्र प्रका शनं ना नुपपन्नमिति ; तत्रेदंवाच्यं, स्तौतिशंसत्योर्गुणि प्रकारक गुण विशेष्यकबोधानुकूल व्यापारवाचित्वस्य गुणिनिष्ठ गुणतात्पर्यक बोधा नुकूल व्यापारवाचित्वस्य वा वक्रकेशास्तो देवदत्त इत्यादाविवावधा रणात्, गुणिप्रकाशनार्थत्वे लक्षणापत्ते स्स्तौतिशंसति वाच्यस्यैवार्थस्य विधेयत्वावगमा त्तस्य च दृष्टार्थत्वासंभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनस्य फलमु खत्वेन प्रामाणिकत्वान्ना नुपपत्तिरिति । लोके वक्रकेशो देवदत्त इत्यत्र देवदत्ते वक्रकेशप्रतिपादनएव स्तुति बुद्धिरुत्पद्यते, न पुनर्वक्रकेश

त्वस्य देवदत्तविशेष्यता प्रतिपादने । तेन स्तौतिशंसति पदशक्ति पर्यालोचनया प्रकाशनार्थत्वावगमाद् दृष्टार्थत्वांगीकारेणापि गुण प्रकारक गुणिविशेष्यक शाब्द बोधानुकूल व्यापाररूपस्तुति विधायि त्वमेव युक्तम् । नच प्रयाजशेषेणेतिव दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणां गीकरणमप्यदोषः, प्रकाशनस्य लिंगकल्पश्रुतिबलेनैव प्राप्तिसम्भवे लक्षणयैव तत्प्रतिपादनेपि विधिवैयर्थ्यात् । किंच दृष्टार्थत्वं किंत्वया मंत्राणामभ्युपगम्यते, स्तुतेर्वा ? नाद्यः, ममापि स्तुतिनिष्पादकत्वेन तत्स त्वात् । नांत्यः, स्तुतिस्वरूपस्यैवहानापत्तेः । तस्माद्धातु श्रुतिसंयोगात्प्रक रण एवस्तौतिशंसती स्तुतिरूप क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति सूत्रार्थः ।

॥१३॥ सू — शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २ - १ - १५ ॥

"द्वादशस्तोत्रोग्निष्टोमो द्वादश शस्त्रोग्निष्टोम" इति श्रुतं द्वाद शत्वं न प्रकाशनलक्षणार्थत्वेवकल्पते, प्रकाशनानां प्रत्यृचं प्रतिपदं वाभिन्नत्वेन द्वादशत्वानुपपत्तेः । प्रकाशनत्वेनैक्यांगीकारे सुतरांत दनुपपत्तेश्च । अस्मन्मतेतु सत्यपि प्रत्यृचं स्तुतिव्यक्तीनां भेदे विधि भेदेन विधेयतत्तदनेकस्तुतिव्यक्ति वृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूते वैजात्या वश्यंभावा त्तज्जातिगत द्वादशत्वोपपत्तिः । नचतु प्रकाशनस्य सामर्थ्य प्राप्तत्वेना विधेयत्वा त्रवैजात्यकल्पने प्रमाणमस्ति ।

किंचास्मन्मते वैजात्याकल्पनेपि तत्तद्विधिभेदेन विधेयभावना भाव्यस्या नेकस्तुतिजन्या पूर्वस्य भेदावश्यंभावा त्तद्गतद्वादशत्वेनापि स्तोत्रादि द्वादशत्वोपपत्तिः । प्रकाशन पक्षेतु तस्य दृष्टार्थत्वेना पूर्वा नंगीकारात् दृष्टप्रयोजनस्यस्य च प्रत्यक्षबाधितत्वेन द्वादशत्वानुपपत्तिः । अतोद्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्त्वाक्षेपादपि न प्रका शनलक्षणा ।

॥१४॥ सू — अनर्थकंच तद्वचनम् ॥२ - १ - १६॥

प्रकाशनार्थत्वपक्षे अग्निष्टुति "आग्नेया ग्रहाभवंती"ति वचनेन प्राकृतग्रहानुवादेनाग्निदेवताविधौ कृते प्राकृतदेवताबाधव त्प्रकाशक मंत्रबाधेनाग्निप्रकाशकमत्रांतराणां न्यायादेव प्राप्ते राग्नेयीषुस्तुव तइति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । नचास्य प्राकृतमंत्रेष्वग्निपदोहप्रसक्तौ मंत्रान्तरविधानेनार्थवत्त्वमिति वाच्यम्, "पूयतिवाय एतदृचोक्षरं यदे नमूहयति तस्मादृचंनोहेदि" ति ऋगूहनिषेधा दर्थप्रकाशनरूपकार्य वळे नाग्नेयमंत्रान्तरस्यैव प्राप्तिः । अस्मन्मतेतु सत्यपि ग्रहाणामाग्ने यत्वे कर्मासमवेतगुणिनिष्ठस्यापि गुणस्यकीर्तनेन स्तोत्र शस्त्रजन्यादृष्ट संपत्त्युपपत्तेः प्राकृतानामिव मंत्राणा मुच्चारणे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमाग्ने यीषु स्तुवत इति सार्थकम् ।

॥१५॥ सू – अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २ - १ - १७ ॥

सम्बद्धे स्तोत्रं शस्त्रंचेति श्रुत्या स्तोत्रशस्त्रयो स्संबन्ध प्रतीते स्संबंधस्यच भेदसाधनत्वा त्स्तोत्र शस्त्रयोस्स्वरूपतः फलतोभेदे वैजात्य कल्पनया भेदोवधार्यते । नचासौ प्रकाशनार्थत्वपक्षेसंभवति । नच स्तोत्रा दावपि प्रगाणा प्रगाणकृतं संभवत्येवेतिवाच्यं, स्वरूपतः फलतोवा भेदा संभवे प्रगाणाख्यांग कृतभेदस्या न्याय्यत्वात् ।

॥१६॥ सू – अभिधानंचकर्मवत् ॥ २ - १ - १८॥

यदिदं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं सामान्याभिधानं यच्चाज्यप्रौगादिरूपं विशेषाभिधानं तदुभय मप्यारादुपकारकत्वपक्षे उपपद्यते, नतु संस्का रकर्मत्वपक्षे, संस्कारस्य संस्कार्यनिरूपणाधीन निरूपणीयस्य संस्का र्येणैवावच्छेदसिद्धौ अवच्छेदकीभूतसंज्ञानपेक्षत्वात । एवं सत्यपि यद्यारादुपकारकत्वग्राहक स्तौति शंसति धातुरूप श्श्रुतिसंयोग स्संस्कारकर्मबाधकोनस्या, ततोलिंगेन संस्कारकर्मत्वस्यैवावधारणात "अंशुंगृह्णात्यदाभ्यं गृह्णाती" ति वदगत्यासत्यव्यवच्छेदकांतरे संज्ञावच्छि न्नमेव ज्ञातं कृतं कर्माभ्युदयकारिभवतीति कल्पनया संज्ञाप्यंगीक्रि येत, नत्वेतदस्तीत्यत आरादुपकारकत्वमेव युक्तमुत्पश्यामः ।

॥१७॥ सू – फलनिर्वृत्तिश्च ॥२ - १ - १९॥

"स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जस्वत्पयस्वत् आमास्तोत्रस्य स्तोत्रं गम्या दिंद्रियावंतोवनामहेधुक्षीमहि प्रजामिषं सामे सत्याशीर्यज्ञस्य भूयादि" तिमंत्रे भावनिष्ठांतेन स्तुतपदेन स्तोत्रक्रियोपादानात्, स्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्रमासि तदेवं भूतं स्तोत्रस्योर्जस्वत्पयस्वद्भूत्वा मामगम्यात्, इंद्र वंतः इंद्रोपलक्षित देवतावंतो वयं, त्वां याचामहे प्रजामिषं भजामहे इतिसेयं यज्ञपदलक्षितस्य स्तोत्रस्या शीस्सत्या भूयादित्यर्थकेन स्तोत्रा देव फलं प्रार्थितं, न देवतायाः । यद्यपि च नेदं स्तोत्रस्यफलं करणविभक्ति संयोगाभावेना वगतक्रत्वंगभावस्य स्तोत्रस्य मांत्रवर्णिक फलकल्पनानुपपत्तेः; तथापि प्रधानफलमेवेदं परम्परासंम्बंधेन स्तोत्रा त्प्रार्थितंलक्षणयावा स्तोत्रफलमेव क्रतूपकाराख्यम् । अतश्च स्तोत्रक्रि यातः फलप्रार्थनात्तस्या एव प्राधान्यम्, न देवतायाः । इतरथाहि देवतातएवफलं प्रार्थ्येत, प्रधानत्वात, नांगभूतात्प्रकाशनात । किं च प्रकाशनस्य दृष्टफलकत्वेन तत्फलस्य प्रत्यक्षगम्यत्वान्न प्रार्थनार्हत्वं, स्तोत्रफलस्यत्व दृष्टत्वात्तदर्हत्वमिति विशेषः । अत आरादुपकारकाण्येव स्तोत्रशस्त्राणीतिसिद्धम् ।

प्रयोजनं प्राकृत ग्रहानुवादेन विकृतौ देवतांतरविधाने आग्नेयीषु स्तुवतइत्येवंविधवचनाभावे प्राकृतानां मंत्राणामविकारेण प्रयोगःसिद्धांते, पूर्वपक्षे प्राकृतऋग्बाधेन वैकृतदैवत्य ऋगंतरागम इति दशमे वक्ष्यते ।

इति स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥५॥

अथ मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ।

॥१॥ सू – विधिमन्त्रयोरैकार्थ्य मैकशब्द्यात ॥२—१—२४॥

"भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैषह्यर्थोविधीयते" इत्य नेनोपक्षिप्तानां विधायकाख्यातानां "तानिद्वैध" मित्यादिना द्वैविध्य मुक्त्वा इदानीं प्रसंगादाख्यातस्यापि क्वचिद्विधायकत्व नास्तीति प्रतिपाद्यते ।

" नतानशांतिनदभाति तस्करोनासामामित्रो व्यधिरादधर्षति । ज्योगित्ताभिस्सचते गोपति स्सह देवांश्च याभिर्यजतेददाति च" इत्या दिमंत्रे "यस्योभयँ हविरार्तिमार्छे" दित्यादौ ब्राह्मणेच येयच्छब्दादि समभिव्याहृता आख्यातशब्दा स्ते किं विधायकाः उतनेतिसंशयः । अत्राप्य पूर्वभेदोपयोगिनएव विचार्यमाणत्वा त्पादाध्यायसंगतीस्पष्टे । प्रासंगिकीप्यनन्तरा ।

तत्रार्छेदित्यादौ असन्दिग्धलिङ्श्रवणा द्यजतेददाति चेत्यादा वपि स्तुत्युन्नीत लेडन्तत्वावधारणा द्यजेतस्वर्गकामइतिवदेव विधाय कत्वाविघातः । नच यच्छब्दादिना प्रतिबंधः, यच्छब्देन गोपदा र्थस्य सिद्धत्वद्योतनेपि "यदाग्नेयोष्टाकपाल" इतिव द्यागसाधनत्वेन विध्युपपत्तेः । अतएव कर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्यैव प्रतिबंध कता न कर्मसमानाधिकरणस्येति सिद्धान्तिनोपि प्रवादः ।

वस्तुतस्तु गुणभूतेन यच्छब्दादिना प्रधानभूतविधिशक्ति प्रतिबं धस्यान्याय्यत्वा त्कर्तृसमानाधिकरणे यच्छब्देसत्यपि न विधित्व व्याघातः । किं च यच्छब्दादिकं प्राप्तिद्योतय त्प्रतिबंधकं वाच्यम् । सायदिप्राप्तिः प्रमाणान्तरेणास्ति तदातेनैव प्रतिबंधसिद्धेः कृतंयच्छब्दादिना । यदिनास्ति तदा यच्छब्दसद्भावेपि "यएवं वि द्वानग्निंचिनुत" इतिव दप्राप्तार्थकत्वादेव विध्युपपत्ते र्नयच्छब्दादेः प्रतिबंधकतासंभवति ।

वस्तुतस्तु एतस्य मंत्रस्य गोद्रव्यकानूबन्ध्य पशुपुरोडाशानुनिर्वा प्य दैविकहविर्योगे चरुद्रव्यके गोदैवत्ये याज्यात्वेन विनियुक्तत्वात्तत्र

चरुद्रव्यकत्वा द्गोद्रव्यकत्वाभावेन तत्रविनियुक्तस्याप्यस्या प्राप्तस्वतंत्रगो द्रव्यक यागविधायकत्वोपपत्तिः । नच साक्षाच्छेषिणिदैविकाहविर्यागेगो द्रव्यकत्वाप्राप्तावपि तच्छेषिण्या मनूबन्ध्यायां गोद्रव्यकत्वस्य प्राप्तत्वाद् विधायकत्वोपपत्ति रितिवाच्यम् , एवं यथाकथंचि त्प्राप्तिसंभवे प्यभ्या सात्कर्मान्तरत्वोपपत्तेः । अतश्च यजेतस्वर्गकाम इत्याख्यातव न्मंत्रगत स्याप्याख्यातस्य विधिरूपैकप्रयोजनकत्वमेव, विधायक शब्दत्वस्योभ यत्र समानत्वादिति सूत्रार्थः ।

अत्र च मंत्रग्रहणं यच्छब्दादि समभिव्याहृताख्यात मात्रोप लक्षणम् , नतु स्वतंत्रम्, " वसंतायकपिञ्जला ना लभेते" त्यादावभि युक्तप्रसिद्ध्या मंत्रत्वेपि विधायकत्वांगीकारात । यस्योभयमित्यादौ च ब्राह्मणे यच्छब्दादिसमभिव्याहारे तदनंगीकाराच्च । अतश्च सर्वस्याप्य त्रोदाहरणत्वेपि प्रायशो यच्छब्दादि समभिव्याहारस्य तेष्वेवसत्त्वात्सूत्रे मन्त्रग्रहणम् ।

सिद्धान्तमाह–

॥२॥सू — अपिवा प्रयोग सामर्थ्या न्मन्त्रोभिधानवाचीस्यात् ॥२-१-२४॥

नैतेविधायकाः, "यजते"इत्यादीनांलट्लेट् साधारणत्वेन विध्यर्थक त्वा निश्चयात । नच स्तुत्यातन्निश्चयः, विधेरभावे स्तुतेरेवा निश्चयेन तस्या अतन्निश्चायकत्वात । नच "वसंतायकपिञ्जलानालभेते" त्यादिवदप्राप्तार्थकत्वमेव तन्निश्चायकं, गोद्रव्यकस्य यागदानादेरनूबंध्यादि रूपस्य तदन्यस्यवा बहुशः प्राप्तत्वेन तदसिद्धेः । अतएव न विधि पुनश्श्र वणरूपादभ्यासात्कर्मांतरत्वं शक्यं, विधित्वस्यैवा निश्चयेनाभ्यासस्वरूपा भावात । विध्यभावेपि पुनश्श्रुतिमात्राद्भेदस्तु पुनश्श्रुतेस्स्मरणार्थत्वेनाप्युप पत्ते रनन्यपरत्वाभावादयुक्तः । किंच यद्यप्यत्रविधायको लिङादिरश्रोष्यत तथापि यच्छब्दादिना विधिशक्तिप्रतिबंधा न्नास्य विधायकत्वोपपत्तिः । तथाहि - यच्छब्द स्तावत्स्वसमभिव्याहृतार्थस्य सिद्धतांद्योतयन् प्राप्ति

मपेक्षते । अस्तिचात्रसा । अतोगोद्रव्यकयागदानादेरनूद्यमानस्या ज्ञात ज्ञापनैक स्वभावविधिविषयत्वायोग स्स्पष्ट एव । नच यच्छब्दस्य स्वार्थमात्रे सिद्धताद्योतकत्वा द्रोस्वरूपानुवादेपि तस्य साधनत्वेनविध्यु पपत्ति रितिवाच्यम्. यः पाकंकरोति सभुङ्क्तइत्यादौ यत्तच्छब्दयो स्स्वसमभिव्याहृतमात्रे सिद्धत्वद्योतकताव्युत्पत्तेः । अत्रच याभिर्यजतेयाश्च गाददाति ताननश्यंति, नच तस्करोदभ्नोति. आमधुमाः अमित्रोस्य धिरादधर्षति व्यधया अभिभवति, गोस्ताभिश्च ताभिस्सहान्येनंदतीति यच्छब्देन समभिव्याहृते गोद्रव्यकयागदानादावपि सिद्धताप्रतीते न विधेयतोपपत्तिः । यच्छब्दस्य समभिव्याहृतवृत्ति सिद्धताद्योतकत्वा देवच यत्रकर्तृसमभिव्याहारस्तत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य सिद्धता प्रतीतौ कृतेरपि तत्प्रतीते विधेयत्वानुपपत्त्या विधिशक्त्यनुपपत्तिः । यत्रतु कर्ममात्रसमभिव्याहृतो यच्छब्द स्तच्छब्दसमभिव्याहृतश्च विधि स्तत्रसत्यपि कर्मस्वरूपस्यानुवादे कर्तव्यत्वेन विधानोपपत्तेः न विधिशक्तिः प्रतिबंधकता यच्छब्दस्य । प्रकृतेतु विधेर्यच्छब्देनैव स मभिव्याहाराद्युक्ता प्रतिबंधकतेति विशेषः । एवं सत्यपि यदिकथं चिदप्यालोच्यमाने प्राप्तिर्नसंभाव्येत ततो यदाग्नेयोष्टाकपाल इति वद च्छब्दस्य स्वार्थमात्रसिद्धत्वद्योतकता मंगीकृत्य विधे र्विधायकत्वोपपत्ते र्नशक्तिः प्रतिबद्ध्येत । नत्वेतदस्ति, गोद्रव्यकस्य यागदानादेर्वहुशः प्राप्तत्वात् ।

यत्तु- सत्यपि यच्छब्दस्य विधिविरोधित्वे प्रधानभूतत्वा द्विध्य नुग्रह एवन्याय्यः, न गुणभूतयच्छब्दानुग्रह, इत्युक्तम् । तदुत्सर्गाहुचा क्रियत इत्यादौ प्रधानभूतस्या प्युपसंहारस्थस्य विधे रुपक्रमस्थेन गुणभू तेनाप्यर्थवादेन बाधस्य वक्ष्यमाणत्वा दकिंचित्करम् ।

वस्तुतस्तु- विधिवदेव यच्छब्दस्यापि प्रधानभूत भावनान्वयित्वा त्राविधिं प्रतितस्य गुणत्वम् । यदि परं पदांतरत्वा त्तदपेक्षया विप्र कर्षश्शंकयेत, ततः "ऐन्द्रपंचशराव" मित्यनेन वाक्यभेदापत्त हैतुहेतुम तोरित्यनुशासन वैयर्थ्यापत्तेश्च विधिशक्तिप्रतिबंधोनुसंधेयः ।

एवंयदिशब्दस्यापि निमित्तपरत्वेन प्राप्तिद्योतकत्वा द्विधिवि रोधित्वं द्रष्टव्यम् । अतश्चोभयत्रापि लिङ्श्रवणं हेतुहेतुमतोरिति स्मृते हेतुरूपनिमित्तत्वादिपरम् । यजतेददातीत्यत्रतु लिङो श्रवणाल्लडंतत्वस्यैव निश्चयः । एव "मग्नीदग्नीन्विहरे" त्यत्रसंबोधन विभक्तेर्वक्त्रभिमुखश्रोतृमात्रविषयत्वा द्वेदेचवक्तुरभावा द्विधेश्चाभिमुखानभि मुखसर्वपुरुष साधारणत्वा द्विरुद्धस्वभावेना मंत्रणेन विधिशक्ति प्रतिबधः । अतश्चलोडप्यत्रनालौकिक विध्यर्थकः । किंतु " प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चे " ति चकारात् प्रैषार्थक एव, लौकिक प्रवर्तनार्थकोवा ।

यत्तु न्यायसुधाकृता संबोधन विभक्ति समभिव्याहृतस्य लिङादेः प्रमाणांतर प्रवृत्तापुरुषप्रवर्तकत्वावगमा दप्रवृत्त प्रवर्तनात्मक विधिशक्ति व्याघात इत्युक्तम् , तल्लोके प्रमाणांतरा नधिगमेपि देवदत्तगामानयेत्यादौ संबोधन विभक्ति प्रयोगदर्शनादुपेक्षितम् । एवं ददामिगृह्णामीत्यादौ तावल्लडंतत्वादेव न विधिशक्तिः । विशेषतश्चास्मदर्थविषयोत्ताम पुरुषांतरत्वेन परप्रवर्तनात्मक विधिविरोधित्वम् । अतश्च यत्रापि अहं ददामीत्यादौ लिङः श्रवणं उत्तमपुरुषे तत्रापि लिङः स्वनिष्ठप्रवर्तना परत्वमेव लक्षणया, नतु परप्रवर्तनात्मक विधिवाचित्वमिति विवेकः । अतश्च यच्छब्दादि चतुष्टयस्य प्रतिबंधकत्वात् तत्समभिव्याहृतस्य लिङादेः न विधायकत्वम् , अपितु प्रमाणांतर सिद्धानुवादकत्वमेव । नचैवमानर्थक्यं, ब्राह्मणगतानां निमित्तादि प्रतिपादकतया विध्यपेक्षितोद्देश्यसमर्पणेनवोपयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् । मंत्रगतानांतु यद्यपि विधेयसमर्पणेनवा उद्देश्यसमर्पणेनवा नविध्युपयोगः ; नापि स्तावकत्वेन, दूरस्थानां पदैकवाक्यत्वेन तावत्तस्यानुपपत्तेः, पदार्थविधया स्तुतिमात्रलक्षणायामपि स्वार्थबोधेसमाप्तिसंभवेन वाक्यैक वाक्यत्वेनाप्यनुपपत्तेश्च; तथापि परिशेषात् , मंत्राधिकरणन्यायेन प्रयोगकाले अर्थाभिधायकत्वेनैव । अर्थोपि च यत्र प्रयोगसमवेत स्तत्र तदभिधानं

दृष्टार्थं, नोचे ददृष्टार्थमिति विवेकोपि तत्रैवद्रष्टव्यः । सूत्रेचापिवा शब्देन मंत्रब्राह्मणसाधारण्येन विधायकत्वे निरस्ते ब्राह्मणगताख्याते निमित्तपरत्वं वक्ष्यमाणत्वादुपेक्ष्य मंत्रगते तस्मि न्नर्थाभिधानव्यापा रकत्वं मंत्राधिकरणसिद्धमेव स्मारितमिति द्रष्टव्यम् । प्रयोजनंस्पष्टम् ।

इति मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥६॥

अथ मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ।

॥१॥ सू – तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ २-१-१९ ॥

पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतया मंत्रशब्दप्रयोगा दुपस्थितस्यमंत्रस्येहल क्षणंप्रसंगादुच्यते । तत्रच " अहेबुध्निय मंत्रं मेगोपाय" "यदृषयस्त्रयीविदो विदुः" "ऋचस्सामानियजूंषि" "साहिश्रीरमृतासता" मिति मंत्रेप्रयुक्तस्य मंत्रपदस्यार्थकथना द्वेदवाक्यार्थविचारवत् पदार्थविचारस्यापि शास्त्रे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाना च्छास्त्रसंगत्युपपत्तिः । मंत्रनियमादृष्टरूपा पूर्वभेदो पयोगि मंत्रभेदासिद्ध्यर्थत्वाच्च पादाध्यायसंगती । यद्यपि तत्तददृष्टत्वाव च्छिन्नं प्रति तत्तदानुपूर्वीकत्वेनैव कारणता, तथापि यद्विशेषयोः कार्य कारणभाव स्तत्सामान्ययोरपीति स इत्यभिप्रेत्येदं । प्रासंगिकीत्वनंतरा ।

तत्र यथाश्रुतस्वारस्या त्तावत्प्रयोगकाले अर्थप्रकाशकत्वं मन्त्रत्वमिति लक्षणं प्रतीयते । अत्रप्रयोगकालइति विशेषणान्नविधावतिप्रसंगः । जपे ष्वप्यदृष्टार्थमर्थप्रकाशनान्नाव्यापकत्वम् । वस्तुतस्तु–मन्त्रकाण्डे समाम्नाते वसंतायकपिञ्जलानालभेतेत्यादौ मंत्रेविधायकत्वांगीकारेणा व्यापकत्वा पत्तेः ब्राह्मणस्यापि च मंत्राभावस्मारकत्वस्य पंचमवक्ष्यमाणत्वेन तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः, अनृक्सामादिमंत्रेषु कथमप्यर्थ प्रकाशकत्वायोगेना व्यापकत्वाच्चैतल्लक्षणायोगेना भियुक्तानां मंत्रपदवाच्यत्व प्रकारको यो

निश्चयस्तद्विषयत्व मन्त्रत्व मिति लक्षणमेव सर्वव्यापकं सूत्रकृदभिप्रेत मितिप्रतीयते ।

ननु तत्रापि मन्त्रपदवाच्यता वच्छेदकानिश्चये वाच्यत्वप्रकारक निश्चयायोगेन कथं लक्षणसिद्धिः, नहि मंत्रत्वं नाम जातिः, यन्मन्त्र पदशक्यतावच्छेदकत्वेन निश्चीयेत, तथात्वे वेदत्वऋक्त्वादिवदेव गत्वादिना सांकर्यापत्तेः; अनेकवर्णाभिव्यक्तीनां यौगपद्याभावेन मंत्र त्वस्याभिव्यक्त्यनापत्तेश्च । नाप्युपाधिः, सहियदिमंत्रपदवाच्यत्व प्रका रकप्रसिद्धि विषयत्वाख्य स्ततोन्योन्याश्रयता । यदित्वन्यः, ततस्तस्यैव लक्षणत्वोपपत्तौ नैतस्य सूत्रकृदभिप्रेततेतिचेन्न; - अखण्डोपाधि रूपस्यैव वेदत्ववत् मन्त्रत्वस्य मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकत्वां गीकारात् । अतश्च तदवच्छेदेनवाच्यत्वे वधारिते तत्प्रकारकनिश्चयवि षयत्वस्यलक्षणत्वोपपत्तिः । ततश्चसूत्रं - तदर्थाभिधानं चोदकं प्रयो जकं येषां तेषां मन्त्राख्येत्येवं यथा श्रुतमाभासमानमपि, तच्चोदकेषु मन्त्राध्येतृषु या मन्त्राख्या मन्त्रपदवाच्यत्व प्रकारिकाप्रसिद्धिः सै वविषयतासम्बन्धेन मन्त्रलक्षणमिति व्याख्येयं । यानितु वार्तिककार णास्यन्तत्वत्वान्तत्वादीनि मन्त्रलक्षणान्युक्तानि तानि अस्यन्तत्वस्यत्वान्ते त्वान्तत्वस्यचास्यन्तेभावेना व्यापकत्वापत्ते र्भाष्यकारेणैव दूषितानीति ग्रन्थगौरवभया न्नेह प्रपंचयन्ते ।

इति मन्त्रनिर्वचनाधिकरणम् ॥७॥

अथ ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ।

॥१॥ सू. शेषेब्राह्मणशब्दः ॥ २-१-२६ ॥

मन्त्रलक्षणप्रसंगात् " एतद्ब्राह्मणान्येव पंचहवींषि " इत्यत्र वेदप्रयुक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्यार्थ परिज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षण मुच्यते- मन्त्रातिरिक्तवेदत्वं ब्राह्मणत्वमिति। अतश्च विधिवाक्यान्यर्थ वादत्रयं उप निषदश्च सर्वमपि ब्राह्मणं। अत्रच ब्राह्मणत्वमपि मन्त्रत्ववदेवा खण्डोपाधि रूपं ब्राह्मणपदशक्यतावच्छेदकं। अन्यथा मन्त्रातिरिक्तवेदत्वरूपब्राह्मण त्वस्येव ब्राह्मणातिरिक्तवेदत्वरूपस्य मंत्रत्वस्यापि वक्तुंशक्यत्वेन विनिगम नाविरहात्। अतश्च यत्राभियुक्तानां ब्राह्मणमिति प्रसिद्धिस्तद्ब्राह्मणमिति लक्षणस्यापि मन्त्रवद्वक्तुं शक्यत्वेपि रुचिवैचित्र्या न्मन्त्रातिरिक्तवेदत्वेनै व ब्राह्मणं सूत्रकृतालक्षितं। अथवा नैवेदं सूत्रं लक्षणाभिधानार्थं। अपितु शेषे- मंत्रातिरिक्त वेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य येनकेनचिल्लक्षणेन सुज्ञानत्वा न्नमयालक्षण वाच्यमिति लक्षणावक्तव्यत्वाभिधानार्थमेव व्याख्येयं। अतएवाग्रे मन्त्रप्रस्तावोपि संगच्छते। अत्रापि यानिवृत्तिकारेणेति करण बहुळत्वादीनि ब्राह्मणलक्षान्युक्तानि तान्यव्यापकत्वापत्ते भाष्यकारेणैव दूषितानीति नेह- प्रपच्यन्ते।

इति ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ॥८॥

अथ ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम्।

॥१॥ सू—अनाम्नातेष्वमन्त्रत्व माम्नातेषुहि विभागस्स्यात ॥ २-१-२७॥

तत्रोदकेषु मंत्राख्येत्यनेन लक्षणद्वयसूचना त्कस्य मुख्यत्वं कस्यवा भ्युच्चयतेति विवेकायेदमधिकरणं। प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्ते "अग्नयेजुष्टं निर्वपामी" ति मंत्रे कार्यवशेनविकृतौ प्रक्षिप्यमाण मग्निपदस्थाने सूर्यादि पदमूहः, "आर्षेयं वृणीत" इतिविधिवशादुच्चार्यमाणःकाश्यपादिः प्रवरः, यजमानस्य नामगृह्णातीत्यादि विधितउच्चार्यमाणं देवदत्तपदं नाम। तदेता

न्यूह प्रवरनामधेयानि किं मंत्राः उतनेतिविचारः। केचित्तु मंत्रब्राह्मणात्मकेवेदस्य द्वैराश्ये निरूपिते प्रसंगात्प्रत्यक्षपठितएववेदे द्वैराश्यंनत्वनुमित इतिवक्तुमूहादीनां द्वैराश्यबहिर्भावेनेन प्रतिपाद्यतइत्याहुः। तेषामनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमितिवद् ब्राह्मणत्वमित्यपि सूत्रापत्तेः उपेक्ष्यैवयुक्ता।

तत्रप्रयोगकाले अर्थाभिधायकस्यैव मंत्रपदवाच्यत्वादूहादीनां चार्थाभिधायकत्वस्य स्पष्टत्वात मंत्रपदएकवाक्यत्वाच्चैषां मंत्रत्वम्। अन्यथाह्य मंत्रैकवाक्यतापन्नानां मंत्राक्षराणामपि श्लोकैकवाक्यतापन्न मंत्राक्षरवद् मंत्रत्वापत्तिः। ऊहेतु मंत्रान्तर्गताग्निपदत्यागादप्यवशिष्टाक्षरेषु सा। अस्मन्मतेतु मत्रभूताग्नि पदयुक्तानामिव मंत्रभूतसूर्यादि पदयुक्तानामपि मंत्रत्वोपपत्तेर्नायंदोषः। तस्मादूहादीनामपि मंत्रत्वमिति प्राप्तेभिधीयते -

प्रपूर्वसूत्रव्युत्पादिता व्याप्त्यादिदूषणवशेनैतल्लक्षणायोगस्य स्पष्टत्वा दभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव तल्लक्षणत्वंवाच्यं। अतश्चोहादीनां तदभावेन मन्त्रत्वायोगस्स्पष्टएव। नचैतावता तदेकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षराणाममन्त्रत्वापत्तिः, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानस्य दृढत्वात। अतएव कर्मकालेयाज्यान्तः प्लुतिकरणेपि न मन्त्रत्वहानिः। यत्रतु श्लोकाद्येकवाक्यतापन्न द्वित्रमन्त्राक्षरेषु न मन्त्रत्वप्रसिद्धिरभियुक्तानां तत्र मन्त्रत्वे प्रमाणाभाव स्स्पष्टएव। अतश्चोहादि ष्वभियुक्तप्रसिद्ध्यभावेन अमन्त्रत्वेपि तदेकवाक्यतापन्नानामक्षरान्तराणां तत्त्वस्वात् मन्त्रत्वोपपत्तिः। एवञ्चैरं कृत्वोद्वयमित्यादौ इरापदस्य मन्त्रत्वप्रसिद्ध्यभावेना मन्त्रत्वेपि तदेकवाक्यतापन्नाक्षरान्तराणां मन्त्रत्वोपपत्तिः। इरापदेमन्त्रत्वप्रसिद्धिस्तु अध्ययनकाले पारायणादौ चोपयुज्यतइतिद्रष्टव्यम्।

यत्तु वार्तिकेइरापदस्य ऐरमितिविधिवाक्ये तद्धितान्तर्गतत्वे नाम्नातत्वादस्त्येव मन्त्रत्वमित्युक्तं, तद्ब्राह्मणे समाम्नातस्यापि मन्त्रप्रसिद्ध्यविषयत्वेन मन्त्रत्वायोगात वसन्तायकपिञ्जलाना लभेतेत्यादिवन्मन्त्रकाण्डेपाठाभ्युपगमेपिवा ऐरपदस्यैव पठितत्वेन मन्त्रत्वापत्ते स्तद्विधेयस्येरापदस्यवस्तुतः पाठाभावेन मन्त्रत्वानुपपत्ते रतिशयार्थमितिद्रष्टव्यं।

एवं यत्रापि सूक्तवाकादौ "आशास्तेयं यजमानोसा" विति सर्वनामसंयुक्त मन्त्राम्नानं तत्राप्यसावित्यस्य स्वाध्यायकाले मन्त्रस्यापि कर्मकाले त त्पदस्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य स्वरूपेणा पाठादभियुक्तप्रसि द्धिविषयत्वानुपपत्ते रमन्त्रत्वम् । नच सर्वनाम्नि मन्त्रताप्रसिद्धे स्तत्रान र्थक्ये तदनुमेय देवदत्तादिपदविषयत्वकल्पना न्मन्त्रत्वोपपत्तिरितिवाच्यं, सर्वनाम्न्यपि मन्त्रत्वप्रसिद्धे स्स्वाध्यायोपयुक्तत्वात । अतोत्रापि देवदत्ता दिपदे मन्त्रत्वोक्तिरतिशयार्थैव वार्तिकेद्रष्टव्या । तस्मादभियुक्तप्रसिद्ध्य विषयत्वाद्युक्तमूहादीना ममन्त्रत्व । प्रयोजनंपूर्वपक्षे ऊहादिभ्रेषे मन्त्रभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तं । सिद्धान्तेत्वंगभ्रेष निमित्तकमेव । मन्त्रत्वनिमि त्तकशब्दविकारादिसदसद्भावश्च । सूत्रं स्पष्टम् ।

इति ऊहाद्यमन्त्राधिकरणम् ॥९॥

अथ ऋग्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - तेषामृ ग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥२-१-२८॥

एवं लक्षणास्थिरीकरणेन मन्त्रपदेव्युत्पादितेधुना प्रसंगात्तदवान्तर भेदरूपस्य ऋगादेः "अहेबुध्नियमन्त्रं मेगोपाये" ति वेदस्थ ऋगादिपदार्थ ज्ञानार्थं लक्षणमुच्यते । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्र पादव्यवस्था त्रिपदा गायत्री चतुष्पदाबृहतीत्यादिका साऋक् । अथवास्मिन्नक्षरे पादसमाप्ति र्नास्मिन्निति पादव्यवस्थायत्रसाऋक्, वृद्धव्यवहारे तादृशमन्त्रएवऋक्श ब्दप्रयोगात् । साच पादसमाप्तिः क्वचिदर्थवशेन । यथा अग्निमीळेपुरोहित मित्यत्र । नचात्र ऋगर्थापर्यवसाना त्कथ मर्थवशेन पादस्य समाप्तिः? ऋगर्थापर्यवसानेपि ईळइत्याख्यातपदादवान्तरार्थ पर्यवसानोपपत्तेः । एव मपरयोरपि पादयो रेतदाख्यातानुषंगेणैवार्थपर्यवसानं द्रष्टव्यं । अतो

युक्तार्थवशेन पादव्यवस्था । क्वचिच्च "अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभि" रित्यादौ लघु गुर्वक्षरसाम्याख्यवृत्तवशेन,"अग्निमीळे"इत्यादौ चाक्षरसंख्यानियमलक्षण छन्दोवशेन,"तमुष्टुहि मिन्द्रंनरेजमान"मित्यादौ चाल्पवैषम्येणैव, पादव्यव स्था। अतएव सूत्रे अर्थवशग्रहणं वृत्तवशादेरुपलक्षणार्थं । तदपिचन लक्ष णान्तर्गतं, पादव्यवस्थावन्मन्त्रत्व रूपस्यैव लक्षणस्या नतिप्रसक्तत्वात् ।

इति ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ सामलक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - गीतिषुसामाख्या ॥ २-१-२९ ॥

अत्र तेषामित्यनुवृत्त्य मन्त्रगतगीतित्वस्य सामशब्दार्थतालभ्यते । अतश्च नलौकिकगीतावतिप्रसंगः । अभियुक्तव्यवहाराच्चास्यापि शब्दार्थ त्वावधारणं । नचैवं वैदिकगीतिविशिष्टमन्त्रेभियुक्तप्रयोगा न्मन्त्रस्या पि वाच्यतापत्तिः, मन्त्राणां व्यक्तिन्यायेन लक्षणयापि भानोपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । विस्तरेणचैतत्सप्तमे उपपादयि ष्यामः । नचैवं पौनरुक्त्यम् , सामशब्दस्य गीतिमात्रवाचित्वेतद्विशि ष्टमन्त्रवाचित्वेवा उभयथा ऋग्यजुर्भ्यां विवेकोपपत्तेः गीतिमात्रवाचि त्वस्य इहानुपयोगेन अवाच्यत्वात् सप्तमएव ऋगन्तरे अतिदेशसि द्ध्यर्थं अवश्यवाच्यत्वात् । इह सप्तमसिद्धस्यैव गीतिमात्रवाचित्वस्य अनागतावेक्षणेन शिष्यहितार्थं कथनेन पौनरुक्त्यानापत्तेः । यथाच तस्य नाकृत्यधिकरणेन पौनरुक्त्यं तथा सप्तमएव उपपादयिष्यामः ।

यत्तु नवमे पुनर्गीतिमात्रवाचित्वकथनं तदुत्तरविवक्षार्थं स्मरणार्थमिति तत्रैव वक्ष्यते ।

इति सामलक्षणाधिकरणम् ॥११॥

अथ यजुर्लक्षणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - शेषेयजुश्शब्दः ॥ २-१-३० ॥

ऋक्सामभिन्नं यत्प्रश्लिष्टाक्षरमन्त्रजातं तद्यजुः । स्तोभाक्षराणामपि यजुष्ट्वान्नातिव्याप्तिः ।

इति यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ निगदानांयजुष्ट्वाधिकरणम् ।

॥१॥ सू - निगदोवा चतुर्थस्स्या द्धर्मविशेषात् ॥ २-१-३१ ॥

शेषे यजुश्शब्द इत्येतदाक्षेपेणेदमारभ्यते । सन्ति निगदानाम प्रायशः परसम्बोधनार्थामन्त्राः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः । ते किं यजूंष्येव, उतभिन्नाइतिविचारः । तत्र निगदानां यजुष्ट्वे "उपांशु यजुषे"ति वचनेनोपांशुत्वप्राप्तेः " उच्चै र्निगदेने " ति वाक्यविहितोच्चैस्त्वानुपपत्तिः । नच विशेषविहितेनसामान्यविहितस्यबाधः , विशेषविधे स्स्वाविषयवृत्तिभेदबोधनेनाप्युपपत्तौ सामान्यस्यापि वाक्यस्य संकोचेप्रमाणाभावात् । नच परप्रत्यायनरूपकार्यानुरोधेनोपांशुत्वविधे स्संकोचादुच्चैर्निगदेनेत्यस्यानु

वादकत्वोपपत्ते र्नभेदबोधकतेतिवाच्यं, मन्त्रगतलिंगप्रमाणकरप्रत्याय नरूपकार्यानुरोधेन वाक्यस्यापि ब्राह्मणगतस्य संकोचायोगात् । "नमः प्रवक्त्रे देवेद्धोमन्वित्थ" इत्यादीनां परसम्बोधनार्थत्वस्याप्यभावाच्च । सत्य पि परसम्बोधनार्थत्वे उपांशुत्वव्यतिरिक्तमन्त्रादिस्वराणामपि पक्षे प्राप्तत्वादुच्चैस्त्वानुवादानुपपत्तेश्च । अतश्चोच्चैर्निगदेनेत्यस्य विधित्वावश्यं भावाद्भेदबोधनादपिच तदुपपत्ते र्नसामान्यस्यापिवाक्यस्य संकोचक ल्पनावसरः । तस्मादर्थान्तरं निगदाः । सुत्रंस्पष्टम् ।

॥ १ ॥ सू – व्यपदेशाच्च ॥ २-१-३१॥

इमेनिगदाः इमानियजूँषीति संज्ञाभेदादपि ज्योतिरादिवद्भेदकत्तोप पत्तेरर्थान्तरं । एवच्च "मन्त्रएवस्वयं निगदभूतोभवति तस्माद्यजु" रिति सुब्रह्मण्यावाक्यशेषे निगदस्य यजुष्ट्वसंकीर्तनंयोगेन यागसाधनत्वमात्र परम्, सुब्रह्मण्यमात्रस्यैववा यजुष्ट्वज्ञापकमिति द्रष्टव्यम् ।

॥३॥ सू – यजूंषिवातद्रूपत्वात् ॥ २-१-३२ ॥

नैतदेवं, "अहेबुध्निये" ति मन्त्रे मन्त्रावान्तरभेदाना मृगादिमन्त्राणां त्रयाणामेवानुकीर्तनेन निगदस्य भेदेना नकुकीर्तनात ; मन्त्रएव स्वयं निगदभूतो भवतीत्यत्र ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वस्य सुब्रह्मण्यानिगदेयजुष्ट्व साधकत्वेनोक्तस्य निगदान्तरेष्वपि सत्वाच्च । नचात्रयौगिको यजु श्शब्दः, जपादिसाधनमन्त्रेपि प्राश्लिष्टपठिते यजुश्शब्दप्रयोगेण तस्यरू ढत्वावगमा द्यौगिकार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यजूरूपप्रत्यभिज्ञाना द्यजुष्ट्वमेव । यत्तु विरुद्धधर्मकत्वा द्भेदइति तत्रोत्तरम् –

॥४॥ सू - वचनाद्धर्मविशेषः ॥२-१-३४॥

"वेदोवा प्रायदर्शनादि" त्यत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेनोच्चैस्त्वादेः ऋग्वेदादि विहितकर्मांग मन्त्रमात्रांगत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वेन भवन्म तेप्युच्चै र्निगदेनेत्यस्यो पांशुयजुषेति वाक्यसंकोचकत्वावश्यं भावा

द्भेदानुमापकत्वानुपपत्ते, स्सत्यपिचोच्चैस्त्वादे ऋगादिधर्मत्वे परप्रत्यायन रूपकार्यानुरोधेनोपांशुत्वानुपपत्तेः उपांशुयजुषेत्यस्य निगदाविषयत्वानुपपत्तेः, सत्यपि निगदानां यजुष्ट्वे उच्चैर्निगदेनेत्यस्य निगदेषु पक्षप्राप्तमन्द्रादिव्यावर्तन फलकोच्चैस्त्वनियामकत्वोपपत्ते भेदानुमापकत्वायोगाच्च । नच लैंगिक परप्रत्यायनार्थत्वस्य ब्राह्मणवाक्यगतेन वाक्यप्रमाणकेनापिबाधश्शंक्यः, लैंगिकस्यापि प्रधानभूतस्य परप्रत्यायनस्यांगभूतेनोपांशुत्वेनबाधायोगात् । उक्तं ह्येतत्प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलं ज्यायइति । अतश्च लिंगेनैवोपांशु यजुषेत्यस्य संकोचितत्वान्नोच्चैर्निगदेनेत्यस्य संकोचकता । किंच नावश्यं लिंगस्यैव विधिसंकोचे व्यापारः, अपितु विधिवाक्यस्यापि स्वनिष्ठगौरवपरिहारार्थं सः । तथाहि-उपांशुयजुषेत्यस्य निगदेष्वत्यन्ताप्राप्तोपांशुता विधायित्वेना पूर्वविधित्वापत्ते स्तस्य चा दृष्टोद्देश्यकत्वेन गौरवापत्तिः । पुनश्च निगदभिन्नमन्त्रान्तरे पक्षप्राप्तोपांशुतानियामकत्वेन नियमविधित्वाद्वैरूप्यम् । अतो निगदातिरिक्तेष्वेव दृष्टपदार्थोद्देश्यकतालाघवार्थं स्वरविशेषनियामकत्वांगीकरणात्स्वयमपि विधिस्स्वसंकोचेव्याप्रियते । अतश्चोपांशुत्वाविषयीभूतेषु निगदे षूच्चैर्निगदेनेत्यनेन स्वरनियमोनानुपपन्नः ।

यत्तु -मूले उच्चैर्निगदेनेत्यस्य परप्रत्यायनरूपकार्यबलप्राप्तोच्चैस्त्वानुवादकत्व मुपांशुत्वविधिप्रशंसाफलकमंगीकृतम् , तदतिशयार्थं; मन्द्रादिस्वरान्तराणामपि पक्षे प्राप्तत्वेन नित्यवदनुवादायोगात् । परप्रत्यायन रूपकार्यरहितानामपि निगदानां सत्त्वेन तेषूपांशुत्वस्यापि पक्षप्राप्त्या सुतरां तदयोगाच्च । नचैव मुपांशुयजुषेत्यत्र वस्तुतो वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन वेदलक्षणावन्निगदपदेपि यजुर्वेदलक्षणापत्ते यजुर्वेदविहितकर्मांगभूतमन्त्रेषू च्चैस्त्वोपांशुत्वविकल्पापत्तिः, वेदोपक्रमस्यैकत्रैव लक्षणातात्पर्य ग्राहकत्वेनोपपत्त्या वुभयत्र तदंगीकारे प्रमाणाभावात । नच नियामकाभावः, "वायो र्यजुर्वेद" इति यजुःपदसमभिव्याहृत वेदपदोपक्रमस्य यजुः पदलक्षणायामेव तात्पर्यग्राहकत्वेन तदसिद्धेः ।

अतश्चोपांशुत्वस्य वेदधर्मत्वे प्युच्चैर्निगदेनेत्यस्य निरर्थवादकस्यैव निगदमात्रोद्देशेन विशेषविधया पक्षप्राप्तोच्चैस्त्वादिनियामकत्वोपपत्ते र्नानुवादकत्वसम्भवः। अतश्च निगदानां यजूरूपत्वेपि परप्रत्यायनरूपकार्यानुरोधेनोपांशुत्वाप्राप्तया तेषूच्चैस्त्वविधानोपपत्ते र्नधर्मविरोधाद्भेदसिद्धिः ।

॥५॥ सू — अर्थाच्च ॥ २-१-३५ ॥

नन्वग्नि दग्नीन्विहरेत्यादेर्लोटः प्राप्तकालताया मप्युपपत्तेः प्रैषत्व नियामकाभावेन परप्रत्यायनार्थत्वाभावात् नवाच्चनिकोपांशुत्व बाधो युक्तइति चेत् ? एवमपि सामान्यविहितोपांशुत्वस्य विशेषविहितेनोच्चैस्त्वे नबाधेपि बाधकाभावात ।

वस्तुतस्तु प्राप्तकालत्वं लोटो अदृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टार्थत्वानुरोधेन प्रैषत्वावसाया युक्त एवोपांशुत्वबाधः। यत्तु - संज्ञाभेदाद्भेद इत्युक्तं तत्रोत्तरम् -

॥ ६ ॥ सू — गुणार्थोव्यपदेशः ॥ २-१-३६ ॥

योयंयजुष्ट्वेसत्यपि निगदव्यपदेश स्सब्राह्मणत्वे सत्यपि परिव्राजकत्वव्यपदेशव त्परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्व निवृत्तौ नितरांगदनरूपगुणयेगेनोपपन्न एव। अतएवोपांशुत्वाभाव मात्रकृत प्रकर्ष बलेनैवोच्चैर्निगदेनेत्ये तद्वाक्ये निगदानुवादेनोच्चैस्त्वविधानात्ताद्विधेः पूर्वमेव प्रयुज्यमानस्य निगदशब्दस्य शक्यतावच्छेदकावगति सिद्धिः। अतश्च मूले उच्चैस्त्वरूप प्रकर्षस्य शक्यतावच्छेदकत्वोक्ति रतिशयार्थैव।

॥७॥ सू - सर्वेषामितिचेत् ॥ २-१-३७ ॥

उपांशुत्वभिन्नस्वरोच्चारण विषयत्वस्यैव निगदपदशक्यता वच्छेदकत्वे ऋच्यपि तत्संभवान्निगदपद प्रयोगापत्तिः । अतोरूढत्वावसाया न्निगदयजुस्संज्ञयो र्भेदकत्वं ज्योतिरादिवदुपपन्न मेवेतिचेत ?

॥८॥ सू – ऋग्व्यपदेशात् ॥ २-१-३८ ॥

गद्येतरपादबद्धाक्षर समूहवाचकत्वात् निशब्दस्य च प्रक र्षवाचित्वात् अवयवयोगेनोपांशुत्वभिन्नस्वरयुक्तापादबद्धमंत्राक्षरत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्व प्रतीतेः ऋच्यतिप्रसंगाभावेन रूढत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अनेनैवाभिप्रायेण "याज्यावैनिगदाः ऋचैवयजती" ति निगदानां ऋग्भेदव्यपदेशोपिसंगच्छते । तस्मान्नरूढत्वेन ज्योतिरादि पदवच्छेदकत्वं संज्ञायाः ।

वस्तुतस्तु नमः प्रवक्त्रइत्यादि निगदेषु वचनेनैवोपांशुत्व प्रति प्रसवा दवयवयोगबाधे नाश्वकर्णादिव द्रूढे रावश्यकत्वेपि निगदत्व स्या खण्डोपाधिरूपस्य यजुष्ट्वावांतरव्याप्यस्यैव निगदपद शक्यताव च्छेदकत्वेन कल्प्यत्वात् मनुष्यब्राह्मणसंज्ञयोरिव व्याप्यव्यापकभा वेन निगद यजुस्संज्ञयो रेकस्मि न्नप्युपपत्ते र्नभेदकत्वापत्तिः । तस्मा द्यजूंष्येव निगदाइति सिद्धं । प्रयोजनं वाचस्तोमे " सर्वा ऋच स्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवंशंसन्ती " ति विहिते शंसने निगदानां यजुष्ट्वेशंसनं, भेदेतु नेतिद्रष्टव्यम् ।

इति निगदानांयजुष्ट्वाधिकरणम् ॥१६ ॥

अथ यजुःपरिमाणाधिकरणम् ।

॥१॥ सू– अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षंचे द्विभागेस्यात ॥२-१-३९॥

तदेवं यजुष्ट्वाश्रये निरूपिते अधुना प्रसंगाद्यजुष्ट्वं कियत्सुपदस मूहेषु व्यासज्यवर्तते कियत्सु वा पर्याप्नोतीति विवेकार्थ मिदमारभ्यते ।

यावति पदसमूहे लोके वाक्यत्वप्रसिद्धि स्तावत्येव यजुष्ट्वं नतु वाक्य समूहे, तस्यैकार्थ प्रतिपादकत्वाभावेन विनियोगा नर्हत्वात। लोकेच यत्रै कार्थकत्वं विभज्यमाने साकांक्षत्वंच तावत्येव वाक्यत्व प्रसिद्धे स्ताव त्येव यजुष्ट्वमित्यवगम्यते ।

ननु किमिदमर्थैकत्वं? नतावत्पदार्थैकत्वं, तेषां गामानयेत्यादि वाक्ये नेकत्वात् । नापि वाक्यार्थैकत्वं ? तस्यापि संसर्गरूपत्वेन प्रतिपदार्थ भेदात । नापि प्रयोजनैकत्वं, तद्यादिशेषि रूपप्रयोजनैकत्वं विवक्षितं ततस्सौर्यं चरुमित्यादौ द्रव्यदेवते प्रतियागः यागंच प्रतिफलमित्यनेकार्थत्वा दर्थैकत्वानापत्तिः; " सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वित्यादौ चसा।अथमुख्य विशेष्यप्रयोजनैकत्वं? तदा "दर्श पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेते " त्यादावाग्नेयादिभावनानां मुख्यविशेष्या णां भिन्नत्वा त्तदेकत्वानापत्तिः । अथ मुख्यविशेष्यप्रतिपादकशब्दैकत्वं, ततो व्रीहियव वाक्ययो र्भगोवां विभजत्वित्यादौच तत्प्रतिपादकशब्दभेदे नार्थैकत्वानापत्तेःविभज्यमानसाकांक्षत्व रूपविशेषणोपादान वैयर्थ्यमिति चेन्न;-भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमर्थैकत्वं। अस्तिच्चगामान येत्यादौतत्, आनयनभावनाया मुख्यविशेष्यभूताया एकत्वात।अस्तिचेदंद र्शपूर्णमासवाक्येपि,अनेकासामाग्नेयादिभावनाना मेकेन प्रत्ययेनोपादानात भिन्नप्रतीति विषयत्वासिद्धेः।व्रीहियवादिवाक्ययो र्भगोवां विभजत्वित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्य यागविभाग भाव नादेरेकत्वा दर्थैकत्वोपपत्तिः। नह्यत्र "आयुर्यज्ञेनकल्पतां प्राणोयज्ञेन कल्प ता" मित्यत्र क्लृप्तिभेदे "क्लृप्तीर्वाचयती "ति बहुवचनव द्विभागभेदे प्रमाणमस्ति, यतोर्थभेदश्शंक्येत । अतस्सत्यपि व्रीहियववाक्ययोः " भगो वांविभजतु अर्यमावां विभजतु पूषावां विभजत्वि " त्यादौ चोक्तविधार्थै कत्वे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावा द्वाक्यभेदासिद्धिः । विभज्यमानसाकां क्षत्वं चान्वीयमानयोः पदार्थयोरनन्वये अनिवृत्ताकांक्षत्वं । यथागामा नयेत्यत्र गोशब्दस्य । नच भगोवामित्यत्रार्यमावामित्यस्यानन्वये साकां

क्षत्वमस्ति, स्ववाक्योपात्त विभजत्यन्वयेनैव निराकांक्षत्वात् । अतोऽस्त्येवाविभज्यमानसाकांक्षत्व विशेषणसार्थक्यम् । अर्थैकत्वविशेषणसा र्थक्यंतु "स्योनंते सदनं करोमी"त्यस्यापितस्मिन् सीदेत्यनेनानन्वये तच्छ ब्दस्य साकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वा देकवाक्यतापत्तौ द्रष्टव्यम्, तत्र. विभज्यमानसाकांक्षत्वे प्यर्थैकत्वाभात् । नहिसदनकरण प्रतिष्ठा पन भावनयो रेकपदोपादानमस्ति, येनैकप्रतीतिविषयत्व माशंकयेत । सदनकरणभावनायाः प्रतिष्ठापनभावनायां प्रकारत्वांगीकारेण मुख्यवि शेष्य भेदराहित्य शंकातु आख्यातां तस्यापि मुख्यविशेष्यता प्रतीतेः तच्छब्दस्य च वाक्यांतरोपात्त सदनकरणप्रकाशकत्वेनाप्युपपत्ते वाक्येनलिंगबाधायोगादयुक्ता । अतोऽर्थैकत्वाभावादेव तत्रैकवाक्य त्वाभावः । देवस्यत्वेत्यादिवाक्य तूभय सत्वा युक्तं निर्वपामीत्येतस्यै कवाक्यत्वम् । अतश्च तावत्येवयजुष्ट्वमपि, तावत एवार्थप्रकाशकत्वेन यागसाधनत्वात् । न च नयागसाधनत्वमात्रेण यजुष्ट्वम्, ऋच्यपितदा पत्तेः; जपादिसाधनेषु तदनापत्तेश्च; किंतु मन्त्रत्वावान्तर धर्मरूप मखण्डं तादित्यंगीकर्तव्यं; तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्यासक्ति कल्पनेपि यजुरवयवस्यैव विनियोगेन प्रकाशकत्वोपपत्ते र्नयजुष्ट्वस्य पर्याप्तिकल्पने प्रमाण मस्तीतिवाच्यम्; – "मन्त्रएव खल्वयं निगद भूतो भवति तस्माद्यजु" रित्यादौ वाक्येपि यजुश्शब्दप्रयोगा त्प र्याप्ति वृत्तितोपपत्तेः । अन्यथाहि सर्वेषु मन्त्रवाक्येषु व्यासक्ते यजु ष्ट्वे एकस्मिन्निगदे यजुरवयवत्वा द्यजुश्शब्दप्रयोगोपपत्तिः । अतो वाक्य पर्याप्तं यजुष्ट्वम् । एवं मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्पर्या प्तमेव । वेदत्वन्तु एकस्मिन्वाक्ये अधीते वेदोधीत इति व्यवहारा भावा द्व्यासज्यवृत्त्येवेति वक्ष्यते । नचैवं मन्त्रत्व यजुष्ट्वयो र्वाक्यमात्रवृ त्तित्वे किंचिन्न्यूनेपि तस्मिन्मन्त्रत्वाद्यनापत्तिः, गोर्गडुनिजातविषाणेवा भग्नेगोत्वप्रत्यभिज्ञानबलेन गोत्वव दिहापि तथांगीकारे बाधकाभावात् । अतएव यत्र नप्रत्यभिज्ञा, यथा श्लोकाद्येकवाक्यतापन्न छिन्नमन्त्राश

रेषु, तत्र नैव मन्त्रत्व मित्युक्तं प्राक् । तस्मा त्सिद्धं वाक्यमात्रवृत्ति यजुष्ट्वमिति ।

सूत्रन्तु 'यद्विभज्यमान साकांक्षं पदजातं तदर्थैकत्वे स त्येकं वाक्यमित्येवं लोकेप्रसिद्धं , अतस्तादृशवाक्यवृत्त्येव यजुष्ट्वमि त्येवमध्याहारेण व्याख्येयं । ननु यथा श्रुतमेव वाक्यलक्षणपर मेक वाक्यत्वलक्षणपरंवा, पूर्वोक्तमन्त्रप्रस्तावेनासंगतत्वापत्तेः । अतोमन्त्रावां तरविभागेपूर्वं निरूपिते अधुना तदवान्तरभेदस्य यजुषःपरिमाणं निरूप्य तइति द्रष्टव्यं । अतएव ऋक्सामरूपयो स्तदवान्तरभेदयो रध्ये नसिद्ध परिमाणत्वा त्तदनिरूपणेपि नक्षतिः ।

इति यजुःपरिमाणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ वाक्यभेदाधिकरणम् ।

॥१॥ सू — समेषुवाक्यभेदस्स्यात् ॥ २ - १ - ४०॥

तदेवं विभज्यमानसाकांक्षत्वविशिष्टार्थैकत्वकृतवाक्यैकत्वेन यजुः परिमाणे चिंतिते, अधुना विभज्यमानसाकांक्षत्वादिकमेव कियत्सु पदेषु व्यासक्तमिति विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोः "इषेत्वोर्जेत्वावायवस्थे" त्यादि समाम्नायते । तत्रवायवस्थेत्यादेस्तावद्वत्सापाकरणे विनियुक्तस्य स्थेति क्रियापदसत्त्वा द्वायुवच्छीघ्रगामिनो भवतमातृसमीपंपुनरागामिनो भवते त्युक्तेचार्थादपाकरणप्रतीतेर्द्वैवस्यत्वेति मन्त्रवदेव सुज्ञानं परिमाणं, 'इषत्वे' त्यादे स्त्वेकवचनांतस्य शाखाच्छेदनादौ विनियुक्तस्य वायवस्थेत्यनेनैक वाक्यत्वासंभवात्ततोभिन्नत्वेनावगतस्यापि स्ववाक्ये आख्यातपदाश्रवणा न्नसुज्ञानं परिमाणमिति चिन्त्यते कियदेकं यजुरिति । तथा वाजपेये पठितं

"आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां अपानो यज्ञेन कल्पता" मित्यादि ॥ तत्रापि कियदेकं यजुरिति चिन्त्यते । तदर्थं चार्थैकत्व विभज्यमानसा कांक्षत्वे कियत्सु पर्याप्ते इत्यपि चिन्तनीयं ।

तत्रेषेत्वेत्यादावाख्यातपदा श्रवणेपि साकांक्षत्वा त्तत्तावदवश्यं कल्पनीयं । नच साकांक्षार्थज्ञानस्यापि मन्त्रजन्यस्यादृष्टार्थत्वेन जपादिव दुपपत्ते र्नाध्याहारावश्यकत्वमिति वाच्यं, 'इषेत्वेति शाखांच्छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्युन्मार्ष्टी"तीतिकरणेन च्छेदनाद्यंगत्वेन मन्त्रविनियोगा न्मन्त्र इतिकर णावगतकरणत्वस्य चाभिधानं विनानुपपत्तेः छेदनादिप्रकाशकत्वावगमेन छिनद्मीत्यादि पदाध्याहारावश्यकत्वप्रतीतेः । अतश्चाश्रूयमाणस्यैकस्यैवा ख्यातस्य कल्पनोपपत्तौ अनेककल्पने प्रमाणाभावा दिषेत्वोर्जेत्वेति पदद्वयतु ष्टयांते एकमेव तदध्याह्रियते । यद्यपिच विनियोगभेदात्पूर्वपक्षेपि छिनद्मि उन्मार्ज्मीत्याद्याख्यातद्वयकल्पनमावश्यकं, तथापीषेत्वेत्यस्य सामर्थ्या त्प्रा करणिकसर्वयोग्यक्रियार्थत्वस्यावगतस्या न्यक्रियाविषये बाधे प्युन्मार्जन विषयेपि बाधे प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकत्रविनियोगावगते रेकवाक्य त्वोपपत्तिः । नचोर्जेत्वेत्युन्मार्ष्टीत्यस्यैवपदद्वयमन्त्र विनियोजकस्य ब्राह्म णवाक्यस्य सामर्थ्यप्राप्तेषेत्वेतिपदद्वयबाधकत्वं, तस्य प्रतीकग्रहणेनापि समस्तविनियोजकत्वोपपत्तौ सामर्थ्यबाधे प्रमाणाभावात् । नचैषेत्वेति शाखां छिनत्तीत्यस्यादिप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वोपपत्ता वप्यूर्जेत्वे त्यस्य कथम्मध्यप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वमिति वाच्यम्, "आनः प्राण एतुपरावत आंतरिक्षाद्दिवस्परि । आयुःपृथिव्या अध्यमृतमसि प्राणायत्वे" ति मन्त्रस्य "प्राणायत्वेति हिरण्यमभिव्यनीती" त्यनेनांतिमप्रतीकेनापि विनियोगस्य संकर्षेवक्ष्यमाणत्वात्, तन्न्यायेनात्र मध्यमप्रतीकेनापि समस्तविनियोगोपपत्तेः । अतश्च समस्तस्यैकाख्यातकल्पकत्वेनैकार्थ त्वा त्तस्मिंश्च सर्वेषामनन्वये अनिवृत्ताकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वा देकवाक्यतालाभेन यजुष्ट्वोपपत्तिः । कल्पयत्वादिमन्त्रेतु यद्यपिकल्पत

मित्याख्यातं श्रुतम् , तथापि विभागवत्क्लृप्तिभेदे प्रमाणाभावेनैका र्थत्वोपपत्तिः । न चायुरादिकारकभेदादेवक्लृप्तिभेदः, भगादिवत्तेषां स्वतोऽसमवेतत्वेन स्वृतिमात्रोपयोगितया एकस्यामपिक्रियाया निवे शसंभवेना भेदकत्वात् । न च क्लृप्तीर्वाचयतीति संख्ययाक्लृप्तिभेदः, वाचयते रुच्चारणानुकूलप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन तदन्तर्गतवचनकर्मतया अर्थरूपायाः क्लृप्तेरन्वयायोगेन क्लृप्तिपदस्य कल्पतामितिपदलक्ष कत्वावगते स्संख्यायास्तन्निष्ठत्वेन क्लृप्तिरूपार्थनिष्ठत्वाभावात्तद्भेदक त्वानुपपत्तेः । नन्वैवमेकार्थत्वोपपत्तावपि विभागवदेव विभज्यमान सा- कांक्षत्वाभावा न्नैकवाक्यत्वोपपत्तिः, एतेषांप्रोत्साहनार्थत्वेन दृष्टार्था नामपि क्लृप्तीर्वाचयतीत्यनेन समुच्चयावगमा देकस्मि न्प्रोत्साहनार्थं क्लृप्तिप्रकाशनाख्येकार्ये अनेकेषामपि कल्पतामितिपदानां परस्परसा हित्यावगमेन विभागेऽनिवृत्ताकांक्षत्वोपपत्तेः । विभागमन्त्रेषुतु मंत्राणां दृष्टार्थत्वेन विकल्पा त्साहित्यानवगते विभागेपि परस्परानाकांक्षत्वाद्भिन्न वाक्यत्वोपपत्तिः । अतश्च क्लृप्तिमंत्रेप्यर्थैकत्वविशिष्टविभज्यमानसा कांक्षत्वकृतवाक्यैकत्वसत्त्वा द्युक्तं यजुरेकत्वमिति ।

केचित्तु क्लृप्तिमन्त्रे वास्तव मेकवाक्यत्व मुपपादयितु मसमर्थाः- उदाहरणद्वयेपि मंत्राणामदृष्टार्थत्वमंगीकृत्य अदृष्टस्यैकस्यैव कल्पनयो पपत्ते रनेककल्पनायोगा ददृष्टरूपैकार्थत्वं परिकल्प्य तस्मिन् विभ ज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्यत्वं कथयन्तः "यद्यपिच नपूर्वसूत्रेवास्तवं प्रयो जनैकत्वेनैकार्थत्वं विवक्षितम्, किंतु मुख्यविशेष्यभूतशाब्दप्रयो जनैकत्वेनैवतत् , तथाप्यज्ञाताभिप्रायस्यैवायं पूर्वपक्ष" इत्याहुः; तद्वा स्तवैकवाक्यत्वस्यापि क्लृप्तिमंत्रे उपपादितत्वात , अदृष्टार्थत्वांगीकारेच प्रमाणाभावात् , तदैक्यस्यच विनियोगभेदेन शब्दोच्चारणक्रमिकत्वेनच कल्पनानुपपत्तेः, कल्पितेपि तस्मिन्नितरपदार्थानामन्वयानुपपत्तेः, अन्व यत्वान्वयांगीकारेपि च साकांक्षत्वाभावादेकवाक्यत्वकल्पनानुपपत्तेः, ईदृशैकवाक्यत्वस्य पूर्वसूत्रे अनभिमेतत्वाच्चोपेक्षितम् ।

तस्मात्पूर्वोक्तविधयैवैकवाक्यत्वं। इतिप्राप्तेभिधीयते-नात्रैकवाक्यत्वं। तथाहि-आद्योदाहरणे तावद्विनियोगभेदेनैवार्थभेदान्नार्थैकत्व। नच मध्यांत प्रतीकेन समस्तस्यैवोभयत्र विनियोगान्नप्रत्येकमर्थभेद.? तत्राद्यादिमध्यान्त प्रतीकेनविनियोगः, यत्रमंत्रस्वरूपाम्नानवेळायामेव 'पदानां परस्पराकांक्षत्वम् , यथासंकर्षोदाहृतेमंत्रे। तत्रहि "प्राणायत्वेतिहिरण्यमभिव्यानिमी" त्युक्ते कथं हिरण्याभिव्यननस्य प्राणप्राप्त्यर्थतेत्यपेक्षिते परावतोदूरदेशादन्तरिक्षाद्दिवश्च परिस्रवतः प्राणः नः अस्मानागच्छतु यच्चपृथिव्याअधि उपरि आयुः तदप्यागच्छतु यतस्तवामृतत्वेन प्राणदानसामर्थ्यादित्यन्योन्याकांक्षत्वं मंत्रस्वरूपाम्नानवेळायामेवप्रतीयते। अतस्तत्रयुक्तोमध्यांत्यप्रतीकेनापिविनियोगः। प्रकृतेतु मंत्रस्वरूपालोचनवेळायामिषेत्वेत्यस्योर्जेत्वेत्यनेन निराकांक्षत्वप्रतीतिः पश्चादवगम्यमानोविनियोग एकोपि नप्रतीकग्रहणायालं, पूर्वावगतनैरपेक्ष्यभंगापत्तेः। किमुतयदा यथापेक्षितोविनियोगभेद एवस्पष्टतरोवधार्यते तदाकः प्रसंगोमध्यांत्यप्रतीकेन समस्तविनियोगस्य। किंचाख्यातकल्पकतावच्छेदकं तद्गुरुभूतम्। पुनश्चकार्यकारणभावद्वयेपि कारणतावच्छेदकैक्याद्व्यभिचारप्रसंगः।

यत्तु-सामर्थ्यबलेन इषेत्वेत्यस्यो न्मार्जनांगत्वावगमात्तद्बाधार्थं समस्तविनियोग इत्युक्तं। तत्सामर्थ्यकल्प्य श्रुतेः पूर्वमेव प्रत्यक्षश्रुत्या छेदनांगत्वेन विनियोगेवगते सामर्थ्यस्य श्रुत्यकल्पकत्वा दुन्मार्जनांगताबोधकप्रमाणाभावे नोपेक्षणीयम्।

तस्मादर्थैकत्वविशिष्टविभज्यमान साकांक्षत्वाभावात् भिन्नवाक्यताप्रतीते र्युक्तो यजुर्भेदः।

द्वितीयोदाहरणेतु सत्यप्यर्थैकत्वे विभज्यमानसाकांक्षत्वाभावान्न विभागमन्त्रवदेकवाक्यत्वं। नच कल्पन्ती वांचयती त्यनेन सर्वेषां कल्पता मितिपदानां समुच्चयविधाना देकस्मिन् कल्पतिप्रकाशने साहि

त्यावगते विभज्यमानसाकांक्षत्वोपपत्तिः, सकृदुच्चरितस्यैव पदस्यक्लृ प्तिबोधजनकत्वेनक्लृप्तिबोधनेकपदसाहित्यस्य बाधितत्वात् । क्लृप्तीर्वाच यतीत्यत्र च न क्लृप्तिपद क्लृप्तामिति पदपर, तद्घटितमन्त्रपरंवा, लक्षणाप्रसंगात् । अपितु क्लृप्तरूपार्थपरमेव । नच क्लृप्तिरूपार्थ परत्वे तस्योच्चारणानुकूल व्यापारवाचि वाचयत्यन्तर्गत वाचिकर्मत्वा नुपपत्तिः, वचपरिभाषणइत्यनुशासनबलेन वचेरभिधानार्थत्वे। वसाया न्त प्रत्यर्थस्य कर्मत्वोपपत्तेः । अतएव क्वाचित्को वचेरुच्चारणे प्रयो गो लाक्षणिकइत्यनुसन्धेयं । एवंच क्लृप्तिपदस्यार्थपरत्वावसाया न्त स्याश्च बहुत्वसंख्यया भेदावगते रर्थभेदो प्यत्रसुलभएव । युक्तश्चोत्त राधिकरणन्यायेन यावत्प्रथमान्तं क्लृप्तिभेदइति न कपिञ्जलाधिकरण न्यायेन त्रित्वमात्रपर्यवसानाशंका । विभागमन्त्रेतु बहुवचनाभावा त्कारकभेदस्यच स्वरूपेणा समवायितया एकस्यामपि क्रियायां स्तुति मात्रार्थत्वेनोपपत्ते र्न भेदकतेति विशेषः ।

अतश्च क्लृप्तीर्वाचयतीत्यस्य क्लृप्तिभेदकतयाप्युपपत्ते स्तन्मंत्र समुच्चयस्य च मंत्राणां भिन्नार्थत्वादेवसिद्धे रर्थभेदावगमाद्विभज्य मानसाकांक्षत्वस्य च दूरभ्रष्टत्वाद्वाक्यभेदावगमेन यजुर्भेदोपपत्तिः । प्रयोजनं प्रथमोदाहरणेस्पष्टमेव । द्वितीयेतुयावन्मंत्रं कृष्ण्याद्यनुस न्धानमेकमंत्रश्रेषेवा तत्तन्मन्त्रोच्चारणंसिद्धान्ते । पूर्वपक्षेतु सकृदेवतदनुस न्धानं समस्तोच्चारणंचेतिद्रष्टव्यम् ।

सूत्रंतु-समेष्वन्योन्य निराकांक्षेषु वाक्यभेदस्स्यादितिस्पष्टम् ।

इति वाक्यभेदाधिकरणम् ॥१५॥